KNJIŽEVNA
REPUBLIKA
ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

IN MEMORIAM ANDRIANA ŠKUNCA

Nikola Petković: Zarolaj mi tepih, *3*

IN MEMORIAM SLOBODAN ŠNAJDER

Lidija Vukčević Vučurović: Doviđenja, dragi Šac, doviđenja…, *6*

IN MEMORIAM ANDREA ZLATAR

Nikola Petković: Koš na Minčeti, *9*

Nadežda Čačinovič: Andrea, *13*

Vesna Pusić: Zvijezda repatica, *15*

Alemka Lisinski: Ne zaboravimo njezine riječi, *17*

Boris Senker: Oproštaj od Andree Zlatar Violić, *21*

100. OBLJETNICA KRLEŽINA *IZLETA U RUSIJU*

Božo Kovačević: Židovi u Krležinoj knjizi *Izlet u Rusiju, 26*

Vuk Perišić: Obećanje puno iluzija, *52*

Suzana Marjanić: Krležin vozopis u Rusiju u poveznici s Pikettyjevom kritikom kapitala, *64*

Nadežda Čačinovič: Što ćemo s Lenjinom?, *81*

GODIŠTE XXIV Zagreb, srpanj–prosinac 2026. Broj 7–12

PJESME

Monika Herceg: Pjesme, *85*
Edi Matić: Pjesme, *92*
Darko Alfirević: Pjesme (iz ciklusa *Remixi 1*), *100*
Slavko Jendričko: Prohujalo s vjetrom, *112*
Aleksa Đukanović: Kabarett Europa, *123*
Branislav Glumac: Listam po mozgu, *155*

NOVA PROZA

Lidija Vukčević Vučurović: Kolažiranje, *172*
Helena Peričić Herenda: Sipa, *182*

KLOPKA ZA USPOMENE

Nikola Petković: Okret Nesvrstanih (IV.) — Moja Amerika, *189*

OGLEDI, ISTRAŽIVANJA

Nikica Mihaljević: Uz odlazak Gorana Babića (1944. — 2026.), *207*
Leo Rafolt: Esej o arhite(s)turi zla, *219*

KRITIKE

Jadranka Brnčić: Pismo iz vremena brižnosti
(Maša Kolanović: Materina), 235

Jovana Nastasijević: Iz nevremena i nemesta
(Monika Herceg: Ovdje počinje šuma), 238

Suzana Marjanić: Slika, tekst, intermedijski transfer — nastavak krležologije
(ur. István Lukács: Krleža i intermedijalnost), 240

Zvonko Kovač, Premještanje planine, otvaranje prostora
(Emilija Kovač: kao huia kao voda kao stablo), 246

Nikica Mihaljević: Svjedočanstvo iz prve ruke
(prir. Franjo Maletić: Giuseppe Masucci — Vatikanska misija u Hrvatskoj 1941. — 1946. — Dnevničke bilješke), 249

Nikica Mihaljević: Dekonstrukcija falsifikata i mita
(Franjo Maletić: Stepinčev grijeh – Vatikan i Katolička Crkva u vremenu kušnje), 252

In memoriam Andriana Škunca

Nikola Petković

Zarolaj mi tepih

Ne tako davno napisao sam: u srodnoj bliskosti sa svijetom otoka na otoku svijeta, Andriana Škunca osluškuje zvukove tišine. Ponizna je pred činjenicom opstojnosti prolaznosti. Suvereno prolazi kroz prostor–vrijeme i žive napuštenosti i žive pokretljivosti. Jer, kad se na otoku dani krate, piše sad pak ona meni, otok se sužava.

Dobro, prekršimo na trenutak međučitateljski ugovor poštujući njegove obje strane!

Odustanimo od potrage za odgovorom *um ili duh* i dajmo Andriani s kojom više nikada neću šetati paškim mjesecom, da u *crescendu* tišine, u rezignaciji kojom otvara paradigmu na koju je na putu otokom ne jednom naišla, sada ne samo sa mnom, već sa svima nama podijeli odgovor koji se i podrazumijeva. Jer, u svijetu kojim je hodala i s nama ga dijelila ionako nije važno pripadaju li riječi koje Ada slijedi riječima koje Ada stvara i jesu li one, na kraju krajeva, od samog početka — ove priče — njezine ili naše.

Ako je istina da nas naizgled isti prostor (prostor trajne mijene koja je jamac i mjera opstojnosti) neprestano iznenađuje, dok nevidljivi događaji ubilježeni u vremenu pokreću naše raspoloženje kako je Andriana znala reći, kako se osjećamo sada kad znamo da onaj Donne, Hemingway, tko već, i nije bio u pravu kada je rekao kako nijedan čovjek nije otok. Andriana Škunca je to bila: otok na otoku ozbiljen, osmišljen i živ u arhipelagu riječi.

Velika pjesnikinja čije vrijeme čitanja ili tek dolazi ili, jer se svijet sam sebi otima iz ruku, za naših života, dakle, za nas nikada, neće doći, Gordana Benić, u uzaludnosti oporavka kao nemogućnosti nadilaženja činjenice onoga nenadoknadivog rekla mi je: Od Andriane mi se teško odvojiti, užasno mi fali. Pokušavam navući oklop, ali uvijek se pojavi neka pukotina i sve se raspadne. Iz tog rasula oklop slažem ponovno i ponovno. Mi smo bile Sunce i Mjesec, neraskidiva cjelina, i za takvu povezanost ne postoje riječi. Ja dodajem: Bile su či-

tateljice; čitateljice gesti i grimasa Prirode, njegovateljice Kosmosa, kustosice riječi, svijetla, mijena i meškoljenja mora, kamena, onog Rogićeva beskuona… djevojčice koje su nam mahale s Patmosa, ali mi, zauzeti samima sobom, jedva da se osvrnemo i na jednu smrt.

A što je najvažnije kod čitanja; prebirale su teksturom teksta i slike svijeta u njegovo i naše nedoba.

Teško je to nama koji osim riječi nemamo ništa, nastaviti u toj praznini koja je puna jedino gubitaka, nama koji osim riječi nemamo ništa, jer i papir su nam ukrali, a riječi su nama sve, dok je papir njima, njihov dom, a kuća bitka ne gradi se pixelima i svjetlom osim ako ne pristanemo na to da jezik predamo u ruke Oblaku i da nam tako dom postane instalacija bitka. Andrianu bi za tu paradigmatsku promjenu utočišta nas koji smo iza nje ostali itekako (ma gdje da je, pritom ne zanemarujem ni to da je Nigdje, jer Nigdje je ionako samo namćorasto ime za Posvud) trebalo biti briga, jer ostavila nas je da se bakćemo s nepodojenima, a znam da to nije htjela.

Ovih dana nekako brzo odlaze naša voljena bića. Evo, u ovom broju *Književne republike* jedino je Krleža kako treba mrtav, a i njega nikako da upokojimo. A kako ćemo kad pisac živi u zrcalu svijeta. Da, jednom me je Andriana zvala, a zvala me je *mali*, jer eto i ja sam još uvijek od nekoga mlađi, i rekla mi, *čuj, ti pišeš one kritike va Noven Listu… ima jedna mala, ta ni odovuda…* a ja je prekinem, znam, Gordana Benić, da, ona nije od ovoga svijeta, ali pisao sam ti već ja o njoj… No, nije ona samo meni rekla da ima jedna *mala*, nego je i jednoj *maloj* rekla da ima jedan *mali*, s kojim je *važgala tanac*. Kada je Ada otišla, ja po pixelima ko Maxim po diviziji, i evo *male* na ekranu; i o čemu Gordana, o onom legendarnom plesu… jebote, ova joj je o tom pričala… a i bilo je za govoriti o tom jutru od kojega su u panici, lamatajući krilima poput razularenih zrakomlata, pobjegli svi mobilni golubovi s pokojnog Dolca. Jedan je tepih najprije postao ćilim pa je poletio, pa onda ogromna zarolana tortilla, pa se smirio, onda pak burito da nas dočeka, pa salsa s kojom smo započeli to mahnito Valpurgijsko jutro u pokojnom Potepuhu, a nikad spokojna Ada i jednom valjda i pokojni ja, lebdeć ponad prostora ko Trump ponad stvarnosti, jednostavno smo (nemojte misliti da nisam tražio riječ barem deset minuta, ali kako je tako je) razjebali cijelu Opatovinu.

Bilo je tada potpora i para; za pjesnike i ine izdavače zbilje. Jedan je udvojen organizirao terevenku u narodu poznatu kao domjenak. I ne znam kako, ne znam zašto, ali znam čime pogonjeni, Andriana i ja smo ogolili pod odvezavši negve loše tkanine koja federira a nama to smeta i jedno sat barem, učinili da horda pjesnika batali čašu, oformi krug i gleda dvije vesele budale kako plešu kao da su zajedno u plesnu školu išle: nismo zajedno plesali nikada prije i nikada poslije, ali taj dan sam se konačno uvjerio da ne samo za nas koji ih znamo, naši mrtvi ne umiru, već da ne umiru načisto. Ono, globalno, jer, ma koliko da se trudim korigirati rikverce vlastite memorije, očistiti retrovizore sjećanja, nikako da se razuvjerim da, dok sam ja, izvijen unatrag, u auri, lukom leđa čineći most a tjemenom dodirujući zemlju, pogledom pratio Adu koja

je u twistu plesala od mojih stopala pa preko mene pa sve do centrale, odnosno kako to mi, misleć na glavu, kažemo; *šufita*… da se tamo do mjesta gdje pjesnici pišaju ako do njega na vrijeme stignu, zahoda dakle, ljubomorno i nervozno, kažiprstom i palcem svoje još od Vegasa nebrijane bafe, češljao Elvis dok je ispod glasa držao tercu mojemu zavičaju i pjevušio *oštariju su mi zeli*… E, da, *pjesnici su* toga dana bili *čarape u letu*.

Dragi Nikice, čitam Gordaninu poruku, jer Mala se javlja Malome, *taj ples je legendaran. Andriana ga je često spominjala, jer je za nju ples bio unutarnji pokret, nešto izvan dimenzije. Bilo je sjajno gledati je u akciji kad bi udarali nekakvi bubnjevi ili sličan »afrički« ritam. Nakon tog »tuluma«*… sad me tu nešto hvali, a nisam umro ja nego ona, pa neću o sebi dok pišem o njoj.

Ali neka još malo priča Gordana. Eto, *dogodilo se i to, otišla je na svoj kozmički Otok.*

Ostala sam još neko vrijeme u Novalji i slažem taj hommage mozaik »Otok izvan vremena«.

U toj knjizi koja bi trebala izaći u ožujku, odjeknut će i ove Andrianine riječi koje su stvari i koje su tvarne kao stvar u kojoj se, magije riječi radi, možemo, u sjećanju, ogledati i kada nas nema. »U zdanjima koja polako nestaju, zrcala žive u posebnom odnosu prema mrtvima. U njima se davno iščezla zbilja obnavlja posredujući između blizine i daljine, a nutrina zrcala sačinjena je kao iluzionistički kolaž (...) U toj osami utisnuti su mnogi prizori vidljiva i nevidljiva svijeta (...) Iza propusne membrane starih ogledala čudna je i nastanjena praznina (...) Pred zrcalom smo i mi sjene, predivo kozmičke dimenzije koja transformira s obrnute strane, u nutrini davno pohranjene slike. Valja zagrepsti po slijepoj površini, prodrijeti do druge strane stvarnosti. Iza zbilje je druga zbilja. To je, na neki način, svemirski poredak.«

I dosta. Zasada se od tebe opraštam tvojim riječima. Ja znam da si prodrla do druge strane stvarnosti, tamo iza zbilje gdje je druga zbilja koja je zaista zbiljna. Znala si da o njoj, kada u nju uđeš, nećeš moći odatle to nama potvrditi i zato si, beskrajno pametna i mudra i tiha kakva si bila, to nama rekla unaprijed i ostavila kao pripremu za nekad i naš put. Odavde se to na nas naviruje kao krhotina jednog posebnog zrcala koje odbija biti (samo) u posebnom odnosu prema mrtvima, već bljesnuti svoj odraz kao putokaz i naputak za svakoga tko osjeća potrebu za posebnom osobom koja je stvarala iluzionističke kolaže, u iluziji da i nama koji na Svijet kao i na Prirodu, nemamo nikakve pretenzije nalik pokoravanju — putokaz kojega komesari i komesaruše novih cenzura, zabranjujući drugima i drugačijima pravo na život sam, tako vole zvati *smjernicama*, pa upire u (još samo jednom Ada pa gotovo) u čudnu i nenastanjenu prazninu koja zna udomiti nas koji i nismo do sjene, zna naći i naše kozmičke dimenzije koje onda transformira s obrnute strane, u nutrini davno pohranjene slike.

Ne brini, i ja ću jednoga dana doći tamo na fotografiranje.

Zarolaj tepih da nam ne smeta!

In memoriam Slobodan Šnajder

Lidija Vukčević Vučurović

Doviđenja, dragi Šac, doviđenja…

6 Nisam nikad mislila, kako se to lijepo kaže, da ću napisati ovaj tekst. Da ću ga *morati* napisati. Nošena unutarnjim nalogom duše, ničim drugim… Kao što ću na početku našega poznanstva, Kruninog, Šacovog i mog, koncem 70–ih sjedeći u zimskoj večeri za piščevom figurom u njihovu samoborskom stanu shvatiti što je to spisateljska strast. Te sam davne večeri, u kojoj je sve bilo idilično, baš kako i treba biti: zavjesa pršca uokvirivala je unutarnju Šacovu dramu, njegovu strast autora da ispiše replike i didaskalije nove drame… Trebala sam pričekati Krunu »par minuta« da se vrati iz posjete bolesnom ocu. *Par časaka* meni se odužilo mjerom kojom sam uokvirivala vrijeme, školskim satom. Tih godina smo Kruna i ja predavale u breganskoj osnovnoj školi, ona engleski jezik a ja ovaj na kojem pišem, hrvatski. Mislim da sam tada u tome tihom, nemuštom, nijemom treperenju Šacova bića koje pridno i predano tipka u mehanički pisaći stroj svoje naslute — mogla se čuti samo grana ariša s koje se rušio kao velika šaumšnita nanos snijega — shvatila s koliko neupitne predanosti Šac ispisuje svoje književno pismo.

Kad je došla Kruna, samostanska se tišina samoborske varoši rastvorila u vedrini njene, kako bi Tonko rekao, strašne ljepote. Da, odmah sam shvatila na što je Tonko aludirao. Kruna je nalikovala modelima Munchove Madonne i tamnokosom modelu Gustava Klimta…

U tom je vremenu bila posvećena odgoju sina Jana, kojega su oboje obožavali. Jedne je zime, ne sjećam se koja je to bila godina, kad smo odlazili na kazališne predstave do Zagreba, Jan prespavao kod nas, mojih roditelja i mene. Grijanje je u našim starijim zgradama bilo na drva, u kaljevim pećima. Jan je tada vidio prvi puta užarenu *goraćicu*, deblje deblo duba, kako treperi kroz rešetkaste vratnice peći. Mislim da je bio opčinjen vatrom i tinjanjem…

Kasnije, kad su gradili svoju, kako je moja majka govorila, Jasnu Poljanu, u obližnjem Kladju, bili smo česti gosti Šnajderovih. Moj se otac već bio počeo

rastakati i onako krhak sjedao bi u hladovinu njihova voćnjaka. Posebno je volio jednu Šacovu miljenicu među voćem, marelicu… Sjećam se da je Šac u vrijeme kad sam i ja postala ono što sam najmanje htjela biti, pjesnikinja, pišući o mojim lirskim meditacijama iz *Fabrike malih utopija*, podsjetio na ovaj detalj koji mi je osvijetlio, vjerujte ne pretjerujem, sakralnu figuru vlastitoga oca…

O svojem ocu Šac je rijetko, gotovo iznimno govorio. Tek će romanom *Doba mjedi*, otvoriti i sam bolne stranice obiteljske povijesti. Znala sam tada, s početka 80–ih godina, samo ono što sam od samoga Šaca čula. Da mu je otac bio književnik, pjesnik Đuro Šnajder.

Sredinu osamdesetih ispunilo je vrijeme mojeg boravka na Sveučilištu u Milanu. Bilo to je vrijeme moje nove, zapadne formacije. Četiri akademske godine u jednom od najvećih industrijskih i intelektualnih sredina Evrope, među slavistima svih orijentacija, odredilo je moju posvećenost umjetničkim strastima. Onoj za književnost, film i teatar, i posebno onu prema slikarstvu… Teatro Piccolo, filmovi Tarkovskog, Alida Vali i Vittorio Gassman na sceni, velika izložba ruskog futurizma…

Tih godina su Šnajderovi preselili u svoj novi stan na zagrebačkom Jarunu. »Jezgra« naše male *ćelije samoborske aristokratije*, kako nas je pozdravio Ljubiša Ristić uoči predstave Jovanovićevog *Oslobođenja Skopja* u Zagrebu, počela se ne raspadati, ne razilaziti, nego rekla bih, razlijevati u mnogim rukavcima. Dijana i Ranko Blažina, koji su ispunjali svojim nevjerojatnim smislom za humor naše samoborske večernje sjedeljke, preselili su se na more, u Kvarner. Dalibor, Rankov brat i Šacov suigrač u nogometu, započeo je svoju polonističku docenturu na zagrebačkome Filozofskom fakultetu. Ja sam nastavila svoje postdiplomske studije.

U ljeto 1982., baš nekako oko Šacova rođendana, Dino Radojević je u splitskom HNK–u postavio *Hrvatskog Fausta.* Na premijeru smo išli vlakom. Duhoviti Vjeran Zuppa tada je zamijetio da osim šacologa postoje i šacomačke. Zabavljao nas je čitavim putem svojim paradoksalnim opažanjima. Premda je premijera prošla dobro, ostala je u zraku, kako se običava reći, neka Šacova žal što ipak njegov *Faust* nije najprije praizveden u Zagrebu. A onda u drami i prava drama. Glavni glumci, Zdravka Krstulović i Božidar Alić, doživjeli su oboje svojevrstan *coup de foudre*…

Šac je, kako sam ga ja vidjela, oduvijek bio melankolični lirik. Krležijanac, sklon *melangeu* drame i eseja. Njegovi eseji pisani su beskompromisno i dosljedno *lijevo.* Plijenili su ne samo intelektualizmom već i klervoajantnim poimanjima naše situacije… Unatoč dugoj i zasićenoj rečenici, bili su prava sintaksa našeg sumračnog provincijskog duha. Ne mislim da je on pisao najhrvatskijim hrvatskim, kako je nedavno nespretno rečeno. Gdje su onda Matoš, Kamov, Kranjčević, Nazor, Šimić, Ujević? Pa i suvremenici Šnajderovi, Marinković, S. Novak, Desnica?

No njegov je hrvatski bio šulcovski koncipiran i inspiriran, između izravnosti, cinizma i osjenčene, sumorne grafije doba.

Ne bih se usudila reći ni da je Šac bio imun na nagrade, uspjehe, da je bio bez taštine. Ne, svi koji smo ga znali, znali smo koliko, rečeno kiševski, »drhti nad svakom rečju«. Dobio je mnoge relevantne nagrade u zemlji, regiji i u Evropi. Bio je u našim okolnostima sartrovski angažirani intelektualac: reagirao je kad god je zazvonilo na uzbunu u svim prostorima naših stvarnosti.

Jedini od tristotinjak pisaca u novome Društvu pokušao me zaštititi u vrijeme kad sam ostala bez posla na Učiteljskom i Filozofskom fakultetu u Zagrebu, izloživši se izravnoj prepisci s mojim dojučerašnjim kolegama. Nitko drugi, ni iz HHO–a ni iz P.E.N.–a nije to učinio. Nije samo tada njegov glas ostao usamljen.

Pisao je i o manjinama i o većinama, kritički reflektirajući živu stvarnost ratova i poraća, u svim svojim boravcima: od njemačkog do otočkog. Često sam mislila o tome zašto se *ostrvio* boravkom u Dalmaciji? Je li mu bila neophodna mediteranska distanca da bolje razumije naše agramerske magle? Ili mu je otočka klima pogodovala da njome ispunja svoju iznimnu discipliniranost pisca, da radi od svitanja do sumraka?

Nakon mnogih godina druženja, dogodilo se da se udaljimo. Ni sama ne znam zašto, ni zbog čega, ni kako. Ima u tome obostrane zasluge. Ja sam izašla iz svih društava, i nakon smrti majke sve češće boravila na svom Jugu… Odakle mi je, naizgled paradoksalno, i Lijepa Moja, postajala bliža. Bolje sagledavam njene zablude i njene ljupke laži. Potrebu da se utrkuju vlastodršci i pisci u posthumnim laudama...

I, na daljinu, sve nekako više vrijedi. Jer biva uvećano optikom zrele dobi, ogledima naših jeseni. A i bolje razumijevam i ostvarene i postvarene ideale…

Na kraju svakog ljeta cvatu ciklame. Najmirisnije su one oko samoborske Sv. Ane, na Anindolu. U ono vrijeme kad smo šećući filozofirali, Kruna je, sjećam se dobro, rekla kad smo se pitali o smislu: možda je najvažnije od svega brati ciklame. Možda je sav smisao bivanja u tome.

Koncem ovog kolovoza baš kad se vrelina ljeta svodila na umilnu toplinu jeseni, Šac se otputio na svoje zadnje putovanje. Zato se ovim tekstom umjesto buketićem ciklama opraštam od dragog prijatelja.

I vidim da će mi trebati puno vremena da pojmim kako je Šac otputovao nepovratno. Da shvatim kako je taj odlazak neupitan. I možda najteže, kako se ta praznina ne ispunja ničim do dragocjenim suvenirima, skupocjenim ruhom uspomena.

A da bi se spoznao smisao njegove posvećenosti književnosti valjalo bi iznova čitati Šacovu biblioteku knjiga. Koja je svojevrstan naš *Skalpel kaosa*.

Tješim se mišlju da je Šac zastao u zvjezdarnici iz samoborskog polja na njihovu imanju, tumačeći naše periferijske noći. Kako bi rekao Leonardo da Vinci: *Non si volta chi a stella e fisso*… Ne osvrće se onaj koji je uz zvijezdu vezan…

In memoriam Andrea Zlatar

Nikola Petković

Koš na Minčeti

Što najednom?

Da »rastežem uzalud ta izmišljena slova. Od slova naljepnice, od riječi privjesci, a rečenica kao kravata, uže oko vrata, stegneš i gotovo. I još: narišeš bijelom bojom križ po staklu. To znači, pazi staklo, pazi, lomljivo. Izlog u radu. Ljubav bez lica«.

S onu si stranu zrcala koje je samo staklo
Ljubav će, ona za tebe, uvijek imati lice
Dok jezik je već neka druga priča u kojoj se topimo od tišine
Ne, nije to nestajanje
Ovako to ide:
Idem ja i nosim knjige
Ide Hribar i nosi filmove
Tin nam je ukrao filozofiju i zato je sad u Londonu
Po kazni otočkog uma pa tako dvaput otkako je Hvara
Sad šalje kratka pisma za duge odgode riječi
Sve do *otišla Andrea*
Onda opet
Tin
Hrvoje
Ja
Jer Drago ti je davno otvorio vrata
A sjećam se kako smo ti, ja, Vuk i Andrea Montani
Dva na dva

Pod košem na Minčeti ili nekom drugom preskupom rogu Grada
Uvjerenom da je kruna
I da to što pred njim jesi zlatom moraš platiti dok ti šapće
Non bene pro toto libertas venditur auro
Pa i za to te repne dvadeset eura na sniženju
Jer tamo i sat sna košta pet eura po kvadratu mašte

Hribar i ja idemo u neku kavanu gdje da ćemo te čekati
Jer naši profesori odlazili su spavati rano
Ali bit će da su spavali malo
Jer ujutro mi koji bi preskakali noći gutajući njihov smijeh
Bodrili bismo plave kolobare oko očiju akademika
Jotovanjem u *Rei Silvii*
A ono, na zidu, sad opet u toj kavani, jer ti si na putu i samo što nisi,
a godina osamdeset i osma,
Drug Tito u bijelu odijelu svira piano
Nogama obim pritišće obje pedale lijevu ko da je kuplung
A Hribar pras po kulturi sjećanja koja se tada nije tako zvala, ravno Starom u oči:
Don't play it again, Sam.

Tebe i dalje nema; Hrvoje i dalje melje, a meni dobro jer on to zna, kad priča, priča pa objasni:

Znaš ovi Dubrovčani, oni su ove zidine gradili u trinaestom stoljeću imajući na umu ne Turke, ne Mlečane, gađali su ove tu, njemačke turiste dvadesetog vijeka… u takujin, šćeto.

… jedino je Napoleon uspio od njih nešto naplatiti
Ali pod uvjetom da to kod njih i potroši
Namjenski ko Vidra: K und K: Kurve & Kopuni

Mi smo se otamo vratili, ti i ja najprije skupa a onda svatko za sebe u svoj od gradova u kojima nitko od nas nije bio kod kuće ni blizu koliko u knjizi

Kada sam otišao u New York da učim pisali smo si pisma; u jednom si mi rekla kako ljudi pitaju za mene i kako je za mene pitala jedna žena rekavši ti da nije lijepo od mene što se ne javljam, a ti joj nisi znala što reći, jer mi smo si pisali, pa si šutjela gledajući je onako kako gledamo studente na pokojnom usmenom, dugo, u oči pa mimo njih, sve dok se ne spletu i ne kažu kako to što su rekli ne mogu staviti u kontekst a mi ih vratimo onako kako se studente na pokojnim fakultetima vraćalo dok se još učilo tek da se nauči pa poslije zna… gledala si je sve dok ti ta što te pitala nije priznala i to svojim riječima: Meni je

Nikica rekao da će se javljati ako mu bude dobro tamo gdje sada je, a on se ne javlja što znači da mu nije dobro… silogizam riješen

Ja : Svijet 0:0.

Kad igraš sa svijetom, igraš u gostima.

Ovo je primjer. Nikako jedini.

Sjećaš se naše pripreme za tvoj govor o mojemu romanu o mojemu ocu koji te je tako

Citiram: *sjebao*

Trebali smo na Cvjetni

Ali, jedna skijašica i jedan košarkaš

Rekli su knjizi da se strpi

Jer njih dvoje moraju na visinske pripreme: i bum u *Stare krovove*

Jer naš je kompas to jutro bio u grlu

Abesinija

Imam ja staža

Nisu me iz jedne kavane izbacili: kao studenta onako kako se studente baca na ulicu; kasnije uz ispriku, ali rezultat je isti; igraš u gostima

Ali nikada, nikada me nitko nije zamolio da napustim kavanu jer u njoj plačemo

Mi van, ne zbog nas, zbog gostiju…

Ti si prva počela jer da nisi znala kako je mene stari (opet ti) sjebao

A ja jer sam se sjetio kako je tebe stari volio

O mamama bezuvjetno onako kako nas vole i kako se, kad je o našim majkama riječ, priča o onima dok ih, skutren u sjećanju, čekaš da ti se vrate

A da se vratimo, da nekako uletim tamo do tebe pa da opet plačemo za stolom

Pa neka nas i otamo izbace

Ionako ne znamo gdje je to otamo ni otkud bi došlo to nemoguće jer sadržaj te riječi ni tebi ni meni nikada nije značio ništa

Tako, gdje sada jesi, ne znam kako te pitati jer ne znam kako do tebe doprijeti, osim ako mi sama ne kažeš:

»U nekim se plemenima,
afričkim ili južnoameričkim,
ne izgovara ime umrlog. Onome tko umre, živi
promijene ime, da bi i poslije mogli o njemu govoriti.«

U toj tvojoj pjesmi iz koje čitam to o plemenima i smrti, miješaju se imena i stvari: »trnje, krokodil, vodopad, zvono… zaborav–zvono.«

A ja bih samo da ovo sad ne čitam
Ni tvoje ni moje
Ili, da za to nemam razlog koji je danas tu
Da si tu ti umjesto njega, ili s njim, jer uza te uvijek je bilo mjesta za biti
I kada kažem Andrea
Ja ne izgovaram riječ umrlog
Iz žive riječi, iz riječi u kojoj si se jedinoj znala skućiti, neće te ukrasti nitko

Gdje ljubavi nema tu riječ ne izgovaraj
Andrea

12

Nadežda Čačinovič

Andrea

Upoznala sam je kao studenticu — zapazila, uočila više manje odmah. Imala je znanje i umjela je govoriti. Ne znam kako se osjećala, djelovala je raspoloženo, energično. Mladi po mojem iskustvu uglavnom nisu sretni i veseli, premda ponekad u prisjećanju sebe tako vide. Možda je i ona, kao ti mladi iz mojega iskustva, bila manje sretna i vesela no što je to odlučila s nama dijeliti.

Nisam, naravno, odmah zapazila širinu talenata koje je imala i zbog kojih je ostavila trajna postignuća na mnogim područjima; jednako tako nisam mogla previdjeti neke posebnosti njezinih sklonosti. Na primjer onu zbog koje nije htjela »ostati u filozofiji«. Iako nije izbjegavala kritičnu prosudbu, nije voljela agonalni, kompetitivni način raspravljanja koji uglavnom prevladava u mojoj struci. Bila je otvorena i spremna uzeti u obzir svakakve mogućnosti i nije tražila tek najbolje argumente za onaj jedan konačni stav.

Takva otvorenost omogućuje širinu povezanosti — s raznim temama i raznim ljudima. Ujedno je i temelj posebne ranjivosti.

Andrea nije izgradila obranu od pritisaka tuđih očekivanja, na kraju krajeva i tuđih zahtjeva i iznuda. Imala je osjećaj za moguće (za ono još neostvareno) ali i snažan osjećaj za realno, za to kako institucije funkcioniraju. Bila je spremna djelovati tamo gdje je učinak mogao biti opipljiv i prepoznatljiv, ali je doslovno plakala kada je taj njezin osjećaj realizacije mogućeg izostao. Plakala je, znam to, kada je u kontekstu naše zbilje, naše »konkretnosti«, radikalna studentska akcija doživjela neuspjeh.

Takav je život, život u trajnoj napetosti. Nadam se ipak da je prepoznavala i zahvalnost, simpatije i odobravanje mnogih oko sebe, a ne samo osude i odbojnost. Nadam se da je doživjela i solidarnost i divljenje.

Njezina postignuća je lako nabrojiti.

U teoriji: značajna istraživanja o povijesti autobiografije, hrvatske i svjetske, o konstruiranju identiteta, o tjelesnosti i utjelovljenosti… Pokretala je i

uređivala časopise i književne edicije. Pisala je o modelima kulturne politike i provodila je u praksi. Posebno je uspješna bila u gotovo nemogućem poduhvatu da se institucionalno podupire novo i avangardno; dakle nešto za što po definiciji nema čvrstih kriterija...

Bila je nedostižno pažljiva u predstavljanju knjiga.

Pisala je prozu i pjesme.

Nije dobro kada tugujemo za svojim studentima.

Nije u redu kada ne umiremo »po redu«.

14

Vesna Pusić

Zvijezda repatica

Bila sam pri kraju studija kad se gradom proširila vijest da se u Klasičnoj gimnaziji pojavila neka super pametna cura. To je općenito bila jedna jako dobra generacija u jednoj jako dobroj školi. Tim je bilo čudnije da se toliko govorilo baš o toj jednoj osobi. Ta je djevojka bila Andrea Zlatar. Doletjela je na tadašnju mladenačku zagrebačku scenu kao kometa i cijeli njen život bio je kao zvijezda repatica: Briljantan, Opasan, Nezaboravan i Kratak.

Njezini školski i bliski prijatelji i njihove nezamjenjive riječi najbolje su svjedočanstvo o Andrei kao prijateljici, intelektualnom uzoru, književnoj teoretičarki, književnici i pjesnikinji… o Andrei kao ljudskom biću.

No ono što je malo tko vidio izbliza bila je Andrea u politici. Andrea apsolutno nije bila za politiku. Ili, bila je idealna osoba za politiku i politika je bila njeno pravo mjesto. Ovisno o tome iz kojeg kuta gledate i kako vidite i razumijete i politiku i Andreu kao osobu. Politika je bila njeno pravo mjesto jer je znala, mogla i htjela napraviti nove stvari u kulturi, njenoj otvorenosti i pristupačnosti svim ljudima. Kako je sama govorila, smatrala je kulturu nasušnom ljudskom potrebom, jednako kao obrazovanje, zdravstvo, socijalu … Privatno, to nije javno govorila, smatrala je kulturu važnijom od svega! I sve je znala o njoj. Poznavala je kulturu dovoljno duboko i široko da ju je znala učiniti apsolutno inkluzivnom, dohvatljivom svima. Za razliku od mnogih koji u nedostatku samopouzdanja u svom *metier*–u pokušavaju svoj izričaj učiniti što kompliciranijim i nerazumljivijim da bi dodali u mistifikaciji ono što nedostaje u znanju, Andreino znanje ju je smjestilo s onu stranu ekskluzivnosti. Oživljavala je kina po malim otočkim mjestima; promovirala školski program »Ruksak pun kulture«; otvarala prostor novim kulturnim projektima i eksperimentima.

No kao što je poznato, politika ima i svoju drugu stranu, mnogo češću, dominantnu i strateški pozicioniranu između osobe i teme kojom se ta osoba

želi baviti u politici. A to je politička stranka, kampanje, podružnice, sastanci, članstvo, »rad na terenu« … I svemu tome pripadajući međuljudski odnosi. Za to je Andrea bila potpuno nespremna. I za razliku od većine ljudi u politici, vrijeme na to nije imalo nikakvog utjecaja; nije je učinilo spremnijom i otpornijom. Ne zato što se nije željela baviti tom drugom stranom politike. Upravo obrnuto! Iz sve snage se trudila da sve to, sve te »pomoćne poslove«, koji najčešće postaju dominantni, uredno radi. Ali ljudski, tu je bila bez ikakve zaštite. Andrea nije imala nikakav oklop, nikakav osjećaj gdje postaviti granicu zahtjevima koji su joj upućivani. Svaku je sumnju i kritiku uvijek upućivala sebi, a gotovo nikada drugima. Sve udarce, grubosti, zavisti, podmetanja, laganja, ali i obične gluposti ili nepažnje primala je direktno u dušu, bez ograda i distance.

Jedna smiješna i *de facto* nevažna anegdota dobro ilustrira tu Andreinu karakteristiku.

Život svake političke stranke odvija se, između ostalog, i kroz niz aktivnosti usmjerenih na upoznavanje građana, prezentaciju ljudi i ideja u neposrednom kontaktu, ali i homogenizaciju vlastitih redova unutarstranačkim druženjima.

Netko mi je bio dojavio da je za jedno takvo druženje Andrea dobila zadaću ispržiti gomilu pilećih krilaca. Mučila se s tim i nije joj to najbolje uspijevalo, ali nije odustajala. Pozvala sam je i rekla da to nije njezina uloga, da u stranci ima tisuće ljudi koji mogu pržiti pileća krilca, ali nitko tko može govoriti o kulturi i pisati programe za kulturu kao ona. Znala je to i ona, ali nije znala sama postaviti granicu i odrediti na što ne treba pristajati. Ponekad mi se činilo da prihvaća poniženja i omalovažavanja da ne bi nekako uvrijedila drugu stranu. Iako se ovdje radilo o maloj i nevažnoj anegdoti, ona dobro ilustrira Andreino potpuno odsustvo oklopa. Sve je išlo direktno na kožu!

I dok je s lakoćom citirala Aristotela, srednjovjekovne biografije i francuske filozofe, nije se mogla obraniti od pilećih krilaca. Nije se mogla obraniti od života. Možda je previše očekivala od ljudi. I kad su je razočarali radije je žmirila nego promijenila mišljenje.

Zvijezda repatica — dovoljno sjajna da osvijetli nebo, ali ne i da preživi.

Alemka Lisinski

Ne zaboravimo njezine riječi

»Tijelo ozdravljuje, a duša boluje. Toči je crv osamljenosti, zapuštenosti. Luta puteljcima vrta, šeće širokom cestom i čini joj se da je sama kao na cesti kamen preko kojega jure kotači.«

Tako je govorila Marija Jurić Zagorka u *Kamenu na cesti*, svojoj sjajnoj autofikciji, polu–autobiografiji, kako nespretno sugerira umjetna inteligencija. Andrea Zlatar referirala se na Zagorku samo po dobrom, a ova je Zagorkina knjiga antiromantična priča, gotovo feministički roman, natopljen autentičnim emocijama, ukratko, sjajno štivo. I premda nikako ne u istom registru, jer Andreina erudicija i analitičke kompetencije, kao i znanstveni i književni rad, nisu iz Zagorkinog svijeta, isto je takvo sjajno štivo ispisivala i Andrea Zlatar cijeli život. Kao pjesnikinja i esejistkinja, nesmiljena je u emocionalnoj analitici sebe same, a u mogućnosti samo–otklona gotovo da je okrutna. A kada govori kao književna kritičarka ili znanstvenica, kao književna povjesničarka i teoretičarka, o drugim autorima, o tuđem radu, oštra je i zapaža skriveno, ali istovremeno uvijek pažljiva, kao kada otvaramo poklon i pazimo da ne poderemo ukrasni papir.

Andrein odlazak s ovog svijeta, kojem su prethodile godine povlačenja, tijekom kojih je na mnoge načine davala na znanje da je prekasno, da je odustala — neće me, a vjerujem ni mnoge druge — prestati mučiti. Maglovito osjećam i vlastitu odgovornost — premda, svi će reći, pa i ja, ništa se više nije moglo učiniti. To je povlačenje bila Andreina odluka, njezin odabir. Pregnantno je Andrein vlastiti osjećaj nedostatnosti i tuge u svojem divnom i nježnom nekrologu izrazila Nataša Govedić. Kaže Govedić: »U *Rječniku tijela* koji je objavila 2010. godine naslovi poglavlja su »Ružna žena«, »Žena koja drhti«, »Žena koja nestaje«, »Neposlušna žena«. Voljela bih da postoji i poglavlje »Žena koja unatoč svim svojim nesigurnostima ipak stvara i ne boji se stvaranja«. Voljela bih da je pamtimo po onome što je napisala, a ne po karijeri političarke. Voljela bih

da je poslušala Lepu Mlađenović, o kojoj piše spominjući i njen savjet da »ipak, unatoč svemu, budemo nježnije prema sebi«. Voljela bih da pišem recenziju njene nove knjige, a ne nepodnošljivi trag sjećanja. Voljela bih da smo joj svi zajedno bili spas, a ne teret.«

Kao i svi koji danas ovdje odajemo počast Andrei, i mnogi koji nisu danas ovdje s nama, a vole njezine radove i nju kao osobu, mogu reći da sam s užitkom čitala Andreu Zlatar; njezine tekstove u brojnim novinama i publikacijama, njezinu poeziju, njezine eseje... Čitala sam, a to sam činila i zadnjih dana, kao upućena čitateljica, ali ne i profesionalna kritičarka, a još manje znanstvenica ili pak autorica koja sama ima literarne pretenzije. Nikada neću zaboraviti Andreine istupe na književnim promocijama; mnogi su očekivali čuti *visokoparne*, a možda i nerazumljive teorijske konstrukte, a dobili bi jasne, čitke i kristalno jasne govore, pune strasti prema književnosti. Istovremeno, njezini su tekstovi i javne riječi o literaturi bili natopljeni teorijom koju je doživljavala kao živo tkivo svojeg razmišljanja, a ne kao korisnu koprenu koja će zamagliti njezin stav, suštinu koju želi izreći. U nekoliko sam navrata svjedočila njezinim briljantnim nastupima s Ingrid Šafranek, obje su govorile o ženskom pismu na način kako je sjajno izrazila Šafranek pišući o djelu Marguerite Duras: »Može se reći da ono već danas ima svoju polustoljetnu povijest, da se njegove sastavnice neophodno crpu iz zajedničke tradirane kulture (mit, književnost, arhetipski nesvjesno) ali da se već može govoriti o ženskoj retorici i metaforici, o modelima pisanja koji dolaze iz drugačije, ženske kulture i povijesti, iz specifičnog iskustva drugosti. U tome je njegova svjetonazorna i poetička posebnost.« Andreu i Ingrid Šafranek čuvam u imaginariju nekog Festivala svjetske književnosti na kojem razgovaraju s Annie Ernaux, Delphine de Vigan, Leilom Slimani... kakvi bi to bili intelektualni susreti za pamćenje! Na žalost, to se nikada neće dogoditi.

Od Andreinih knjiga kao sasvim svoju prigrlila sam upravo *Rječnik tijela*, kao onu koja uspijeva iskazati najdublje Andreine intelektualne i emocionalne transgresije. Ovo djelo iz 2010. godine, nosi vrlo jasan podnaslov — *Dodiri, otpor, žene* — ali ipak ga je teško žanrovski odrediti; sama Andrea ponudila je najbolju moguću definiciju: autobiografska književna kritika. Baš tako je dobro, jer je sve najbolje od Andree u ovom djelu: nevjerojatna erudicija i snažna analitika, ali i najviši mogući stupanj osobnosti, naravno, nikada privatnosti. I nikada nježna prema sebi!

Osim što sam čitala Andreu, puno sam s njom i pričala. Neredovito, ali periodički sustavno od rane mladosti: išle smo u istu, Klasičnu gimnaziju, ona nekoliko godina mlađa. U gimnaziji par godina razlike puno znači, no s Andreom sam se redovito viđala izvan škole, u Kinoteci, u koju se išlo religiozno, gledalo se i po više filmova u istom danu. I u kazalištu, naravno. I tako se mladi ljudi međusobno omirišu, osjete taj duh zajedničkih preokupacija, zajedničkih umjetničkih ljubavi, i počnu pričati nevezano na gimnazijske generacije. Potom slijede razgovori kod Slavenke — sa Slavenkom Drakulić i Irenom

Vrkljan bila je istinska prijateljica — tada imamo desetak godina više, teme se šire. Razgovara se u kućnoj atmosferi, o knjigama i feminizmu, o muškarcima i odnosima, o osjećaju osamljenosti i izdaje — bilo od prijatelja ili ljubavnika, o ženskoj borbi, o tegobama nošenja ženskog tijela, o neravnopravnosti u muškom svijetu medija, kulture i znanstvene zajednice... Andrea, na prvi pogled djeluje sigurno, impresivnog intelektualnog kapaciteta, mlada žena bujne pepeljaste kose, i veselog osmijeha. Ali uvijek osjećam gotovo melankoličnu malu udaljenost, a poslije i kroz njezine retke, u svoj njihovoj otvorenosti, čitam o bolnoj neprilagođenosti tijela i duše, dok je u svakodnevici dugo čuvala nenametljiv građanski habitus.

U širem smislu, i to u najboljem značenju političkog angažmana, onog koji je posvećen općem javnom interesu, Andrea je od mladosti bila strasno političko biće. I upravo na toj je razini dala drugima, i cijeloj hrvatskoj kulturi, nevjerojatno puno. Kao supokretačica kulturne novine *Zarez,* kao urednica, još od *Studentskog lista* i *Omladinskog radija*, a potom *Gordogana*, *Vijenca* i *Zareza* koja je okupljala i davala priliku brojnim mladim autoricama i autorima, kao liderica kulture grada Zagreba, kao podržavateljica alternativne kulturne, istovremeno i vrlo politizirane scene, kao podrška akademskom buntu na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, i napokon, kao ministrica kulture. I osobno joj puno dugujem, a mogu svjedočiti da je kao političarka itekako znala podnositi razlike, i pritom zadržati i respekt i prijateljstvo prema oponentima. U vrijeme dok je bila ministrica, bila sam članica Vijeća elektroničkih medija i nisam podržavala medijski kulturni koncept koji je počivao na demonizaciji komercijalnih medija, a svejedno me pozvala da budem selektorica tzv. francuske kulturne sezone, posao koji mi je donio izuzetno ispunjenje i zadovoljstvo. A pritom sam bila tek jedna od mnogih kojima je dala mandat da pokažu svoje kompetencije; ponekad su i društvene mreže korisne, jer su se nakon Andreine smrti javili mnogi s dirljivim osobnim zahvalama kojima je Andrea, u nekom trenutku otvorila prostor za rad, za samoostvarenje. Bila je omiljena profesorica na Katedri komparativne književnosti, studenti su hrlili na njezina predavanja i seminare; danas se možda i ponajmanje govori o Andreinu akademskom radu koji je izuzetno značajan, na planu istraživanja autobiografije i memoaristike, posebno srednjovjekovlja, zatim teorije fikcionalnosti i ženske književnosti u knjigama *Istinito, lažno, izmišljeno* i *Tijelo, tekst, trauma*.

Andrea Zlatar je u iskazivanju nevjerojatne osobne ranjivosti koju pratimo u njezinu pisanju bila hrabra autorica, ali isto tako i hrabra intelektualka, pa ako želite i političarka: podržavala je otvoreni koncept kulture, nije strahovala od kritika za odabir ljudi kojima je dala povjerenje, ideološki bliska alternativnoj ljevici uspijevala je podjednako graditi i institucionalnu hrvatsku kulturu — mnogi su muzeji, repertoarni pomaci i kulturni projekti ostvareni u vrijeme njezina vođenja gradske, a poslije i kulture na razini države. Rekla bih da se vodila maksimom Andre Malrauxa koji je rekao da je kultura zbroj svih oblika

umjetnosti, ljubavi i misli koji su, tijekom stoljeća, omogućili čovjeku da bude manje rob.

I dok se mnogi kritičari, ali i književnici, opiru ideji ženskog pisma, ili još bolje, ženama koje uspješno pišu ozbiljnu književnost pa ih neprekidno pokušavaju dovesti u pitanje, Andrea Zlatar ih istinski podupire od njihove pojave u Hrvatskoj, i bivšoj Jugoslaviji, i premda je feministkinja, to ne čini iz socijalno–feminističke solidarnosti već iz uvjerenosti u literarnu kvalitetu. I s razumijevanjem za teme koje i nju određuju, kao esejistkinju, znanstvenicu, pjesnikinju. Tako u *Rječniku tijela* kaže za književnost Slavenke Drakulić: »U svim romanima kao središnja tema postoji žensko tijelo — tijelo koje je izloženo pogledu izvana, vanjskom oku, izloženo opasnosti, nekoj vrsti krajnjih radikalnih stanja. Uz bolest, u igri su silovanje, ljubavna strast, kanibalizam.« Nasilje je uvijek iza ugla. Piše Andrea o tijelu kao granici, kao otvaranju, o ženskom tijelu kao kaležu erotizma i žudnje, o tijelu kao propadanju i smrti, i naravno, pišući o tijelu piše i o onome preko granice, o duši. Uspoređujući uronjenost svog mladog sina u život sa svojim, sasvim suprotnim osjećajima, Andrea kaže: »Meni je sve, nasuprot tome, kao iza neke granice, daleko ili odbojno, ili kao u izmaglici. Sama sam sebi granica, sama sam sebi uteg, sama sebi težina. Sve je uvijek izvan mene. Već tako dugo, osim na tren, osjećaj ispunjenosti, sreće, toga da sam blizu sebe, toga da sam blizu života. Ali već jako, jako dugo, ne to da sam sav život. Da udahnem plućima i kažem, to je to. Nekoliko trenutaka zajedništva u dodiru, osjećaj smirenosti i moći na snijegu, to je bilo uvijek, kao i prvi ulazi u more, to je ono što tijelo pamti. Ali tijelo, to tijelo, pamti manje, želi sve manje. A u glavi suze. Oči crvene.«

Važno je kako Andrea gleda na odnos majke–kćeri, jer je upravo taj odnos nezaobilazno mjesto ženske književnosti i feminističke teorije u dvadesetom stoljeću. I nezaobilazan dio mozaika njezina odrastanja, jer je majku izgubila s deset godina. U predgovoru *Rječnika tijela* kaže: »Dvojila sam oko posvete knjige. Nekako se nametalo da je posvetim majci, no ta bi posveta zvučila nezgrapno, nešto poput Slaboj uspomeni na majku, Sonju Zlatar (1929. — 1972.). Izraz »slaba uspomena« prikriva složenu priču o zaboravu i potiskivanju, prilično dobro zakopanu gotovo četiri desetljeća. Za pravu posvetu majci trebat će još pisati. Zato je posveta općenita, ali ne manje jasna u poruci: za pisanje je potreban razgovor.« Silno mi je žao da je Andrea izašla iz tog razgovora, sa samom sobom, s nama, kao njezinim prijateljima i prijateljicama, i na kraju, i najvažnije, s nama kao njezinim čitateljima. I zato — ostanimo zajedno, ne zaboravimo njezine riječi, vraćajmo se njezinu pismu, i razgovarajmo dalje.

Boris Senker

Oproštaj od Andree Zlatar Violić

Tužnu vijest o odlasku Andree Zlatar Violić čuli smo — mi, članovi njezina Odsjeka za komparativnu književnost — u ponedjeljak, 28. rujna u Vijećnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti gdje smo se tog dana okupili na komemoraciji Milivoju Solaru, koji nas je napustio prije godinu dana, 16. rujna 2025. Vijest su, dakako, već nakon sat–dva počeli sustizati telefonski pozivi i poruke radi dogovora o ispraćaju, o oproštajnim govorima, o nekrolozima, o svemu ostalom što nakon nečijeg odlaska poduzimamo ne bismo li se zavarali, ne bismo li stvorili dojam da taj odlazak nije stvaran, da nije konačan, da možemo ako ne spriječiti, onda barem odgoditi, usporiti nečiji izlazak iz ove naše — kakva bila da bila, jedina nam je — stvarnosti. I bljesnula mi je u tim trenucima slika od prije trinaest godina, s ispraćaja Zorana Kravara, koji je, kao i Andrea, preminuo u 66. godini života i kojemu je oproštajni govor na ispraćaju držao Milivoj Solar, njegov profesor, mentor, stariji kolega i prijatelj. Rekao je tada Solar, a nije to bio vješto sročen *concetto*, nego iskreni prosvjed protiv nepravde, da nije u redu to što se on opraša od Zorana, da nije prirodno to što Zoran počiva na odru, a on stoji nad njim i upućuje mu posljednji pozdrav u ime svih kolega i prijatelja, da je trebalo biti obratno.

»Dobro je dok umiremo po redu«, točno je rekao Ivor Martinić, a ovo, s Andreinim odlaskom puno prije reda, nikako nije dobro. Nije normalno, nije pravedno to što se ja, njezin profesor, stariji kolega, suradnik i prijatelj, opraštam od nje, kao što se Milivoj Solar opraštao od Zorana Kravara. Trebalo je biti obratno. To bi bilo pravedno.

Za cijeloga svojeg prekratkog vijeka, Andrea Zlatar Violić ostala je neraskidivo povezana s ovim gradom svim onim životnim nitima kojima se čovjek može vezati uz neki prostor, uz neku sredinu, a da pri tom ne izgubi osobnost, da se ne utopi u mutnom sivilu mnoštva. Živjela je u Zagrebu i sa Zagrebom, primala od njega, od njegove prošlosti i suvremenosti ono najbolje, uzvraćala

mu dobro višestrukim dobrom. U Zagrebu je polazila osnovnu školu i Klasičnu gimnaziju na kojoj je maturirala 1980. pa iste godine upisala studij komparatistike i filozofije na Filozofskome fakultetu, diplomirala 1984., nastavila odmah školovanje na poslijediplomskom studiju, a usporedo studirala i klasičnu filologiju, magistrirala 1988. radom o »epskoj tehnici i biblijskom predlošku u Marulićevoj *Davidijadi*« i napokon 1992. doktorirala obranivši disertaciju *Ispovijest i životopis: modeli srednjovjekovne latinske autobiografije u 12. i 13. stoljeću*. Oba je rada 1991., odnosno 1998. objavila kao knjige. Radila je u Zagrebu i za Zagreb, pisala i objavljivala knjige u njemu, o njemu i za njega.

Akademske godine 1980./1981., kad je počela studirati, bio sam asistent na Komparativnoj književnosti i vodio jedan od seminara iz kolegija Uvod u književnost koji su morali pohađati svi studenti prve godine. Andrea se našla u mojoj grupi. Bila bi to i bez nje natprosječno dobra grupa, s njom bila je nenadmašna. Na nastavi je od početka pokazivala dvije iznimne osobine. Prva je bila zainteresiranost za književnost i znanost i kazalište, i znanost o njima, te ne samo želja za znanjem, nego i pripravnost da se dokraja posveti njegovu stjecanju i sposobnost da to i ostvari, mimo i preko granica nastavnoga programa. Potrudila se, recimo, o trubadurima i truverima — srednji ju je vijek već tada posebno zanimao — saznati više od svih u seminaru, uključujući i njegova voditelja. Nakon mnogo godina napisat će o sebi, pretjerujući u samokritičnosti, da je »štreber po genetskoj šifri i kućnom odgoju«. Dakako, nije bila štreber, ali bilo je jasno da s njom u seminaru nema mjesta rutinskom obrađivanju »nastavnih jedinica«, da se treba itekako dobro pripremiti i dodatno opremiti za izlazak pred studentski auditorij.

Druga je njezina osobina, zapravo drugi su neraskidivo povezan skup njezinih osobina bili buntovništvo, nekonvencionalnost, odlučnost. Tako je sredinom te, prve godine studija na početku jednog sata zatražila, u ime ostalih kolegica i kolega, da umjesto o tekstu o kojem smo trebali razgovarati, uopće nije važno kojem tekstu, razgovaramo o previše ekstenzivnu programu kolegija zbog kojega kližemo u površnost. I raspravljali smo o tome. Rezultat? Prenio sam članovima Odsjeka studentske prigovore i sljedeće smo akademske godine promijenili program studija za prvu godinu. Krajem godine ponovno je ona, i opet u ime i u dogovoru s ostalima, predložila da nastavu umjesto u pregrijanoj učionici sa staklenim zidom okrenutim zapadu, nastavu održimo u sjenovitu vrtu obližnjega tihoga i mirnog trnjanskog restorana. Bio je to ugodan, opušteni, studentsko–asistentski *sympósion*.

Bila je Andrea u tim godinama sklona i, recimo tako, simpatičnim »spačkama«. U listopadu 1982. branio sam doktorsku disertaciju. Imao sam tremu, nisam želio da me kolegice i kolege slušaju, zamolio sam da na obrani — a ona se održavala u prostoru i u terminu mojega seminara, koji sam bez obrazloženja odjavio — budemo samo povjerenstvo (mentor Milivoj Solar, Nikola Batušić i Maja Hribar Ožegović) i ja, a Mirko Tomasović sam se »delegirao« za jedinoga predstavnika Odsjeka i svekolike javnosti, koji će moći posvjedočiti da

je sve proteklo u skladu s propisima. Međutim, kad smo ušli u seminarsku učionicu, dočekalo nas je meni prilično neugodno iznenađenje. Andrea je shvatila, jer je sve pratila, zašto sam ja otkazao nastavu i organizirala skupni dolazak na obranu. Dočekala me puna učionica studenata — zapravo studentica jer bila je to ona akademska godina kad je prvi naraštaj mladića otišao na odsluženje vojnoga roka prije početka studija — a na svim licima osmijeh od uha do uha: Da vidimo kako će se sad asistent osjećati! Kako će se sad on vrpoljiti na vrućem stolcu. A asistent se, za inat, odgovarajući na pitanja povjerenstva junačio malo više nego što bi se junačio bez tih svjedokinja.

Takvu Andreu pamtim iz studentskih dana, a kad se 1986., nakon punih petnaest godina, na Komparativnoj najzad otvorilo novo radno mjesto asistenta, a ja sam igrom slučaja upravo tad bio pročelnik odsjeka i obavljao sve administrativne poslove vezane uz prijem novoga člana, odnosno nove članice, Andrea je bila prvi izbor. Razumije se ne zbog predvođenja one male i, valja priznati, korisne bune, ili »izmještanja« nastave u vrt restorana, ili priređivanja »spačke« s asistentovom obranom disertacije, nego zbog svega što je i kako je do tada radila i što je napravila. A bavila se raznim stvarima, radila izvrsno, mnogo i napravila.

Dok su, naime, sedamdesete godine za nju bile vrijeme ubrzana odrastanja bez majke, koja je preminula kad Andrei nije bilo ni dvanaest godina — ostala je to trauma kojoj se često vraćala i o kojoj je nadasve dirljivo svjedočanstvo dala u poglavlju »Mama« knjige *Rječnik tijela: dodiri, otpor, žene* (2010.) — osamdesete su bile njezine intenzivne, raznovrsne *Lehrjare*, ne samo na fakultetu, nego i u uredništvu *Studentskoga lista* (od 1981. do 1983.) i na Omladinskom radiju, na kultnoj *Stojedinici* (od. 1984. do 1986.), gdje je uređivala i vodila sjajnu, nekonvencionalnu emisiju »Gostiona«, što će reći: GOST (netko) i ONA (Andrea).

I ja sam, 1985., nakon povratka iz New Yorka s Fulbrightove stipendije, bio njezin gost. Razgovarali smo uglavnom o kazalištu, kojega sam se u New Yorku nagledao, te uz cigarete i čašu crnog vina — što je danas, nakon sterilizacije javnoga života pa i privatnijih druženja svim mogućim korektnostima nezamislivo — po mom izboru slušali glazbenom uredniku potpuno neshvatljiv *mix* Boba Dylana i *breakdancea*, s to je bio zvuk manhattanskih ulica, trgova i postaja podzemne željeznice koji mi je, kako se to kaže, ostao u uhu.

Pisala je Andrea i za *Filozofska istraživanja* i za *Prolog*. Prvu kritiku, predstave *Kažu da je sova (nekad) bila pekarova kći* Akademskog teatra *Akter*, objavila je 1981., a od 1986. do 1989. bila je članica uredništva, odnosno »radnoga kolektiva«, kako je Vjeran Zuppa ustrajavao da se zovemo, *Novoga Prologa*. U njezinu je radu posebno važna bila godina 1989., važna zbog dviju knjiga. Jedna se od njih, *Istinito, lažno, izmišljeno: ogledi o fikcionalnosti*, zbirka eseja mlade teoretičarke književnosti s temeljitom filozofijskom naobrazbom, redovito spominje u njezinim životopisima. Druga se ne spominje, a trebala bi se spominjati. Knjiga je to *Lica i sjene*, s podnaslovom *Razgovori*,

uz koju se kao jedini autor navodi Boško Violić, koji će tek postati Andrein suprug, a previđa se važna napomena ispod naslova: »Knjigu i međurazgovore priredila Andrea Zlatar«. Devet »međurazgovora« Andrein su koautorski doprinos toj knjizi jer u njima je, potaknut njezinim pitanjima i komentarima objavljenih intervjua koje je tijekom godina dao raznim sugovornicima, Violić dokraja formulirao neke teze o režiji i Gavellinu teatru koje je prije bio samo načinjao. Iste je godine, k tomu, Andrea ušla i u uredništvo *Gordogana* te ga do 1998. potpisivala kao odgovorna urednica.

U devedesetima i dvijetisućitima bila je prisutna u raznim područjima našega akademskog, kulturnog, književnog, kazališnog i javnog života, prije svega na Odsjeku za komparativnu književnost, gdje su njezini kolegiji bili redovito prepunjeni, bez obzira na to je li predavala o srednjovjekovlju, autofikciji ili ženskom pismu. Bila je, potom, prisutna u medijima, zapamćena kao glavna urednica *Vijenca* (1997. i 1998.) te glavna i odgovorna urednica *Zareza* (od 1999. do 2002.). Uzgred rečeno, u »secesiji« od *Vijenca* i Matice hrvatske, što je posebna priča o borbi za neovisnost medija, ponovno se oglasila ona buntovnica s razlogom s prve godine studija. U tim je dvama desetljećima objavila važne znanstvene i esejističke knjige, primjerice *Autobiografiju u Hrvatskoj: nacrt povijesti žanra i tipologija narativnih oblika* (1998.), *Veliko spremanje: dnevnik učene domaćice* (1993.) i *Tekst, tijelo, trauma: ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti* (2004.) te zbirku pjesama *Neparne ljubavi* (2002.). Nego, podjela na znanost, esejistiku i »lijepu književnost« posve je neprikladna kad je riječ o Andreinim tekstovima, oni joj izmiču jer u njezinu su zanimanju fikcija, autofikcija, žensko pismo, tijelo, trauma, filozofija i sociologija kulture nerazmrsivo isprepleteni; u svim svojim tekstovima ona je pak i znanstvenica, i pripovjedačica vlastitih iskustava — prikladnije bi bilo reći da ona ne pripovijeda vlastita iskustva nego da ih ispovijeda — i književnica, pjesnikinja, i profesorica.

Dvijetisućitih Andrea, koja je i prije pisala o kulturnim politikama, pristala je prvi put sudjelovati i u provođenju one i onakve kulturne politike koju je zagovarala u različitim tekstovima, od uredničkih kolumni do znanstvenih studija te je od 2001. do 2005. bila članica Gradskoga poglavarstva Grada Zagreba zadužena za kulturu. (Iz tog je iskustva, uzgred rečeno, godine 2008. nastala knjiga: *Prostor grada, prostor kulture: eseji iz kulturne politike*.) Drugi je put na sudjelovanje u vlasti, i iz istih razloga, pristala na početku drugoga desetljeća ovoga već poodmakla stoljeća te od 2011. do 2015. bila ministrica kulture. Uzor joj je, rekla mi je jednom prigodom, bio Milivoj Solar, koji je od 1987. do 1990. kao »republički sekretar za prosvjetu i kulturu« nastojao rigidan, birokratski, autoritarni pristup obrazovanju, umjetnosti i kulturi zamijeniti otvorenijim pristupom u kojemu će se osluškivati razne glasove, napose glasove onih kojima su umjetnost, kultura i obrazovanje život. O tomu što je od dobrih nakana u tim dvjema prigodama uspjela ostvariti, raspravljat će se — najžešći će joj kritičari biti, dakako, oni koji su za njezina mandata ostali bez (dijela) svojih povlastica, jer ljudi darovane ili iznuđene povlastice rado

brkaju s neotuđivim pravima — ali što god da iz tih rasprava proizađe, »bivša ministrica kulture« ne može i ne smije biti prva, a kamoli jedina apozicijska fraza koja se ponavlja uz ime Andree Zlatar Violić jer ona je prije svega i ponad svega bila žena, intelektualka, sveučilišna profesorica, književna teoretičarka i povjesničarka, književnica, urednica časopisa, autorica knjiga od kojih je zadnja u nizu *Uvod u povijest književnosti: teme i izazovi* objavljena nedavno, 2022. godine. Knjiga, posvećena Gaji Pelešu, »profesoru i učitelju života«, također nedavno preminulom članu Odsjeka za komparativnu književnost, nastajala uz Andreina predavanja iz povijesti književnosti. Pripremala ju je za sve ondašnje, sadašnje i buduće slušatelje takvih predavanja. Bila joj je važna, i kao znanstvenici, i kao profesorici, i kao književnici, ali rad na njezinu priređivanju za tisak prvo je usporila smrt njezina Boška, 2020., a potom i zdravstvene komplikacije zbog kojih je morala otići u dom »za starije i nemoćne«. Posjećivao sam je u domu, ne onoliko često koliko je trebalo, koliko sam i želio, a posljednje dvije, dvije i pol godine zbog osobnih razloga o kojima ovdje ne bih govorio nisam joj dolazio. Unatoč vezanosti uz postelju, u prvim mjesecima boravka u domu bila je još puna duhovne energije, vjere u oporavak, planova za povratak predavanjima, pisanju, druženju… Pokazala mi je i bilježnicu u koju je zapisivala sve kroz što je prolazila i rekla da kani napisati knjigu o bolničkim iskustvima, otvorenu, nemilosrdnu knjigu u kojoj nitko neće biti pošteđen, ni ona ni zdravstveni sustav. Kako je vrijeme prolazilo, a oporavak se nije nazirao, počela je odustajati od svega. Odustala je na kraju i od sebe. Ne želim je pamtiti po tome. I neću. Obnavljat ću u sjećanju onu briljantnu — i buntovnu, nekonvencionalnu, odlučnu — studenticu, izvrsnu profesoricu s kojom sam jedanput na doktorskom studiju držao kolegij o srednjovjekovnom i renesansnom kazalištu, autoricu nezaobilaznih knjiga o autobiografiji, traumi, tijelu, ženskom pismu, urbanoj kulturi, sjajnu stilisticu i pjesnikinju, a ponad svega divnu kolegicu i prijateljicu. I pitat ću se, i svatko bi se od nas trebao to pitati, jesmo li učinili sve što smo mogli da joj pomognemo, da joj ne dopustimo to odustajanje, da joj pomognemo da se prerano ne ugasi.

Uvod u povijest književnosti, da se vratim na njega, nije uspjela dokraja prirediti za tisak. Učinio je to, kako je znao i umio, omanji Leykamov lektorsko–redaktorsko–uredički tim u kojemu sam sudjelovao kao urednik nakladničkoga niza *Uvodi*. Nismo mogli sve prirediti onako kako bi to Andrea bila učinila da joj je zdravlje dopustilo, ali ona će cijelim poglavljima i povećim fragmentima poglavlja koje je sama priredila, kao i svim znanstvenim knjigama koje nam je dala i ubuduće sudjelovati u raspravama o povijesti književnosti. Dio odgovora na pitanje zašto je tomu tako, dala je na kraju »Predgovora« *Uvodu*: »Netko bi mogao reći«, poručuje nam odande, »da je povijest književnosti razgovor s mrtvima. Nikako se ne bih s time složila, ona je razgovor sa živima upravo u onoj mjeri u kojoj nijedan tekst ne živi bez svojega čitatelja«.

Tako će i Andrea, obećajmo joj to, nastaviti živjeti u svojim čitateljima, kolegama, suradnicima i prijateljima, u nama.

Božo Kovačević

Židovi u Krležinoj knjizi *Izlet u Rusiju*

O *Izletu u Rusiju* doista se mnogo pisalo. Prezentirani su različiti književnoteorijski pristupi tome djelu, analizirani stilski postupci i osvjetljavani kritički uvidi u zbilju sovjetske Rusije. Kritičari su naglašavali Krležino uočavanje nezadovoljstva pripadnika nekadašnje ruske aristokracije, građanske inteligencije i poduzetničkog sloja boljševičkom vlašću. Osobito pomno je tretiran opis zbivanja na večeri kod Ane Ignjatijevne, supruge nekadašnjeg vlasnika velikih šumskih imanja i pilana u kojima mu je sovjetska vlast dodijelila ulogu računovođe. Nekadašnja pripadnica ruske društvene elite doživjela je živčani slom pred neželjenim boljševičkim gostima. Kritika je odmah uočila majstorski obrađen čehovljevski motiv osiromašene aristokratkinje pri suočavanju sa surovom boljševičkom stvarnošću, a kasnija krležologija utvrdila da je ta scena anticipacija glembajevskih situacija i motiva. Posljednjih nekoliko desetljeća jedna od središnjih krležoloških rasprava je ona o tome koje izdanje *Izleta u Rusiju* treba smatrati kanonskim: ono iz 1926., kako je to predložio Flaker, ili ono iz 1958. u koje je Krleža unio niz preinaka. U bogatoj literaturi o *Izletu u Rusiju* — koja zahvaća široki spektar tema od uloge subjekta u artikulaciji putopisne proze i rekonstrukcije Krležinog upoznavanja s kazališnim životom Moskve do navodne pohvale putovanju željeznicom — izostaje obrada jedne teme koja je u toj knjizi fragmentarno obrađena, ali je Krleži očito važna. To je tema Židova.

Već na samom početku knjige, u poglavlju *O putovanju u opće,* u okviru svoje putopisne filozofije koja odbacuje »lažljivu patetičnost«, Krleža je demonstrativno naveo o čemu neće pisati. »Ja ne volim putovanja sa patetičnim kulturnohistorijskim reminiscencama!« (Krleža 1926: 4) Naglasio je da ne posjećuje crkve i da mu ide na živce škripanje parketa u muzejima. Dakako, bezbroj puta je demantirao te programatske postavke. Polemizirajući tako s neimenovanim radoznalcima koje zanima kuda je putovao i što je sve vidio,

on prkosno nabraja o čemu neće pisati dajući ipak do znanja što je gdje vidio i doživio:

»Dakle da ispričam kako sam se jednog blagdanjeg jutra našao u židovskoj sinagogi u Berlinu, gde su sva gospoda imala crne cilindre, a gospođe svilu i starinsku zlatninu i gde je sedobradi Rabin govorio o pethiljadugodišnjem Izraelu. Da opišem jednu željezničku nesreću od dvadeset i sedam mrtvih, kada je sve vonjalo po krvi, plinu i sumporu? Da opišem kako sam se osećao osobito počašćen što mi je pala u deo čast, da u gradu gde stoluje Pan Masaryk, (čovek koji je počeo sa studijom o samoubojstvu), udišem isti zrak sa Romen Rolanom gostom predsednika Republike? Da opišem kako sam otputovao u Rusiju?!« (4–5)

Najpotresnija mora da je bila situacija sa željezničkom nesrećom. Kad i gdje se dogodila ta željeznička nesreća? Nesreća u kojoj je bilo 27 žrtava dogodila se u Francuskoj 18. veljače 1923. godine, ali nema podataka da je Krleža u to vrijeme bio ondje. Wikipedija navodi i to da su se u Njemačkoj, gotovo u isto vrijeme istoga dana, 13. siječnja 1925. godine, dogodile dvije željezničke nesreće. U prvoj je ekspresni vlak na liniji Berlin — Keln naletio na teretni vlak jer strojovođa putničkog vlaka zbog magle nije vidio signal da se mora zaustaviti. Tu je poginulo trideset i dvoje ljudi, a pedeset i sedmero bilo je povrijeđeno. U drugoj, sličnoj nesreći koja se dogodila u Hattingenu, poginulo je troje ljudi. (List of rail accidents) Ni u jednoj broj poginulih nije bio 27. Ne bi li talentirani književnik užasne prizore mogao opisati uvjerljivije nego što je o toj nesreći — ako je ijednoj od ovdje navedenih ili bilo kojoj doista svjedočio — mogla izvijestiti štampa pozivajući se na agencijske izvore? Jesu li se sudarila dva vlaka ili je jedan iskočio iz tračnica, koliko je vagona stradalo, koliko putnika prve, koliko druge i koliko treće klase? Je li zakazao strojovođa ili skretničar ili prometnik koji je dopustio da jedan vlak krene ususret drugome na istom kolosijeku? Upravo nevjerojatno da netko tko je svjedočio prizorima tako velike katastrofe odbija išta reći o tome. Ili je Krleža, ne referirajući se ni na jednu stvarnu željezničku katastrofu, htio šokirati publiku govoreći joj da on — čak i da je svjedočio takvoj nesreći — ne bi pisao o tome, nego bi se radije obračunavao s malograđanskim snobovima. Doduše, nekoliko redaka prije toga, među teme i predmete svog interesa — nasuprot crkvama i muzejima — on je uvrstio parostrojeve i mrtve. Prizor strašne željezničke nesreće obuhvaća i parostrojeve i mrtvace. Negiranjem interesa za parostrojeve i mrtvace baš iz te nesreće Krleža je demantirao sam sebe. Time je, dakako, demantirana i postavka jednog od Krležinih poklonika o jednoj od svrha i poruka Krležine knjige:

»*Izlet u Rusiju* je, naime, pohvala željeznici i njezinom dobu, valjda najbolji komad željezničke proze u povijesti naših književnosti.« (Jergović 2013)

Da je Krleža htio napisati knjigu o željeznici, zar bi mogao ignorirati jedno od svojih najšokantnijih iskustava povezanih upravo sa željeznicom? Ili — ako nesreći koju spominje nije izravno svjedočio, nego ju je Krleža namjerno

spomenuo kao moguće iskustvo koje bi njemu bilo nevažno da mu se doista dogodilo, a on ga izmišlja i obezvređuje samo da bi skandalizirao malograđansku publiku — zašto bi u kontekstu pohvale željeznici prezentirao prizore koji ukazuju na opasnosti zbog kojih se željeznice treba kloniti kad god je to moguće? Očito svjestan nedoumica u vezi s tim što mu je doista važno, do čega mu je a do čega mu nije stalo, Krleža je ne samo citirani odlomak, nego cijelo poglavlje, izbacio iz knjige *Izlet u Rusiju 1925* koju je beogradski Nolit objavio 1958. godine.

Kad kaže da se osjetio osobito počašćenim što je u Pragu disao isti zrak kao Masaryk i Rolland, Krleža se, dakako, hvali time da je bio i u Pragu, ali očito ironizira i državničku i književnu veličinu onih s kojima je udisao isti zrak lakrdijaški naznačivši da bi njima dvojici, zapravo, trebala biti čast što se i on u tom trenutku zadesio u Pragu. U razgovoru s Čengićem 17. IV. 1976. Krleža se prisjetio tog svog boravka u Pragu 1924. godine:

»Godine 1924 — priča Krleža — doputovao sam na nekoliko dana u Prag. Nisam uspio ni ruke oprati u svojoj sobi, a zvoni telefon: 'Pane Krleža, čeka Vas dolje grupa novinara!'

Siđem odmah, sjedam u fotelju foajea, a oni očito raspoloženi traže da dam izjavu.

'Ne znam što će Vam moja izjava. Ja ne predstavljam nikoga, nego sebe.'

'Ali, recite, kakvi su barem Vaši dojmovi iz Praga i kako se ovdje osjećate?'

'Ono što ja Vama kažem, Vi sigurno nećete objaviti, pa zašto da bespotrebno brbljam.

Uostalom napišite, saznao sam da se kao gost predsjednika republike, gospodina Tomáša Masaryka, nalazi ovdje književnik Romain Rolland. I drago mi je da ću imati priliku da dišem isti zrak koji dišu Masaryk i Rolland.'« (Čengić 1985:106)

Takav gard prema novinarima imaju samo velike zvijezde, ljudi svjesni svoje važnosti za publiku i za novinare. No, prisjetio se Krleža u razgovoru s Čengićem 1976. godine, ništa od onog što je 1924. rekao praškim novinarima nije bilo objavljeno. Zašto? Zbog ovih tada navodno izgovorenih riječi koje se Masaryku nipošto nisu mogle svidjeti:

»'Kako Vi kao republikanac gledate na republiku Čehoslovačku?'

'Isto kao i na Kraljevinu SHS. I ovdje, kao i kod nas, grupa ljudi je na vlasti i u ime takozvane većinske češke nacije vlada nad onima koji nisu Česi.'« (106)

S obzirom na Krležinu trajnu zaokupljenost hrvatsko–srpskim odnosima, o čemu svjedoče i mnoge stranice *Izleta u Rusiju*, iznenađuje da i tom zgodom, u kontekstu lakrdijanja o disanju istoga zraka s Masarykom i Rollandom u Pragu, nije spomenuo to pitanje. Njegova je publika znala da je on komunist, hrvatski nacionalist, federalist i republikanac. Mogao je pretpostaviti da tu publiku zanima što on misli o češkom republikanizmu i o uređenju češko–slovačkih odnosa. No, odlučio joj je uskratiti to zadovoljstvo, barem u uvodnom

poglavlju. On kao da toj publici poručuje: znam što vas zanima, ali vama u inat ja baš neću pisati o tome; neću na ovome mjestu i sad kad vi to očekujete od mene. Učinio je to u dva sljedeća poglavlja. O čemu bi moglo govoriti poglavlje *Razgovor sa senom Frana Supila* ako ne o iznevjerenim nadama i očekivanjima hrvatskih federalista? Pod nevinim naslovom poglavlja *U Drezdenu* već podnaslov *Mister Vu–San–Pej, zanima se za srpsko–hrvatsko pitanje* jasno određuje temu koja će u tom poglavlju biti obrađena.

U istom ključu — dakle, tako da u sljedećim poglavljima piše upravo o onome za što je u uvodu rekao da o tome neće pisati — moguće je protumačiti i prvu rečenicu citiranog odlomka o posjeti berlinskoj sinagogi. Krleža daje nasluti da je sjedobradi rabin iznosio cionističke ideje o povratku Židova u Izrael. Budući da je u Zagrebu od 1917. godine izlazio cionistički časopis *Židov*, Krleža je imao razloga pretpostaviti da bi među čitaocima njegove knjige moglo biti onih koje zanima sve što on ima reći o Židovima u Europi i u Rusiji. I njima je pokazao figu: zanima vas, ali ja vam neću reći ni kako ni zašto sam se našao u toj berlinskoj sinagogi. No, ipak je nešto rekao. Sva su gospoda imala crne cilindre, što znači da su to bili kapitalisti, bogati ljudi, prava gospoda koju Krleža smatra odgovornom za loš životni standard proleterskih slojeva stanovništva. I gospođe su bile uređene u skladu s predodžbom o Židovima kao bogatim trgovcima i kapitalistima: gospođe su imale svilu i starinsku zlatninu. Bila je to, dakle, najava da o Židovima neće pisati u knjizi. Dakako da je pisao i o Židovima premda je rekao da neće, kao što je pisao i o crkvama i o muzejima iako je inzistirao na tome da ga zanima samo »prljavo i svakodnevno zbivanje«.

U okviru istog poglavlja *O putovanju u opće,* samo nekoliko stranica dalje, ispisao je dva velika odlomka, pravi esej o ulozi Židova u poslovnom i kulturnom životu Beča i Austrije toga doba. Ovako je započeo o onome za što je najavio da o tome neće pisati:

»Teško je u Beču u prvi mah oteti se jakoj *'jidiš'* impresiji. Ovi ljudi, čiji su dedovi hodali u kaftanima, palili u subotnja predvečerja sedmostruke svećnjake, ovi ljudi ovde prvaci su sviju grana javnoga života: trgovine, umetnosti, štampe i socijalizma.« (Krleža 1926: 14)

Židovi su, dakle, prvaci svih grana javnog života Beča. Je li to samo konstatacija ili istodobno i izraz čuđenja zbog toga što stvari u Beču tako stoje? Ne dajući odmah odgovor Krleža nastavlja objašnjavajući kako je do toga došlo:

»Oni dolaze preko Karpatskih klanaca, stvaraju ovde poslednji istočni trgovački evropski centar, a sada u promenjenoj konjunkturi, spuštaju se za nekoliko stotina kilometara južnije *na nove trgovačke i poslovne kombinacije*. Oni sa svoja dva prsta kovrčaju svoje guste crne brade i nešto šapću u čudnom žargonu, a negde u daljinama između Krakova i Vilne, Soluna i Beograda i Varaždina miču se vagoni krcati njihovom robom.« (14)

Konjunktura se promijenila, Habsburgovci su propali, a Židovi razvijaju trgovinu. Krleža kao da zaboravlja da su u Austro–Ugarskoj Židovi dobili pra-

vo doseljavanja u gradove i građansku ravnopravnost sredinom 19. stoljeća. U granicama tog imperija bilo im je lakše seliti se i naseljavati u gradove u kojima ih dotad nije bilo negoli nakon raspada Austro–Ugarske. Antisemitizam je postao vidno obilježje svih nacionalnih država uspostavljenih na području nekadašnjeg imperija. Tako da bi točno bilo konstatirati da su Židovi nastavili uspješno razvijati svoje poslove unatoč za njih nepovoljnoj promjeni i otežanim uvjetima života i poslovanja. Ovi Židovi o kojima Krleža piše opisujući kulturnu i ekonomsku sliku Beča »kovrčaju svoje guste crne brade«, a nisu cilindraška gospoda kao oni u Berlinu. No, i ovi uvijek nužno crnobradi kao i oni uvijek pokriveni gospodskim cilindrima bave se u osnovi istim poslom: organiziraju željezničke transporte svoje robe, trguju na veliko i ostvaruju velike zarade. Oni uspostavljaju kapitalističku ekonomiju koju Krleža vidi kao mehanizam klasne eksploatacije. I nastavlja:

»Ta žilava, otporna, silna rasa, u ovim bolećivim čovečuljcima, u tim debeljuškastim, sipljivim, sušičavim, kratkovidnim telima, javlja se neobičnom afirmativnom snagom.« (14)

Ta rasa je žilava, otporna i silna, a primjerci te rase su bolećivi čovječuljci, sipljivi, sušičavi i kratkovidni. Spadaju li u tu rasu i otmjena berlinska gospoda u cilindrima? Ako bi baš svi bili sipljivi, sušičavi i kratkovidni, kako bi ta rasa uopće mogla preživjeti? Krleža kao da barata različitim stereotipima o Židovima prema kojima svaki pojedinac posjeduje skup vidljivih i nevidljivih obilježja svog naroda/rase, a ne zanimaju ga pojedinci, njihove sudbine, emocionalna stanja, međusobni odnosi i odnosi s drugima. No, ti neobični ljudi, uočljivi već i po svojim nimalo privlačnim tjelesnim obilježjima, čine rasu koja se, konstatira Krleža, »javlja neobičnom afirmativnom snagom«. No, jasno je da nisu svi oni već bogati. Stvar je u tome da oni polazeći od neznatnih, sitnih poslova brzo ostvaruju neslućene uspjehe:

»Oni počinju sa podravskim jajima i zagorskim rakijašnicama, a svršavaju u kožnatim fotejima bečkih kartela, sa vilom u Meranu i Lovrani, livriranim slugama i plemstvom.« (14)

Zašto baš oni? Da li samo oni? Ne pojavljuju li se poduzetnici, kapitalisti u svim narodima? Ne zamarajući se tim pitanjima Krleža pokušava objasniti kako to da su baš Židovi tako vidljivo uspješni u Beču. Evo njegovog objašnjenja:

»Danas, kada je ona maloumna španjolska tvrtka u Burgu propala, oni su napustili ideologiju Novare, Asperna i Eslinga i Kustoce i konjunkturu 'pobeđivanja rame uz rame' sa berlinškim saveznikom. U periferičnim novonastalim državnim formacijama oni rade u novim prilikama jednako uspešno, pak se opet jedamput pokazalo u historiji, *da je trgovački profit princip, a državna zastava glupost.*« (14)

Maloumna španjolska tvrtka je, dakako, Habsburška Monarhija. Premda je o njihovoj državnoj tvorevini mislio sve najgore, ipak je zapamtio neke lek-

cije iz austrijske vojne povijesti. Kod Novare su Austrijanci pobijedili vojsku Pijemonta 1849. godine. I Custozza je mjesto austrijskih pobjeda protiv Pijemonta 1848. i protiv talijanske vojske 1866. godine. Pak u bitci kod Asperno–Eslinga Habsburgovci su 1809. godine nanijeli prvi vojni poraz Napoleonu. Možda je književna publika sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća znala o čemu Krleža govori nabrajajući nazive tih malih mjesta. Da nema Wikipedije i drugih pomagala na internetu, današnji bi čitaoci morali posegnuti za prašnjavim knjižurinama o vojnoj povijesti ako bi im bilo stalo razumjeti njegove poruke. Židovi su, tvrdi, Krleža podržavali austrijske državne mitove utemeljene na tim vojnim pobjedama, ali su odmah nakon poraza u Prvom svjetskom ratu odbacili te ideologije i, prilagodivši se uvjetima u novoformiranim europskim državama, nastavili razvijati svoje poslovne poduhvate jednako uspješno kao što su to činili u vrijeme Austro–Ugarske. Oni slijede logiku profita neovisno kojoj državnoj zastavi prisežu na vjernost. I opet su Židovi prikazani kao glavni agenti transnacionalnog kapitalizma. S jedne strane, oni su svojim djelovanjem potvrda marksističke postavke da su državne ideologije sredstvo za obmanjivanje obespravljenih i siromašnih dok u zbilji vlasništvo nad kapitalom i kontrola nad sredstvima za proizvodnju određuju društvene odnose. Progresivni su jer uspostavljaju nove društveno–ekonomske odnose odbacujući mitove feudalizma o vječno zadanim ulogama bogomdanih gospodara i podanika. No, istodobno, uspostavljajući i razvijajući kapitalističke društvene odnose oni uspostavljaju mehanizme za nove vidove eksploatacije ne više kmetova i seljaka, nego klase urbanog proletarijata. U tom aspektu oni su društvena kategorija s kojom bi se revolucionarni proletarijat morao obračunati. U tom odlomku za Krležu je svaki Židov samo idealni tip — berlinski gospodin s crnim cilindrom ili crnobradi bečki špekulant — što znači: personifikacija kapitalizma kao modernog oblika ugnjetavanja. Ako ne bismo znali da je za Krležu svaki kapitalist — ma kojoj naciji pripadao — neprijatelj radničke klase, onda bi takvo profiliranje Židova kao predstavnika neprijateljskog međunarodnog kapitala moglo biti shvaćeno kao oblik antisemitizma koji može biti iskorišten za političku mobilizaciju s ciljem zaštite interesa svojih, nacionalnih kapitalista, a to bi se javnosti predstavilo kao zaštita interesa cijele nacije. Za Krležu, nacija može biti slobodna tek ako bude ukinut svaki oblik kapitalističke eksploatacije neovisno o tome kojoj naciji pripada kapitalist. Preduvjet za to je da radnici preuzmu vlast u državi. Kako to izgleda na djelu, htio je utvrditi svojim izletom u sovjetsku Rusiju.

No, zasad slijedimo njegovu elaboraciju židovskog pitanja. Nakon što je ustvrdio da je trgovački profit princip, a državna zastava glupost, on je ovako nastavio svoje razmatranje:

»Jedno je samo vrlo zanimljivo i za kulturnohistorijski problem neobično važno pitanje ostalo do dana današnjeg nerešeno: kako to da je ovome gradu udario pečat i dao karakteristiku taj strani galicijanski elemenat, što je ovamo doputovao pred dve generacije iz zakarpatskih provincija, čak tamo iz Holan-

dije, iz Španije i čitave sredozemnomorske Kotline, i što putuje Evropom neprekidno poslednjih četiristo godina?« (14)

Ako je Galicija bila dio carstva, po čemu su podanici iz tog dijela carske države bili stranci? Život u svakoj metropoli — osobito ako država nije u neprestanom ratu i ako se vlast ne održava samo pukom silom — oblikuje se u interakciji između njezinih starosjedilaca i sve brojnijih došljaka. Dolazi nova radna snaga, dolazi i novac, investicije, širi se grad, raste tržište, razvija se infrastruktura, djeca se školuju, ljudi se zbližavaju, uspostavljaju se nove interesne i neočekivane emocionalne veze, nepromjenjive običaje zamjenjuju novouspostavljena pravila, mijenja se i vidljivo lice i nevidljivi duh metropole. Nekadašnji provincijalci udomaćuju se. Bez njih nijedna metropola, pa ni Beč, ne bi mogla biti metropolom. Takvim uopćenim objašnjenjem ipak nije odgovoreno zašto je taj *jidiš* štimung toliko naglašen u Beču. Oni Židovi koji su iz različitih provincija Austro–Ugarske nagrnuli u Beč (i u druge gradove u koje im je pristup dotad bio zabranjen) iskoristili su mogućnosti pružene reformama iz sredine 19. stoljeća. Iskoristili su dodijeljena im prava i slobode. Krleža je uzgredno spomenuo da Židovi putuju Europom posljednjih četiristo godina zanemarivši da u velikom broju slučajeva ta putovanja nisu bila dobrovoljna, da je bila riječ o organiziranim državnim i vjerskim progonima. Mnogi čiji su preci dotad putovali onamo kamo su morali, a ne nužno kamo su htjeli, sad su slobodno odlučili poći onamo gdje su bili dobrodošli i gdje su vidjeli izglede za prosperitet, kakve im provincija nije pružala. A kad su neke provincije poslije Prvog svjetskog rata postale nacionalne države, Židovi su nerijetko smatrani njihovim nedobrodošlim stanovnicima jer su se tako dobro snalazili i vješto se okoristili mogućnostima koje im je otvorila bivša tuđinska imperijalna vlast. Težeći sreći, mnogi su je pronašli u Beču. Ali Krleža u Beču, kao i u drugim europskim gradovima, vidi više nesreće. Moglo bi se reći da on sreću jednih vidi kao posljedicu nesreće drugih. Dakako, kapitalisti su sretnici, a proleteri nesretnici. Problem tog pristupa je u tome što se zanemaruje činjenica da kapitalizam nisu uspostavili Židovi, nego su mu se najsposobniji među njima prilagodili brže i potpunije nego drugi. Ako se zanemari ono što je Max Weber opisao kao usklađeno djelovanje protestantske etike i duha kapitalizma i ako se samo Židove vidi kao personifikacije kapitalističkog Moloha, onda se revolucionarna borba proletarijata protiv kapitalizma odvija kao borba protiv Židova. No, takvog zaključka koji bi se mogao izvesti iz Krležinih razmišljanja ipak nema. I dalje zaokupljen vidljivom prisutnošću Židova u životu Beča on nastavlja:

»Oni su ovde stvorili austrijsku modu, austrijsku burzu, kazališnu glumačku umetnost, orkestre i novine, isto kao što su u Pešti madžarsku burzu i žurnalistiku i književnost. Oni vode politiku socijalnu, vladaju ulicom, drže kapital i stoje u prvom planu kao i u kavani *Korzo* u Zagrebu. (Problem što je i Vajningera zanimao.) Kako to, da taj u svakom pogledu sposoban izraelitski elemenat neprekidno deluje u tuđim (ovde t.zv. austrijskim) okvirima, kako to

da ne izražava sebe nego se prilagođuje nekim prividnim stvarnostima, (kao što je bio austrijski državni organizam)? Taj problem može se objasniti samo ekonomski ili nikako.« (14–15)

Krleža problem postavlja tako kao da postoji jasna predodžba o tome kakve bi austrijska moda, burza i umjetnost trebale biti i kakve bi bile da se, eto, nisu umiješali Židovi i stvorili svoje inačice svega toga. Čini se kao da su Židovi Austrijancima nametnuli svoj način života. Isključena je mogućnost da bi se Židovi mogli smatrati dijelom austrijske nacije, kulture i ekonomije te kao ravnopravni građani doprinositi njihovu razvoju. *Izraelitski element*, tvrdi Krleža, djeluje u tuđim okvirima. Austrija nije i ne može biti ni državnopravni ni kulturni okvir za izražavanje i ostvarivanje autentičnih židovskih kulturnih, političkih i ekonomskih koncepcija. Oni su se samo prilagodili *prividnim stvarnostima*, a jedan od tih privida bila je Austro–Ugarska. Krleža ne razjašnjava kako bi trebala izgledati nepatvorena austrijska kultura bez Židova kao aktera na sceni i iza nje. Isto tako nema naznaka o tome kako bi se Židovi trebali organizirati i iskazivati svoj identitet ako ne u državnopravnim, kulturnim i ekonomskim okvirima država u kojima žive. Problem se, kaže Krleža, može objasniti samo ekonomski, ali to ekonomsko objašnjenje on ne iznosi. Možda je htio reći da nikakva rasna teorija ili psihološka tipologija taj problem ne mogu objasniti, nego se treba prikloniti marksističkoj teoriji koja kaže da je ključ za objašnjenje društvenih problema u ekonomskim odnosima, u vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Može biti da je to htio reći, ali nije to rekao.

Kao što je u baš svakoj etapi svoga putovanja kroz Europu prema Rusiji pronalazio sličnosti s hrvatskim prilikama, tako je i raspravljajući o istaknutoj ulozi Židova u kulturnom i ekonomskom životu Beča i Budimpešte povukao usporedbu sa Zagrebom. U Beču i u Budimpešti Židovi »stoje u prvom planu kao i u kavani *Korzo* u Zagrebu«, kaže on. U Beču i Budimpešti Židovi su u prvom planu svih vidova javnog života, a u Zagrebu samo u kavani *Korzo*. Znači li to da izvan te kavane oni nisu u prvom planu ekonomskog i kulturnog života? Da bi ta nespretna usporedba postala još nejasnija nego što je, Krleža je u zagradi dometnuo: »Problem što je i Vajningera zanimao.« Što je zanimalo Weiningera? Da li to što su Židovi u prvom planu zagrebačke kavane *Korzo*? Otto Weininger ne spominje ni Zagreb ni kavanu *Korzo*. Weiningera su zanimali Židovi, a Krležu je zanimao Weininger.

Tema nezadovoljnog genija, koji je nezadovoljan jer unatoč priznanju da je genij nije cijenjen onoliko koliko sam misli da bi trebao biti, bila je Weiningerova i Krležina opsesija. Mladi genij prepun znanja i volje za moć, s jedne strane, i drastično deficitaran u pogledu iskustava na onim područjima međuljudskih odnosa koja su ga najviše zaokupljala, s druge, Weininger se ubio kad su mu bile 23 godine. Premda je znao da je sam Weininger samoubojstvo smatrao kukavičlukom, ali najmanjim od svih kukavičluka, Krleža mu je možda i zavidio jer je Weininger tim činom na radikalan način obračunao s ograničenošću, kukavnošću, sitničavošću, nezahvalnošću, glupošću, slabošću, dvoličnošću i

nemoralnošću građanskoga svijeta, nepovratno se odvojio od njega. Mizoginija je kod Weiningera izražena u obliku filozofije o navodnoj razumskoj i etičkoj inferiornosti žena, što je najvjerojatnije bilo posljedica njegovih neuspješnih pokušaja da svoju genijalnost iskoristi kao adut za pristanak na spolni odnos s njim. U završnom poglavlju svoje knjige *Spol i karakter*, koje je naslovio *Židovstvo,* nalazimo tvrdnju da je »najnadmoćnija žena i dalje beskrajno inferiorna najinferiornijem muškarcu«. Prije nego je krenuo obrađivati središnju temu tog poglavlja, osvrnuo se i na druge inferiorne skupine. »A što je s crncima? Možda među njima nikada nije bilo genija, a i moralno ne stoje visoko, tako da se u Americi počinju pribojavati da su njihovom emancipacijom učinili nepromišljen korak.« (Weininger 2008: 380) Židovstvo je, objašnjava Weininger, vrsta psihičke konstitucije srodne ženstvenosti i osobinama nižih rasa poput crnaca. Židovstvo je platonska ideja koja se u manjoj ili većoj mjeri nalazi u svakom čovjeku. Razvijajući raj rasni platonizam, Weininger kaže:

»Kao što u drugome volimo samo ono što bismo htjeli biti u potpunosti, a ipak nismo potpuno, tako u drugom mrzimo samo ono što nikada ne želimo biti, a ipak smo to još djelomično.« (382)

Time je objasnio antisemitizam. Mrzeći Židove ljudi, zapravo, mrze ono židovsko u sebi. Superiorna muškost mrzi inferiornu ženskost kao što superiorno arijevstvo mrzi inferiorno židovstvo. Kroz tu analogiju Weininger sagledava i političke prilike na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće:

»Odmah ćemo navesti jednu analogiju sa ženom u slučaju koliko Židovi daju prednost pokretnim dobrima — i danas kada mogu slobodno stjecati i druga — i kako u stvari, usprkos smislu za stjecanje, nemaju potrebu za vlasništvom, najmanje u njegovom najčvršćem obliku, zemljišnom posjedu. Vlasništvo se nalazi u nerazdvojivoj povezanosti s osobnošću, individualnošću. S tim u vezi je i činjenica što Židovi tako masovno prihvaćaju komunizam. Komunizam kao tendenciju prema zajednici trebalo bi razlikovati od socijalizma kao težnje za društvenom suradnjom i priznavanjem čovječnosti u svakom ljudskom biću. Socijalizam je arijski (Owen, Carlyle, Ruskin, Fichte), komunizam je židovski (Marx). Moderna socijalna demokracija u svom misaonom krugu toliko se udaljila od kršćanskog, prerafaelitskog socijalizma zato što u njoj tako veliku ulogu igraju Židovi. Usprkos svojim podruštvljavajućim sklonostima, marksistička forma radničkog pokreta nema nikakav odnos prema ideji države, što se može svesti na potpuno nerazumijevanje Židova za državnu misao. Ona je premalo opipljiva — apstrakcija koja se u njoj nalazi toliko je udaljena od svih konkretnih ciljeva — da bi se Židov za nju mogao prisno zagrijati. Država je cjelina svih svrha, koja se kao umna može ostvariti samo povezanošću umnih bića. Taj Kantov um, duh, ono je što Židovu, kao i ženi, izgleda prije svega nedostaje.« (384)

Židovima, kao i ženama, nedostaje osobnosti da budu umna bića koja mogu stvoriti državu. (Židovke, valjda, za Weiningera nemaju ni onoliko osobnosti koliko je mogu imati po definiciji inferiorne nežidovske žene.) Dakako,

nemaju ni kapacitete za to da budu geniji ni dostojanstvo ni otmjenost pravog muškog bića. Ne mogu biti ni veliki moralni junaci ni počinitelji velikoga zla. »Pravi Židov i prava žena žive samo u vrsti, a ne kao individualnosti.« (388) Jedini način da Židov nadiđe ta ograničenja jest da postane kršćanin. Time je Weininger, kao Židov po rođenju koji je odmah nakon polaganja doktorskog ispita konvertirao na protestantizam, istaknuo svoj primjer kao uzor ostalima. A njegov antisemitizam nakon tog čina navodno definitivne emancipacije od židovstva bio je samo potvrda da ga se nije oslobodio

Zašto je Krleža spomenuo Weiningera ne objasnivši što je, zapravo, htio reći? Premda je on, kao i Weininger, usprkos svojoj genijalnosti dijelio preokupacije i predrasude vremena svoje mladosti, ipak je neobično da se kao već odrastao čovjek nije jasnije odredio prema njima. Bezbroj puta je govorio o dionicama i dividendama dobro znajući da su i ti oblici nematerijalnog vlasništva jednako čvrsti kao vlasništvo nad zemljištem, a u mnogim slučajevima znatno profitabilniji. Kao bespoštedni kritičar elemenata feudalne nostalgije, znao je da je do nastanka kapitalizma dovelo smanjenje važnosti vlasništva nad zemljom kao sredstvom za proizvodnju u korist strojeva i financijskog kapitala. A što se nekretnina tiče, nisu li palače u Beču te vile u Meranu i Lovranu nekretnine? Krleža je kao književnik živio od prihoda na osnovi autorskoga prava. Bezbrojni njegovi suvremenici, slavniji, utjecajniji i uspješniji od njega, tako su stjecali sredstva za život, a mnogi od njih su bili upravo Židovi. Kako to da ga te opipljive činjenice o razvijenoj individualnosti židovskih vlasnika autorskih prava koje su mu bile prezentne nisu navele da se i eksplicitno ogradi od Weiningera i njegovih zloćudnih predrasuda? Čini se da Krleža kao već prokušani borac za komunističku stvar u Rusiju sa sobom nosi nerazriješene vajningerovske dileme čije postojanje, zapravo, dovodi u pitanje motive i svrhe njegovog dotadašnjeg političkog angažmana.

Dio sadržaja *Izleta u Rusiju* Krleža je u ponešto izmijenjenom obliku i ijekaviziranoj redakciji objavio i u *Knjizi studija i putopisa* 1939. godine. Ondje su prezentirane i opservacije o utjecaju Židova na kulturni, politički i ekonomski život Beča. Nesretni Weininger je i ondje ostao tek spomenut i neobrazložen. Ali umjesto tek ovlašne primjedbe o tome da se židovsko pitanje može objasniti »samo ekonomski ili nikako« u ovom izdanju Krleža ističe da se na pitanje o razlozima za prilagođavanje Židova državnopravnim i kulturnim okvirima država u kojima žive »može odgovoriti vrlo logično da taj elemenat nema svog životnog prostora u kome bi mogao da dođe do svog izražaja. Palestina je samo romantičan pokus. Taj problem može se riješiti samo ekonomski integralno ili nikako.« (Krleža 1939: 215) Vidimo, dakle, da se u međuvremenu udubio u tu problematiku i 1939. godine iskazao razumijevanje za okolnosti nastanka židovskog pitanja, kakvog razumijevanja u vrijeme pisanja *Izleta u Rusiju* nije bilo.

Židovsko pitanje obrađuje Krleža i u poglavlju *Kroz žalosnu Litvu*. Uz par ruskih emigranata — mlade generalske kćeri i starijeg pukovnika carske vojske — s Krležom u odjeljku su i drugi ljudi. Evo kako ih predstavlja:

»Do nas sedeli su trgovci draguljari, iz Rige; jedna debela Židovka sa beskrajno mnogo provijanta i jedan čovek koji se je prikazao kao tvorničar kolomaza i veletrgovac uljem za ikone.« (Krleža 1926: 60)

Kao da je pripovjedač koji svoje likove predstavlja kako hoće jer ih on stvara i oblikuje po svojoj volji kao sveznajući autor, Krleža ne objašnjava kako je doznao to da je debela žena baš Židovka. Od putopisca bismo očekivali i da nam objasni zašto je tu debelu ženu i muškarca koji se »prikazao« kao tvorničar kolomaza i veletrgovac uljem za ikone on predstavio kao draguljare iz Rige. Daljnji opis iznosi da je tvorničar kolomaza ruski Židov koji psuje po boljševicima, a da je on izvorno bio glazbenik, virtuoz na klarinetu, sve dok nije emigrirao iz Rusije jer nije mogao izdržati tiraniju boljševičke vlasti. Postupno shvaćamo da nijedno od ono dvoje predstavljenih kao da su draguljari zapravo nije draguljar, ali su oboje Židovi. Tvorničar kolomaza, veletrgovac uljem za ikone i virtuoz na klarinetu psovao je po boljševicima, dakle, govorio je. Možemo pretpostaviti da je podatke o svim njegovim zanimanjima — od kojih se nijedno ne može podvesti pod zanimanje trgovca draguljima — kao i o njegovoj religijskoj ili etničkoj pripadnosti Krleža doznao na osnovi onoga što je taj čovjek rekao o sebi. Ali osoba koju je u priču uveo kao debelu Židovku nije ništa govorila:

»Židovka je jela, gulila naranče, tuckala po tvrdokuhanim jajima, rezala masnu tortu od čokolade i šunku.« (60)

U tekstu nema nijedne naznake o tome kako je Krleža zaključio da je ta debela žena baš Židovka.

No, razgovor s tvorničarem kolomaza i veletrgovcem ulja za ikone postupno dobiva dramatsku dimenziju. Shvativši da bi Krleža mogao biti iz Srbije koja je pravoslavna zemlja, veletrgovac uljem za ikone iznio mu je poslovni prijedlog: neka Krleža od njega kupi dva vagona ulja za ikone za potrebe održavanja ikona u pravoslavnim crkvama u Srbiji. Na taj prijedlog Krleža uzvraća pitanjem:

»A zašto ne transportirate to vaše ulje u Rusiju? I Rusija je pravoslavna zemlja, a mnogo vam je bliža od Srbije.« (60)

Odgovor je bio kategoričan i jednoznačan:

»U Rusiji su danas Židovi na vlasti, tamo nema pravoslavlja, odgovori taj židovski liferant ulja za ikone otresito i mrko.« (60)

Situacija je kao stvorena za opširniju elaboraciju: židovski liferant nezadovoljan je činjenicom da Rusijom vladaju Židovi koji su učinili da u toj zemlji više nema pravoslavlja. U poglavlju *U Drezdenu* Krleža je svom kineskom sugovorniku opisao mnogostruko apsurdnu situaciju zemlje iz koje dolazi. Apostrofirao je službeni naziv te zemlje, jezik kojim se ondje govori, bogove u koje

se vjeruje u toj zemlji. Evo kako izgledaju neki od antitetičkih elemenata koji tvore jugoslavensku sintezu u toj groteskoj Krležinoj izvedbi pred zbunjenim kineskim sugovornikom:

»Hrvati veruju da žena može roditi dete kao devica, a Srbi po iskustvu tvrde da je to nemoguće. Još nijedna Srpkinja do dana današnjega nije rodila kao devica.« (38)

I nastavlja:

»To su dve temeljne dogme što su raskolile Hrvate i Srbe u dva tabora. Borba oko tog ženskog pitanja traje već više od hiljadu i pet stotina godina.« (38)

Dotaknuo je i pitanje o tome je li Srbija okupirala ili oslobodila Hrvatsku:

»E vidite to i je baš ono, da između Hrvata i Srba nikada nije bilo rata! Srbi su Hrvate oslobodili a onda odmah zarobili bez rata. Rat je počeo, tek što je bio sklopljen mir.« (38)

Takvu komediju apsurda začinjenu sardonskim smijehom, kakvu je virtuozno uprizorio u dijalogu o Jugoslaviji, Hrvatima i Srbima s misterom Vu–San–Pejom, Krleža nije ni pokušao razviti na osnovi očito apsurdne situacije u kojoj se Židov žali zbog činjenice da u Rusiji vladaju Židovi, a ne pravoslavni koji su stoljećima ugnjetavali Židove, i da je taj Židov emigrirao iz Rusije nakon što su ondje Židovi preuzeli vlast dok mu je u vrijeme vlasti pravoslavaca, koji su bili netolerantni prema Židovima, upravo cvala karijera virtuoza na klarinetu. Krleža nije čak ni postavio pitanje da li u sovjetskoj Rusiji doista vladaju Židovi. Nije ni naknadno pokušao objasniti tu naopaku situaciju koja kao da je imperativno tražila razumno i dijalektičko objašnjenje da bi se uopće mogla razumjeti. Kao da je scenu filmski zapisao u trenutku kad se ona zbila pa nije imao vremena za razvijanje asocijacija i artikulaciju jasnih misaonih tokova, nego je reagirao instinktivno i samo je izredao dramatični niz sekvenci.

Kako u vagonu nije bilo tekuće vode, Krleža je u jednom trenutku ruke oprao kolonjskom vodom. To i spoznaja da Krleža putuje u Moskvu kao simpatizer tamošnjeg režima aktiviralo je dotad nespomenutog neznanca:

»Bio je to neki psihopat, neobično visokog rasta, tamne masti, u crnom salonroku sa centimetar tankom kravatom, svezanom u obliku vodoravnog broja osam, čije su petlje klimparale po prsima od košulje. Čovek taj upao mi je u oči već u početku svojom staturom i velikim upalim očima, prekrivenim neobično namreškanim veđama. On je nervozno i sipljivo otpuhavao dimove kroz pokvareno crno zubalo, te skidajući levom rukom svoj cviker, on je palcem i kažiprstom desne ruke u jednoj neobično prljavoj i masnoj rukavici ruljio svoje oči neprestano i uzrujano, kao da ga oči peku ili svrbe. Sve je u onaj momenat izgledalo zagonetno. Ja sam pred deset–petnaest minuta doista bio oprao svoje uprljane ruke u kolonjskoj vodi, (jer druge u onom vagonu nije bilo), i tako u onaj čas nikako nisam mogao da shvatim što ovaj luđak od mene hoće.« (61)

Zanimljivo je da je Krleža tako pomno opisao tog uljeza koji je nepozvan upao u njegov razgovor s tvorničarem kolomaza i veletrgovcem ulja za ikone. O Židovki smo doznali da je debela i da stalno jede, a o Židovu da je bio klarinetist prije nego što je postao ovo što je sada, ali ni riječi o tome kako je on izgledao, kakav mu je bio stas, kakav glas, kako je bio odjeven. No, o tom tako pomno opisanom neznancu ipak nismo doznali tko je on zapravo i otkuda dolazi. A o ruskom emigrantskom pukovniku i generalskoj kćerki s kojom je putovao doznali smo tko su i što su, kako izgledaju i kako se ponašaju. No, i s detaljno razrađenim i jasno oblikovanim kao i sa samo apstraktno naznačenim likovima pred nama se odvija virtuozno koncipirani filmski prizor.

»'Što je? Što hoćete od mene?'

'Znamo mi već vrlo dobro s kim imamo posla! Preko teče krv, a vi si ovde perete ruke kolonjskom vodom! Mora da vam vrlo dobro ide!'

'Gde preko? Kakva krv? Što je? Što hoćete od mene?' odguravao sam od sebe tog dugonju psihopata rukom i postalo mi je jasno da će doći do tučnjave.

'Fuj! Sramota! Ovde si perete ruke kolonjskom vodom, a preko teče krv! Fuj! Dole Židovi! Van sa Židovima!'

Pljunuo je pred mene histerično i izazovno. Hteo sam da ga udarim po cvikeru, i tako smo se obojica zavalili na onog ruskog pukovnika emigranta sa ženkom. Čovek sav zaokupljen nekim svojim intimnim problemom, uzrujano je skočio na noge i stao da viče glasom povišenim: oteli ste nam sve, orobili ste nas, a sada se još ovde bijete? Marš natrag, jer ću vas ubiti! Kao pseto ću vas ubiti! Marš! Židovsko pseto!« (61)

Spasio ga je litavski željezničar koji se u građanskom ratu borio na strani crvenih. U toj graji oglasila se i debela Židovka, ali sasvim nesuvislo tako da nije postala nimalo simpatičnija negoli je bila u trenutku kad ju je pripovjedač predstavio: »Debela Židovka nešto je nesuvislo govorila punim ustima i videli su joj se zubi žuti od žumanjka.« (61) Iz te neugodne, opasne situacije Krleža se, kako kaže, izvukao »i kukavno (oportunistički) prešao u drugi vagon i tako stao vani u hodniku, gde je plamsao oganj u visokoj gvozdenoj peći i sve je vonjalo po prostom ugljenu.« (61)

To je već dramaturško rješenje dostojno konvencija socijalne literature i, općenito, socijalno osviještene umjetnosti. Krleža je napustio odjeljak u kojem su bili ogorčeni malograđani i buržuji puni zavisti, netolerancije i nerazumijevanja za stvar socijalizma i preselio se, sam, u hodnik vagona u kojem je velika čelična peć u kojoj gori plamen revolucije hranjen prostim ugljenom koji su iskopale snažne proleterske ruke. Jedina, vrlo oskudna poruka koju je taj majstor dramatizacije, taj neurotični tragač za apsurdima i preosjetljivi europski intelektualac koji opsežno verbalizira svaki osjećaj i kao alergičar reagira i na nepostojeće prijetnje, dakle, jedina poruka koju je izvukao iz te višeznačne dramatične situacije, koja se ne zaboravlja lako i koja može trajno utjecati na čovjeka, ta jedina poruka sažeta je u samo tri rečenice:

»Stvar je bila jasna. Svi protiv jednoga! I taj psihopat, i taj pukovnik, i tvorničar kolomaza, i debela Židovka, svi oni odgovaraju našim psihopatima, našim tvorničarima kolomaza i našim debelim Židovkama.« (61)

Naknadno doznajemo da ja crveni litavski željezničar Krleži objasnio da je visoki luđak propalica i agent provokator, ali ne doznajemo čiji agent provokator, za koga radi.

Scena u vlaku koncipirana je gotovo kao alegorija u kojoj izabrani likovi zapravo nisu stvarni ljudi, nego socijalne funkcije, tipizirani predstavnici društvenih slojeva i mentaliteta. To je alegorijska slika stanja u Krležinoj domovini gdje su se svi digli protiv sovjetske revolucije i njezinih vatrenih sljedbenika, bilo da su ovi tek intelektualni zaljubljenici u revoluciju ili pripadnici organizacije koja ju je pokušala provesti u djelo. To je isto tako opis situacije u kojoj se zapadni svijet ujedinio u pokušaju vojne intervencije protiv prve proleterske države nametnuvši joj posvemašnju međunarodnu izolaciju. Prepoznajemo i postojani Krležin motiv usamljenog intelektualca, odbačenog proroka novoga svijeta i novih vrijednosti: Kristofor Kolumbo, Michelangelo Buonarroti, Isus, Lenjin. Tu je i paradoksalna situacija u kojoj on postaje žrtva žestokog antisemitskog ispada pripadnika združenih rusko–pravoslavnih i židovsko–kapitalističkih snaga kontrarevolucije, a da on nikoga ničim nije namjerno izazvao ili uvrijedio. U tom prizoru židovski likovi su personifikacije različitih oblika kapitalizma, ali je navodno židovski karakter boljševičke vlasti tim likovima poslužio kao povod za mržnju i opravdanje za bespoštednu borbu protiv nje. Premda je konačna poruka iznenađujuće jednoznačna i eksplicitna, ipak se u ovom odlomku naslućuju antinomije artističke svijesti koje su dominantno obilježje Krležina opusa i koje tematskim rasponom i stilskom obradom znatno nadilaze vajningerovske dileme.

Dakako, pripremajući knjigu za tisak drugog, poslijeratnog izdanja 1958. godine, Krleža je tekst u cijelosti ijekavizirao, stilski ujednačio i mjestimično upotpunio. Svjestan nedoumica koje je izvorni tekst ostavio kod kritički raspoloženog čitaoca, on je proveo naizgled sitne ali bitne izmjene. Tako u novoj verziji do njega nisu sjedili draguljari iz Rige, nego su »brbljali trgovci iz Rige«. (Krleža 2005: 38) Dakle, brbljali su pa je namjernim ili nenamjernim prisluškivanjem bilo moguće doznati tko su oni. Žena koja se u izvornom izdanju spominje samo kao debela Židovka, sad je predstavljena kao »prilično tusta litvinska dama«, a već u sljedećoj rečenici ona više nije, kao u izdanju iz 1926. godine, debela Židovka neko samo gospođa. Onaj nesuđeni trgovac draguljima, koji to nije bio, izvorno je predstavljen kao »ruski Židov emigrant«, a trideset i dvije godine kasnije on je postao »Ruski emigrant u kaftanu«. Tako smo dobili jednu odrednicu o izgledu tog čovjeka, čega u prvom izdanju nije bilo. Doznajemo da je u kaftanu, na osnovi čega je, valjda, i Krleža zaključio da je on baš Židov. U sljedećem spominjanju dotični više nije židovski, nego izraelitski liferant kolomaza. (39) A njegova suputnica je u samom finalu napete scene, kad se Krleža već potukao s onim dugajlijom, nazvana debelom gospođom izra-

elitske vjeroispovijesti.(40) Na osnovi takvih preinaka izvedene su i preinake u formulaciji naravoučenija koje u novoj verziji izgledaju ovako:

»Stvar je bila jasna. Svi protiv jednoga! I onaj psihopat, profesor grčkog i latinskog iz Dorpata, i onaj Petljurin pukovnik, i balalajčik iz Šavla, i debela dama iz Rige, svi oni odgovaraju našim psihopatima, našim profesorima, našim tvorničarima sode i tamburašima, našim ugojenim damama, toj kompaktnoj demokratskoj filistarskoj družbi koja ne umije razlikovati razlog od posljedice.« (41)

Uz malu i slatku osvetu profesorima klasičnih jezika zbog kojih je Krleža kao dječak jednu zagrebačku školu zamijenio drugom, glavna razlika nove inačice u odnosu na staru je u tome što se više uopće ne spominju Židovi. Oni su uklonjeni s popisa političkih neprijatelja. Zadaća je proleterske države obraniti se od psihopatskih intelektualaca, tvorničara i ugojenih dama, a svi oni čine demokratsku filistarsku družbu. Jasna revolucionarna odbojnost prema demokraciji kao težnji te filistarske družbe u ovoj verziji ne obuhvaća Židove kao najistaknutije predstavnike te filistarske družbe.

Mnogo se puta pisalo o važnosti koju je Krleža dao tajanstvenom djelovanju mirisa, boja i zvukova za oblikovanje svog prvog dojma o Moskvi. Usporedivši Krležin putopis o Rusiji s putopisima njegovih slavnih suvremenika i mnogih propagandista kojima su sovjetske vlasti odredile program boravka, Flaker konstatira da je sve njih Krleža »nadmašio zahvaljujući temeljnoj orijentaciji — na 'boje, zvukove i mirise' kao estetske vrijednosti. Umjetnik je tu nadjačao propagandista!« (Flaker 2001) Tom konciznom formulacijom Flaker je sažeo zaključke pretežitog dijela suvremene krležologije o knjizi *Izlet u Rusiju*. Mislim da je u pravu. No, boje, zvukovi i mirisi su Krleži ipak samo sredstva za oblikovanje uvjerljivih slika i dinamičnih scenskih prizora, nikada krajnja svrha njegova pisanja. Njegove literarne sliku nisu naprosto riječima opisane mrlje boja ni statički verbalni odraz ove ili one zvučne ili mirisne senzacije. Njegovo je pisanje pokušaj da literatura snagom riječi na čitatelja djeluje tako da čitajući istodobno osjeća mirise i prepušta im se, strepi pred nadolazećom bukom, osluškuje šumove i razabire jasno artikulirane složene glazbene strukture te gleda ne samo boje, nego slike, kazališne prizore i filmske kadrove. Medij literature kao da je pokušao učiniti medijem svih medija, omnimedijskim. Suglasan sam, dakle, s Flakerom i Brebanovićem koji tvrde da je Krleža bio avangardist.

Raspravljajući opširno o tajanstvenom djelovanju mirisa, boja i zvukova na inače racionalnu i prema cilju usredotočenu svoju osobu Krleža kao da je pokušao dati teorijsko objašnjenje činjenice da ga se Moskva pri prvom susretu dojmila nepovoljno, odbojno, tjeskobno, zastrašujuće. Kao da je samom sebi pokušao objasniti kako se to uopće moglo dogoditi; kao da se pravdao pred samim sobom. Pod dojmom susreta s moskovskom sumornom stvarnošću oživjela su sjećanja na prizore bijede u zagrebačkim predgrađima. Ali sjetio se i toga da s naglom promjenom rasvjete, da bljeskom sunca kroz pukotinu u sivim

oblacima sve ono tjeskobno i otužno odjednom postaje vedro »jer boja i rasveta sastavni su elemenat bede kao i raskoši«(68). Jedan prizor ulice u predgrađu neimenovanoga provincijskoga grada kao da je prikazan u crno–bijeloj tehnici, a tad se odjednom isti prizor projicira u raskošnim bojama:

»I prljava deca sa razmočenim kruhom oko žvala i razvodnjenim berliner-blau očima, i dosadni parostrojevi sa svojim večnim pijukanjem sa provincijalnoga kolodvora, i neke prazne stene išarane rusoovski primitivnim crtežima, sve se to na medenom mlazu sunčeve rasvete rastapa kao u glicerinu, vibrira i sjaji u tajanstvenoj čudnoj eksaltaciji lepote«.(Krleža 1926: 69)

Smeđeblatna ulica »išarana zagrezlim zimskim kolosecima« u trenu je počela žuboriti pjesmama proljetnih voda; stari i poderani fijaker je u tom prizoru iznenada prebačen iz crno–bijele projekcije u color:

»Stakla fijakerska zablistala su na suncu, te se ona stara odrpana podstava u fijakeru pričinila suncem obasjana, nekom skupocenom, mekanom, vatiranom karucom, tapetiranom suknom, ukusne, kapucinerske boje, mekane kao iz najfinije jelenje kože.« (69)

U raskošnoj rasvjeti gospođa iza fijakerskog stakla pokazala se kao lijepa i mlada, a smiješak njezin bio je mačkast i zdrav. Sve to zajedno »bili su elementi svetle i radosne kompozicije«. »Kako je sunce čarobnjački zavitlalo tim fijakerom, njegovim staklima i bojama, čitavom ulicom i prolaznicima, ja sam intenzivno osetio tada, da u misteriju boja i mirisa, rasveta Mefistofelski stvara čudesa.« (69) Sve to djelovalo je na njega tako da je »zaboravio na misterij rasvete i boja i poverovao u magiju prividnosti životnoga intenziteta kao u stvarnost samu« (70). Ali ni u trenutku bljeska najintenzivnijih boja, kad je sve bilo opojno šareno, jedan kadar iz sjećanja nikako nije bilo moguće prebojati i uklopiti ga u taj prizor blistave sreće. Prostor trgovine tvorničkih odijela u predgrađu izronio je u sjećanju neprebojan, tmuran i nerasvijetljen kakav je uvijek bio. Između crnih i sivih konfekcijskih odijela »što vise kao obešenjaci i iznakažena trupla« pomaljaju se »figure iz Geta« i »šuljaju se nemo, tajnovito šapću tajnovite cene i zapisuju šifre u debele zelene knjižurine. U tim knjigama knjiže se dugovi prosjaka i bednika iz predgrađa, i u onom staklenom panoptikumu bledih i nepomičnih lutaka kudeljaste kose, u onom suknom i krznom prenatrpanim prostorima, gde te čudne figure iz Geta govore suhoparno, kao na kanilu, u tim konfekcijskim radnjama, ja uvek osećam neki neodređeni strah, što je u meni ostao od najranijeg detinjstva«. (69) Ona naznaka zelene boje knjižurina kao da je po inerciji zaostala u oku zatečenom naglim gašenjem boja ili je to bila mrlja boje preostala s prethodne filmske sličice. Kad je gusta oblačina opet zastrla sunce i kad je u trenu »postalo sve sivo, kao što su na holandeskim slikama sive i žalosne zimske krajine" (70), Krleži se razjasnilo da je onaj bljesak obilja boja bio »samo đavolski tren obmane«. U stvarnosti ulice u predgrađu su bijedne i izlizane, zidovi vlažni, fasade trošne, ljudi zlovoljni a cipele su im poderane. Color je naglo nestao i kadrovi su opet postali crno–bijeli. Onaj prizor iz trgovine konfekcijskim odijelima, koji je bio

crno–bijel i tada kad se sve ostalo sve zanosnije i sve silnije zbivalo u proljetnoj uvertiri sunčane rasvjete, kao crna rupa je naprosto usisao raznobojni svemir kratkotrajnog privida radosti. Stvarnost se — dok se nestajući gasilo sjećanje na crvenu boju kose lutaka u izlogu, na zelene knjižurine i na zelenu plinsku rasvjetu u dućanu — ukazala još nepodnošljivijom negoli je bila prije onog proplamsaja sreće i nade:

»U izlogu konfekcije odela stajale su ukočene i komične lutke sa crvenim obrazima i kudeljastom kosom kao sablasti, i iz one prostorije zaliznula je sva antipatija teških i strašnih mirisa, poluglasova iz staklene kontore u zelenoj plinskoj rasveti, sa debelim masivno ukoričenim knjižurinama i tihom figurom iz Geta što šapće cene robi, a smešak joj više naliči režanju pseta, nego smešku čovečjem.« (70)

Taj imaginarni izlet u predgrađe neimenovanoga grada predstavljen je kao sjećanje na djetinjstvo. Djetinjstvo je Krleža proveo u Zagrebu. U Zagrebu nije bio židovskoga geta. Dakako, u tom filmskom snoviđenju mogla su se pomiješati sjećanja na davne dane s nečim što se dogodilo nedavno. Spoznaja da je u nekom od europskih gradova kroz koje je proputovao postojao geto mogla je djelovati tako da se figure iz geta pojave u snu ili u sjećanju na djetinjstvo u Zagrebu, u kojemu geta u stvarnosti nikada nije bilo. Vjerojatno recentniji doživljaj konfekcijske radnje u nekom od europskih gradova kod Krleže je evocirao »neki neodređeni strah što je u meni ostao još iz najranijeg detinstva«. (70) S obzirom na pomiješane planove davnih sjećanja na djetinjstvo i recentnijih iskustava u sjevernim europskim gradovima, nije jasno da li je Krleža iz djetinjstva ponio samo strahove od konfekcijskih radnji ili i od njihovih računovođa koje je on kasnije prepoznao kao figure slične figurama iz geta. U prvoj ijekaviziranoj verziji knjige *Izlet u Rusiju*, objavljenoj 1945. godine u Badalićevoj antologiji *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, iz koje su izbačena sva poglavlja koja se ne tiču izravno Rusije, izbačeno je i poglavlje *Ulazak u Moskvu,* premda bi tematski nedvojbeno trebalo biti ondje. Stoga ondje nije bilo ni čudnih figura iz geta. U Nolitovu izdanju knjige *Izlet u Rusiju 1925* one *figure iz Geta* zamijenjene su *nekim pravovjernim talmudistima*, a ondje gdje su izvorno drugi put spomenute *čudne figure iz Geta*, Krleža je 1958. godine odredio da to budu *prognanici iz Geta*. (Krleža 2005: 64) No najveća promjena je tek uslijedila. Citirana rečenica iz prvog izdanja u kojoj se spominje *čudna figura iz Geta* »što šapće cene robi, a smešak joj više naliči režanju pseta, nego smešku čovečjem« znatno je skraćena i u njoj više nema tih riječi kao ni figure iz Geta koja je njima opisana. Formulacija koja je možda doista bila bljesak sjećanja na iracionalni dječji strah od poslovođe koji je djetetu, naprosto, bio čudan i stran, ali je isto tako mogla biti odjek Krležinih tada još nerazriješenih vajningerovskih dilema, iščezla je sa stranice knjige jer bi Krleži bilo teško objasniti o čemu je od toga dvoga zapravo bila riječ. Morao bi objasniti što se u kojem gradu dogodilo, odnosno, u kojem je to gradu koji je posjetio još uvijek postojao geto. Budući da je posljednji geto, onaj u Rimu, bio ukinut 1870. godi-

ne (Schwartz 2019: 51), jasno je da Krleža tijekom svojih putovanja po Europi nije mogao vidjeti pravi geto, onaj u kojem su Židovi živjeli zidom ograđeni od drugih. Je li Krleža, možda, posjetio berlinski kvart Scheunenviertel? U tom kvartu su se nakon završetka Prvog svjetskog rata koncentrirali židovski imigranti odmah po dolasku, ali su uglavnom odlazili snalazeći se u njemačkoj prijestolnici. »Godine 1904. Jacob Thon, student rabinata iz Galicije koji je boravio u Berlinu, opisao je oštru suprotnost između 'širokih, prozračnih i čistih ulica' Berlina, gdje se moglo 'slobodno disati', i 'malih, prljavih uličica' 'nekadašnjeg židovskog geta', u kojima su se još uvijek nalazile 'karakterističnе *Judengassen*' (židovske ulice) i u kojima su se 'koncentrirali svi židovski useljenici iz inozemstva'. Većina tih useljenika u Berlinu prije Prvog svjetskog rata napustila je četvrt Scheunenviertel čim im se za to pružila prilika; godine 1910. samo je 25 posto istočnoeuropskih Židova u samom Berlinu živjelo u toj četvrti.« (90) Wikipedija, pozivajući se na velik broj izvora, ovako opisuje Scheuenviertel dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća:

»Dok je Berlin bio samo marginalno značajno odredište za židovske migrante do 1914., od Prvog svjetskog rata grad je postao utočište za desetke tisuća Židova koji su bježali od građanskih ratova i pogroma u Istočnoj Europi. Mnogi su se preselili u područje oko Grenadierstraße.

'Berlin ima svoj tipični geto u Hirtenviertelu, bivšem Scheunenviertelu. Lokalno se ovo područje naziva 'židovska Švicarska'. 'Grenadiergaß' tvori mali grad za sebe, sa svojom vlastitom patnjom, radostima i nadama, sa svojim jezikom, običajima i tradicijama, i nema nikakve veze s velikim, užurbanim Berlinom.' Salamon Dembitzer, 1915

Brojni košer restorani i trgovine hranom su se uspostavili; 1916. godine otvoren je Židovski narodni dom u Dragonerstrasse; uslijedile su mnoge molitvene sobe te židovska kulturna i dobrotvorna udruženja; suvremeni komentatori smatrali su ulični krajolik sa živom uličnom trgovinom 'tipično istočnoeuropskim židovskim'. Godine 1925. sjeverni dio Grenardierstrasse imao je najveću gustoću naseljenosti u cijelom Berlinu; procjenjuje se da je 1929. trećina stanovnika bila židovskog podrijetla.« (Scheunenviertel)

Ako je doista posjetio Scheunenviertel i tamošnje žitelje vidio kao stanovnike geta, Krleža je ipak morao biti svjestan da ti stanovnici nisu dio transnacionalne kapitalističke elite kao ona cilindraška židovska gospoda iz berlinske sinagoge. Budući da ga je taj dio Berlina mogao podsjetiti na Zavrtnicu ili koji drugi zapušteni dio tadašnjeg Zagreba, čitalac bi prije očekivao da iskaže neko suosjećanje s njima, negoli da ih smatra uzrokom bijede proletarijata. Vjerojatno svjestan nejasnoća koje traže razjašnjenje Krleža je, da se ne bi morao udubljivati u potankosti židovskog pitanja, odlučio izbaciti najsporniju pojedinost iz opširnog opisa važnosti mirisa, boja i zvukova za doživljaj svijeta i oblikovanje dalekosežnih dojmova i sudova.

Treba reći da nisu svi židovski likovi u *Izletu u Rusiju* tako depersonalizirani, ikonizirani kao Krležini suputnici u vlaku na putovanju kroz žalosni Li-

tvu ili nesimpatične figure iz geta. U poglavlju *Na dalekom severu* pojavljuje se još jedan židovski lik, Evgenij Georgijević Bertenzon. Premda ga je najavio kao »tipičnog zbunjenka u ruskom fin de siecle«, taj je lik prikazan ne samo kao tipični predstavnik svojega soja, ne kao rasna ikona ili klasni simbol, nego kao čovjek do čijeg ljudskog bića i njegove konfuzne psihologije je Krleži očito stalo. Pronicljivošću svog uma i istančanošću svog umjetničkog osjećaja on tom liku daje uvjerljivost i životnost. Krležine ga riječi možda čine živahnijim nego što je uistinu bio kao uplašeni i zbunjeni čovječuljak lomljivih kostiju. Još kao dijete preživio je pogrom, jedan od mnogih koji su se u carskoj Rusiji događali:

»Evgenij Georgijević bio je potomak nordijske neke jevrejske familije i još kao posve maleni dečarac u osnovnoj školi, on je doživeo antisemitski pogrom; jedva su ga polumrtva sa smrtonosnim opeklinama izvukli iz goruće kuće. Ostao je dakle tako za čitav život hipersenzibilnim nervčikom, kao da mu je čitav organizam još i danas sveža opeklina, on je strepio pred svakim snažnijim pokretom, nervoznim glasom ili izazovnim pogledom. Naravna stvar da je tako u sebi nosio neizrecivi panički strah pred revolucijom i da njenu katastrofalnu snagu nije mogao da shvati. On je uviđao opravdanost perturbacije i on je bio za konstruktivizam, za elektrifikaciju lenjinskih koncepcija, ali nikako nije mogao da shvati zašto je danas čitava ruska inteligencija prosto odgurnuta nogom i zašto se sistematski provodi bojkot te ruske inteligencije.« (Krleža 1926: 85)

Andrejevski, nekadašnji veliki vojskovođa i tadašnji direktor državnog monopola za eksploataciju šume i izvoz drvne građe, suprotstavio se zbunjenom Bertenzonu koji je tugovao zbog toga što je ruska inteligencija bila moralno degradirana. »Da nije inteligencija bila tako apsolutno reakcionarna i nesposobna za život, ne bi vas bili odgurnuli!«, uzvratio mu je Andrejevski. U skladu sa svojim iskustvom aktivnog sudionika revolucije i građanskog rata Andrejevski je, aludirajući na izbjegle ruske intelektualce koji su u Europi agitirali protiv sovjetske vlasti, kategorično ustvrdio da bi »celu onu bandu trebalo mitraljezima!« (86)

Naravno, Bertenzon nije ustrajao na nastavku tog razgovora. Krleža je, portretirajući ga sa simpatijom, naknadno neizravno objasnio i ponešto od onoga što je ostalo nejasno u kadrovima sukoba s antiboljševicima u vlaku. Iznoseći dvojbe Evgenija Georijevića Krleža je, zapravo, izrazio i svoje nedoumice o prihvatljivosti takvog odnosa revolucionarne vlasti prema inteligenciji. Naznačena je problematika odnosa umjetničkog stvaranja i politike. Ta su pitanja u punoj mjeri došla do izražaja u završnim etapama sukoba na ljevici krajem tridesetih godina 20. stoljeća. Svojim romanom *Na rubu pameti* i u povijesti svjetskoga komunističkog pokreta nenadmašenim polemičkim tekstom *Dijalektički antibarbarus* Krleža kao da je nastavio raspravljati ondje gdje je uplašeni Bertenzon prestao.

Ali u knjizi *Izlet u Rusiju 1925*, dakle u bitno izmijenjenom tekstu u odnosu na onaj koji je objavljen 1926. godine, Krleža je odlučio promijeniti karakter

Bertenzona. U novoj verziji i Andrejevski i Bertenzon više govore. Bertenzon je potpunije portretiran pa je od 1928. godine on pripadnik jedne od »generacija ljepotana duha« koje su »krenule u socijalizam ne razmišljajući mnogo o posljedicama opasne pustolovine, koja se poslije otkrila više kao kanonada nego kao štampanje duhovitih članaka po liberalnim listovima«. (Krleža 2005: 104) Suočeni s posljedicama koje im se nisu dopale, Bertenzoni su se »opredijelili za Slavenstvo, za obrambeni rat 1914 — 1918, uglavnom na angažman na strani carskog oružja«. (105) U potpunom brodolomu svih europskih vrijednosti Bertenzoni, uvjerava nas Krleža, izgubili su kompas:

»Bertenzoni, a ime im je legija, bili su za eserovsku agrarnu reformu, ali uz otkup, za revoluciju, ali gercenovsku, romantičnu, bengalski osvijetljenu revoluciju, za revoluciju tipa kadetskog, za formalnu demokraciju, za normalnu građansku revoluciju s bankama i profitima i s parlamentarizmom, a ne za 'divlju pugačevštinu i pogrome'…« (105)

Krleža je tako 1958. godine preuzeo popis svih onih koje je *Historija SKP(b)* proglasila neprijateljima, a boljševici su ih sustavno počeli istrebljivati odmah nakon preuzimanja vlasti: eseri su socijalni revolucionari, kadeti su konstitucionalni demokrati, i jedni i drugi velike parlamentarne frakcije u Dumi. Budući da ga je u novom izdanju svog putopisa portretirao kao sljedbenika svega onoga s čim su se boljševici obračunavali, a jugoslavenski ih komunisti slijedili u tome nakon preuzimanja vlasti 1945. godine, jasno je da za Krležu — kao aktivnog sudionika jugoslavenskog komunističkog projekta kojemu su baš kao i boljševicima parlamentarizam i demokracija biti potpuno neprihvatljivi — Bertenzon nije mogao ostati simpatičan lik s kojim se autor poistovjećuje. Da ne bi bilo dvojbi o značenju i porukama toga davnog dijaloga između zbunjenog ruskog intelektualca židovskog porijekla Bertenzona i dokazanog junaka revolucije i građanskoga rata Andrejevskog, Krleža upravo Andrejevskom daje završnu riječ koja je, zapravo, i njegova poruka:

»Rusija je dokazala da može bez te svoje takozvane 'inteligencije', jer tko je sebe osjetio zaista 'ruskim inteligentom', taj nije pošao za ruskim generalima, nego za narodom! Narod je uostalom riješio tu stvar mitraljezima.« (107)

Tim tako srčanim opredjeljenjem za narod i narodne mitraljeze Krleža kao da je liječio svoj kompleks izazvan nesudjelovanjem u NOP–u, kao da je želio pokazati da je svjestan tog svog propusta i kao da onima koje je tridesetih godina uvrijedio dionicama romana *Na rubu pameti* i nesmiljenim obračunom u *Dijalektičkom antibarbarusu* još jedanput ritualno priznaje da su tada u pravu bili oni a ne on.

Ako je u Vologdi bio 28. ožujka pa nakon toga putovao u Vjatku i zatim natrag u Moskvu, to znači da je na samom kraju ožujka ili početkom travnja Krleža opet bio u Moskvi. Mjesec dana kasnije, 2. svibnja, bio je pravoslavni uskrs. Opisao je pripreme za taj crkveni praznik. Njegovoj sklonosti da piše o onom za što je na početku rekao da neće biti predmetom njegova interesa kao putopisca možemo zahvaliti nadahnut, rijetko uvjerljiv opis moskovskih crka-

va. Tako u poglavlju *Uskrsna noć* nalazimo i ovu sliku lukovičastih zvonika moskovskih bogomolja:

»Ti su zvonici tamnocrveni kao usirena krv, a makovice obojadisane na režnjeve, kao razrezane dinje u sočnim protubojama. Žutozeleni i modrocrveni spiralni zavijutci sa zlatnim krstovima svrdlaju se u nebesku vedrinu i vetar bruji na njima kao na bakrenim žicama.« (Krleža 1926: 120)

Čini se da je prilično temeljito pregledao mnoge crkve u Moskvi. Vidio je ondje i dobroćudnog, debeljuškastog Krista u kojemu »svet propalih generalica, što čitave noći bacaju pasijans, svet hauzmajsterica i mačaka sa sivim naoblačenim nebom« vidi svog zaštitnika i jamca da će oni crveni uzurpatori u Kremlju odatle uskoro biti istjerani i bačeni u pakao. No, vidio je i drukčije, beznadne mučenike na križu:

»Imade i očajnih, krvavih, desperatnih Hristosa po moskovskim crkvama. Hristosa koji su izgubili svaku nadu i tupo gledaju u prazninu kao samoubojice i kartaši.« (121)

No, zagledan u raspela, u tornjeve i u nebo, Krleža ipak nije zaboravio gdje se nalazi i što vidi ako spusti pogled:

»U smeđoj jednoličnosti moskovske ulice u pretprolećno doba, kada pevaju žlebovi i kopni sneg, stoje te crvenobeložuto namazane crkvene kule u barbarskom kontrastu sa okolinom. U oguljenom, okopnjelom kompleksu blata, gnojnice, snežnice, drvenjara po predgrađima, seljačkih pretprega i saonica izvoščika, te moskovske crkve deluju kao kasete nekakvih starih sa ovim današnjim savremenim životom potpuno nepovezanih ukrasa i dekoracija. Ko ih je sazidao ovde i zašto stoje ovde ti trokatni terasni tornjevi, što izgledaju na mesečini fantastično kao goleme staromodne alabasterne ure iz jekaterinskog vremena? Beskrajne mase crkvi stoje po moskovskim ulicama, a nad svim onim starinskim zidovima i zvonicima sjaju zlatne kupole i grudaju se zlatne kugle balona, povezane blistavim žicama, da ne polete u nebo. Ti ovalni lukovi, te zlatne kružnice deluju kao cakleni carski ukrasi nad jednim crnim i teškim simbolizmom stvarnosti, lagano i fantastično.« (120)

Iako je tad još postojao Hram Krista spasitelja, moskovska katedralna crkva koju je Staljinova vlast srušila 5. prosinca 1931. godine, Krleža kao da je na trenutak pomislio da će se ostvariti ono čemu su boljševici izvorno težili, da će pravoslavlje biti ukinuto, zatrto:

»Umiru ruske crkve i bogovi; pravoslavni Olimp doživljava u ove dane svoj poslednji i teški sumrak; kao što svetlost gasne u rujnim proplamsajima i kao što jesen mre u gustim bojama, tako i ruske crkve pred svoju smrt svetle i fosforesciraju žalosno i bogato.« (119)

Suočenog s onim što mu se tada činilo neumitnim, Krležu kao da je obuzela onakva žalost kakvom odiše Huizingina knjiga *Jesen srednjeg vijeka*. Premda se opredijelio za novi svijet čija uspostava znači apsolutnu negaciju i odricanje od varljivih čari prošlih vremena, Krleža kao da žali nad propašću te više-

stoljetne čarolije pred kojom se »uboga ljudska stvorenja osećaju kao tamni atomi, što ih privlači jaki magnet metafizičke laži i iluzije.« (120) Svjedočio je i povorci pionira koji su za vrijeme crkvene službe u bogomolju organizirano ušli kao u muzej i smijali se »sablastima na crkvenom zidu. Božanstvo, što postaje smešnim u očima slobodne dece! Agonija i sumrak!« (121) Prisustvovao je u jednom pionirskom klubu proslavi komunističke pashe, antireligijskoj propagandnoj predstavi u mejerholdovskoj maniri. To iskustvo potaknulo ga je da podsjeti na to koliko je hrabrosti bilo potrebno da neki gimnazijalac u Europi otvoreno izrazi svoje darvinističko ili fojerbahovsko uvjerenje i suprotstavi se katehetu, učitelju i roditelju. »A ovde, deca komponiraju svoje ateističke balete i plešu u uskrsnoj noći i pevaju nevine pesmice, zbog kojih bi kod nas bila ekrasirana.« (123) Eksplicitne i ikonoklastične poruke te predstave samo su ga podsjetile da je on odavno bio svjestan prividnosti i iluzornosti, sračunatosti na scenske efekte velikih crkvenih uprizorenja Isusovih muka, koji trebaju odvratiti misli od potrage za stvarnim rješenjima stvarnih problema. Ali nije bio neosjetljiv na magiju ustreptalih svijeća, na škripu drvenih stepenica u crkvicama u predgrađu, na ugođaj idile što su ga pružali rasvijetljeni prozori na kojima su se vidjele »zelenkaste proste staklenke sa krastavcima, kiselo mleko, teleće butine u novinskom papiru i bele piramide ukrasne pashe sa cvebama, sve zamotano u beloj salveti i zauzlano na tri rogla sa zečjim ušima«. (121) Komunisti su, mašući crvenim zastavama, u povorkama stupali moskovskim ulicama dok su se vjernici jatili oko Hrama Hrista spasitelja čekajući ponoć.

Točno u ponoć započela je zvonjava svih onih sorok sorokovih — znači četrdeset puta četrdeset, znači tisuću i šest stotina — moskovskih crkava. Trebalo je uložiti stanoviti voljni napor, ne prepustiti se djelovanju scenskih efekata, nego svjesno razabrati što to zapravo znači. Krleža kao da se u posljednji tren osvijestio i oteo se privlačnosti stoljećima uvježbavanih i usavršavanih crkvenih rituala i zvučnih efekata:

»Najpre, u prvi momenat, ta je zvonjava izgledala svečanom i radosnom i slavnom uskrsnom zvonjavom na čast Pashe i onog poetskog momenta, kada su žene u nedelju u jutro našle prazan grob i belog serafa nad mramornom pločom. Ali kad se u taj čas iznad svoje dominantne tristotine i šesnaest pudi teške zlatne kupole javio Glas Hrista Spasitelja, da se je sve glicerin u bubnjićima potresao kao od detonacije dinamita, u onim kružnim talasima zvonova što su tresli i staklima i granitnim pločama i ljudskim mozgovima, u onoj tutnjavi bezbrojnih zvonika *bilo je više topovske grmljavine nego pomirljive uskrsne zvonjave*. Polagano, neprimetljivo, ta zvonjava iz jednog lirskog uskrsnog preluda rasla je u patrijarhalnu, inkvizitorsku, okrutnu i drsku kanonadu, u paroksizam što puca po oblacima, po gradu, po dalekoj i beskrajnoj moskovskoj ravnici i diže se sa paničnohisteričnim zvoncima do goleme demonstrativne ornjave, do protesta.« (124)

On odjednom vidi istodobno i sablasni i otrežnjujući *danse macabre:*

»U svakom talasu te zvonjave, u velikim uznemirenim idejnim krugovima te ponoćne strave, pucale su sve grobnice ruskog carstva, otvarali se grobovi i ustajali su svi carevi i patrijarhe i velikomučenici, u ornatima, sa svetiljkama i zlatnim krstovima i dizali kletve na Antikriste, na Židove i na Bolševike, što su obeščastili zemlju rusku.

Prokleti bili ti Bronštajni i ti Apfelbaumi, što su u ovu svetu noć svezali zvono Ivana Velikog u Kremlju! Tako je grmeo tristotina i šesnaest pudi zlata težak Hristos Spasitelj, te sa svojih četrdeset zvona udarao po glavama pravoslavnih vernika kao da ih bije mlinskim kamenjem.« (124–125)

To kamenje odbijalo se od Krležine tvrde ateističke glave i sa svakim mu je udarcem zvona postajalo sve jasnije da povorka »arhijereja, episkopa i đakona, u crvenim grimiznim i teškim ornatima, sa svetim moštima, kandilima, zlatom gorućim voštanicama i glazbom oko Hrama Hrista Spasitelja« (125) želi uskrisiti cara i Kolčaka i Denikina i Vrangela i da to više nije uskršnja zvonjava u slavu raspetoga Krista nego »pobešnjeli krvavi lavež, otrovna kanonada kletve, žuči i mržnje«.(125) Kao da se prenuo iz sna u kojem se gušio sapet nekom nevidljivom silom i energičnim pokretom strgnuo teški pokrivač koji ga je sputavao dok spava, tako je Krleža zajedno s tim izvana nabacanim naslagama bjelogardijske mržnje prema boljševicima i Židovima odbacio i posljednje natruhe svojih dotad neosviještenih antisemitskih predrasuda. Izronivši iz tog košmara okrenuo se prema ogromnoj crvenoj zastavi izvješenoj iznad Kremlja u kojem je vidio uporište, siguran i čvrst oslonac, pouzdan orijentir za snalaženje u bespućima uzburkanoga političkog oceana:

»Nad senatskom kulom visoko na istočnom vetru, vijorila je crvena zastava, osvetljena jakim reflektorom. Ono crveno sukno teklo je i titralo u tmini, razgaralo se na udaru vetra, palucalo i lizalo iznad čitavog Grada, visoko, markantno, na okomitom koplju kao na jarbolu.« (125)

Ta zastava je za Krležu simbol oslobođenja od predrasuda, vjerske zatucanosti, netolerancije, svih vrsta neslobode i tiranije gluposti. Taj okomiti jarbol je okomica razuma, političke odlučnosti i pravde. To je znak nade u izbavljenje od vječnog ponavljanja pogroma, od svakog oblika ponižavanja i uskraćivanja ljudskog dostojanstva. U takvom Krležinom viđenju svijeta nema mjesta antisemitizmu.

Ali ima mjesta potrebi da dobronamjerne tlapnje vjernika i zlonamjerne obmane i laži vjerskih vođa budu zamijenjene nekom novom izvjesnošću. Ono što je vidio kao boljševički odgovor na mračne poruke pravoslavnih uskršnjih svečanosti u noći s prvog na drugi svibnja 1925. godine opisano je u poglavlju *Lenjinizam na moskovskim ulicama:*

»I kada danas stranac stigne u Moskvu prvi i najneobičniji dojam je taj, da čitav grad u svojoj dinamici i kretanju masa nosi pečat jedne irealne pojave što se posle svoje smrti javlja simbolički, kao što su se javljali Hrist i Muhamed. Lenjin dakle govori sa tramvajskih kola, sa mramornih spomen–ploča, sa fasa-

da velikih moskovskih palača, sa tvrđavnih zidova. Lenjin vas gleda iz izloga, iz prozora, on vijori kao natpis na stegovima i vrpcama, on visi nad vašom posteljom u hotelskoj sobi, on je svetiljka i putokaz, dnevni razgovor, novinski članak i državna vlast.« (100)

Lenjin je, dakle, novi sveprisutni i svemoćni bog. Krleža ga je došao vidjeti u mauzoleju. Ono što je vidio otvaralo je više prostora nelagodi i tjeskobi nego spokoju:

»Ali Lenjin žut, balzamiran, u staklenom sanduku, sa crvenom bradicom u običnoj radničkoj bluzi, sa stisnutom pesnicom i nekim pritajenim ironičnim osmehom oko usana, taj Lenjin, sam, voštan, nepomičan u crvenom nejasnom osvetlenju, s jedne strane deluje barbarski kao panoptikum, a s druge strane u tome je toliko istoka, toliko ruskog, azijatskog strašnog misterija, kakav se puši po čađavim i vlažnim starinskim moskovskim crkvama, i kakav jedva da je shvatljiv ljudima materijalistima dvadesetog stoleća.« (99)

Krleža je taj europski materijalist 20. stoljeća koji ne može shvatiti azijske misterije ni potrebu za njima u eri razuma, elektrifikacije, darvinizma. Ali svjedoči uspostavi nove religije u SSSR–u. Ne suprotstavlja joj se otvoreno. Divi joj se jer je toliko moćna, sveprisutna i — čini se — nepatvorena. Poštuje ju jer obećava da će odbaciti praksu dotadašnjih religija da obmanjujući naivne i siromašne služe vlasti tlačitelja naroda. No, nevjerojatno je da kao hiperinteligentni i hiperosjetljivi čovjek nije naslutio da bi i ta nova religija, kao institucionalizirana svjetovna sila, mogla proizvesti dogmatizam, isključivost i zagriženost, da će i propovjednici nove komunističke vjere upravo inkvizitorskom predanošću iskorjenjivati svaki oblik hereze. Kad se krajem tridesetih godina poduhvatio obračuna s partijskim inkvizitorima koji su u ime novog pravovjerja zahtijevali podčinjavanje svih znanstvenih i umjetničkih nastojanja trenutnim interesima hijerarhije partijskih prvosvećenika, u toj borbi mu je, uz beogradskog nadrealista Marka Ristića, najvjerniji suradnik bio zagrebački Židov, intelektualac, zagovornik psihoanalize, Einsteinove teorije relativnosti i Heisenbergovih relacija neodređenosti — Zvonimir Richtmann.

Treba naglasiti da promjena načina tretmana Židova u *Izletu u Rusiju 1925*, koji je objavljen 1958. godine, u odnosu na izvorno izdanje nije samo deklarativno prihvaćanje žargona političke korektnosti uspostavljenog nakon osvješćivanja strahota holokausta. Ni u vrijeme putovanja u Rusiju i pisanja izvješća o tome Krleža nije bio antisemit unatoč ambivalentnom odnosu prema tad raširenim predrasudama o Židovima kao krivcima i za transnacionalni kapitalizam i za komunizam. Prijateljstva Krleža nije zasnivao na etničkoj ili vjerskoj pripadnosti ljudi s kojima je kontaktirao, nego na srodnosti političkih i estetskih afiniteta ili naprosto na osjećaju ljudske bliskosti. Jedan od malobrojnih uzvanika na Krležinom vjenčanju bio je Moša Pijade, njegov prijatelj i sudrug u ilegalnom partijskom radu. Za vrijeme suđenja Pijadi 1925. godine Krleža ga je pokušao posjetiti u istražnom zatvoru, ali mu sudac to nije dopustio. Krleža je zbog toga izazvao ozbiljan verbalni incident zbog kojega je pro-

tiv njega pokrenuta istraga koja je, bez sudskog epiloga, trajala dvije godine. (Nešović 1968: 220–221) U svom časopisu *Književna republika* Krleža je 1927. godine objavio autoportret Moše Pijade, »koji je kasnije umnožio i širio kao dopisnicu. To je bio portret robijaša, čovjeka koji je u to vrijeme robijao u Srijemskoj Mitrovici.« (Očak 1982: 130) Taj Krležin potez bio je rukavica bačena u obraz monarhističke vlasti, politička gesta koja je imala širok odjek i koja je povlačila ozbiljan politički rizik.

Ne treba smetnuti s uma ni jednog od Krležinih suputnika još iz vremena *Plamena* i istaknutijih suradnika u *Književnoj republici* Lava Grüna Gorenčevića od kojega je Krleža mnogo naučio o marksističkoj estetici. U *Književnoj republici* Krleža je 1924. godine objavio dirljiv nekrolog svom prerano preminulom židovskom prijatelju.

Tu je i Krležino dugotrajno prijateljstvo s Hugom Klajnom, beogradskim psihoanalitičarom i kazališnim redateljem. Klajnu je rane Krležine rukopise donosila Krležina prijateljica Edita Velić, rođena Vukovarka koja je, kao i Klajn, studirala u Beču. Činjenica da je ona bila Židovka nije za Krležu bila nikakva prepreka da se zaljubi u nju. »Klajn se u Krležine književne izglede nije prevario, ali to, kao ni njegova vještina zagovaranja, nije bilo dovoljno da bi 'nailazilo na odziv Editinih roditelja' kako bi se veza održala, pa je Editi i Krleži ostao tek 'postillon d'amour', nije posve jasno kako sve i do kad.« (Bogišić 2015: 14)

Najvjerojatnije je na definitivno oblikovanje Krležinih stajališta o židovskom pitanju u najvećoj mjeri utjecao Zvonimir Richtmann. O tome svjedoči i rukopis koji je u Krležinoj ostavštini pronašao Branko Matan i objavio ga u časopisu *Gordogan*. Radi se o biografskoj bilješci na temelju Krležinih razgovora s Richtmannom iz listopada 1940. godine. Na osnovi te bilješke Krleža je napisao opširniji tekst koji će biti definitivno uobličen kao poglavlje *Kontrapunkt Egona Blithauera* u trećoj knjizi njegova romana *Banket u Blitvi*. Krleža je 1940. u potpunosti bio svjestan tragičnog položaja Židova:

»Biti Židov danas, tu, na zemlji, u ovim prilikama, biti Židov prosto iz razloga, jer čovjek nikako ne može da skoči iz svoje vlastite židovske kože (jer se u njoj rodio, jer su ga u njoj obrezali i jer su mu tako bez njegove vlastite volje po svim mogućim i nemogućim talmudskim ritualima odredili da bude Židov, ergo: postao je Židovom već u svojoj kolijevci), biti, dakle, Židov bez nekog svog naročitog židovskog ili samožidovskog uvjerenja, a opet: već samom svojom pojavom izazivati otpor Nežidova i trajati im uprkos, to znači: biti osuđen na sudbinu čuvstvenu i gorku, to znači: biti nešto što se osjeća i nosi u svakome slučaju naporno, više–manje teško i neugodno. Biti Židov znači otprilike isto kao što znači biti grbav, to jest što znači nositi grbu pod tkaninom svoga odijela u društvu negrbavaca. Neugodno.« (Krleža 2014: 58)

Dakle, Krležino stajalište o židovskom pitanju je evoluiralo i uobličilo se krajem tridesetih godina kao svijest o tragičnom položaju Židova u onodobnom europskom političkom kontekstu. Krleža se postupno emancipirao od nedomi-

šljenih opaski povezanih s antisemitskim predrasudama koje su bile prilično raširene u vrijeme njegove mladosti. Stoga promjene u tekstu putopisa o Rusiji, koje je proveo u poslijeratnom izdanju te knjige, ne treba shvatiti samo kao deklarativno priklanjanje terminologiji nove političke korektnosti, nego kao izraz do kraja domišljenog i jasno artikuliranog stajališta o antisemitizmu kao mračnom aspektu europske povijesti.

Citirana literatura:

Badalić, Josip (ur)(1945), *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, Zagreb: Suvremena naklada

Bogišić, Vlaho (ur.)(2017), *Miroslav Krleža: Bela, dijete drago*, Zagreb: Naklada Ljevak

Čengić, Enes (1985), *S Krležom iz dana u dan (1975–1977), Trubač u pustinji duha*, Zagreb: Globus

Flaker, Aleksandar (2001), *Krleža u Moskvu — Lenin u kič, Vijenac*, 197, str. 2

Jergović, Miljenko (2013), *Izlet u Rusiju. Predgovor jednoj knjizi,* https://www.jergovic.com/ajfelov–most/izlet–u–rusiju/

Krleža, Miroslav (1926), *Izlet u Rusiju*, Zagreb: Izdanje Narodne knjižnice

Krleža, Miroslav (1939), *Knjiga studija i putopisa*, Zagreb: Biblioteka nezavisnih pisaca

Krleža, Miroslav (2005), *Izlet u Rusiju 1925*, Zagreb: Naklada Ljevak; MH; HAZU

Krleža, Miroslav (2014), *Ad: Z. Richtmann, 1940. oktobra, Gordogan 29–30*

List of rail accidents https://en.wikipedia.org/wiki/List of_rail_accidents_(1920%E2%80%931929)#1924

Nešović, Slobodan (1968), *Moša Pijade i njegovo vreme*, Beograd: Prosveta; Ljubljana: Mladinska knjiga

Očak, Ivan (1982), *Krleža–Partija*, Zagreb: Spektar

Scheunenviertel, (https://de.wikipedia.org/wiki/Scheunenviertel_(Berlin))

Schwartz, Daniel B. (2019), *Ghetto. The History of the Word*, Harvard University Press

Weininger, Otto (2008), *Spol i karakter*, Zagreb: Euroknjiga

Vuk Perišić

Obećanje puno iluzija

52 Krležin *Izlet u Rusiju* treba čitati u dvostrukom ključu, s izvjesnom dozom blage i kreativne shizofrenije. Prvi ključ jest čitanje — nemoguće je izbjeći tu frazu — u kontekstu vremena u kojem je *Izlet* nastao. Drugi ključ jest onaj koji se suvremenom čitatelju nameće sam po sebi, a to je perspektiva (ili retrospektiva) današnjice kada znamo sve, ili mislimo da znamo sve, danas kada su krila anđela povijesti Waltera Benjamina napeta do bolnog pucanja.

Krleža je 1926. član Komunističke partije Jugoslavije, zabranjene i desetkovane, razdrte frakcijama, s jedva 2500 članova.[1] Partija je onemogućena u sudjelovanju u političkom životu zemlje, ali razvija živu propagandnu djelatnost i uživa simpatije lijeve inteligencije.

Biti komunistom ili simpatizerom komunističkog pokreta dvadesetih godina 20. stoljeća — nakon pokolja Prvog svjetskog rata, uspostave nacionalističkih režima u istočnoj Europi, rastućeg fašizma, uz sveopću radničku i seljačku bijedu — bio je moralni čin, možda i moralni imperativ. Postojalo je nešto što ne treba tumačiti iz perspektive danas nam znanih istina i ishoda, jer tada se doimalo kao svjetionik spasenja.

Postojao je Sovjetski Savez.

Umjesna je pretpostavka da je KPJ naložila Krleži »put u prvu zemlju socijalizma« te da je taj skupi izlet, koji će potrajati šest mjeseci, i financirala. Prvi intelektualac Partije trebao je odgovoriti na mržnjom ispunjenu, ali i na činjenicama utemeljenu, antisovjetsku propagandu, posebno žestoku u Kraljevini SHS, utočištu mnogih ruskih emigranata. Krleža kreće na put u jesen 1924. Putuje sporo, preko Beča, Praga, Dresdena, Berlina i baltičkih država, i u Moskvu stiže tek u siječnju 1925.[2]

---

1 Grupa autora, *Istorija SKJ*, Beograd 1985., 97.

2 Stanko Lasić, *Krleža. Kronologija života i rada*. Zagreb 1982., 179, 182.

*

Izlet u Rusiju započinje poglavljem o Berlinu. U tom se trenutku Weimarska Republika oporavlja od krize i započinje njeno zlatno doba ekonomskog rasta i kulturnog procvata, kada je Berlin prijestolnica europske i svjetske avangarde. Krleža na to ostaje hladan, jer vidi jedan drugi, sivi, magleni, teški velegrad gdje »hiljade i hiljade slabokrvnih prosjaka [...] po susnježici lutaju ulicama, a voda im probija lošu proletersku obuću, te se osjeća kako te noge gacaju u mokrim, poderanim, prljavim krpama«.[3] To je paradigma kojom će Krleža promatrati sovjetsku stvarnost jer želi vjerovati da će ta stvarnost jednom zauvijek dokinuti prosjačenje, slabokrvnost i lošu obuću.

Iz Berlina, preko poljskog Koridora i Istočne Pruske, gdje je »kolodvor u Kantovu Königsbergu, u žutoj, čađavoj jutarnjoj rasvjeti, nesimpatičan kao sisački«,[4] Krleža stiže na Baltik, »sjeverni Balkan«, u Litvu, kada u njemu vjerojatno počinje fermentirati *Banket u Blitvi*. Kraljevina SHS nije priznavala Litvu i Latviju i zato je Krleža kao srpskohrvatskoslovenski državljanin morao platiti taksu na tranzit bez prava zadržavanja. No u Rigi, na kolodvoru, bio je postavljen vlak za Moskvu, »zagrijan, bogato osvijetljen, s uniformiranim podvornicima, koji po kabinama wagon–litsa presvlače postelje čistim platnom. [...] U jednu riječ, ti ruski vagoni na riškom kolodvoru poslije litavskog i letonskog negativnog iskustva stoje pred nama, na početku puta, kao obećanje puno iluzija«.[5]

Je li mu se fraza »obećanje puno iluzija« otela slučajno, ili ju je podmetnuo kako bi umirio savjest vlastitog kritičkog uma? Kako bilo, danas kada znamo da je taj »zagrijan, bogato osvijetljen« moskovski vlak odavno iskočio iz tračnica, frazom »obećanje puno iluzija« dade se sažeti sve što je komunizam bio i pokušavao biti. Nama ostaje da se pokušamo oduprijeti komoditetu naknadne pameti.

*

Krleža stupa na moskovsko tlo, ali uskraćuje nam svoje dojmove bježeći u lirske opise boja i mirisa bijede na zagrebačkoj Zavrtnici, bavi se lijepom ženom koja odlazi s kolodvora u kabrioletu i pogrebnikom koji na koljenima drži bijeli dječji lijes. Obmanjuje i sebe i čitatelje jer ne želi da mu »loše impresije prvog moskovskog jutra [...] upropaste intimnu inspiraciju« koja mu se uz Moskvu »javlja kao panorama svijetlih horizonata već godinama«.[6]

---

3 Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju 1925*, Sarajevo 1973., 29.

4 Ibid., 35.

5 Ibid., 49.

6 Ibid., 72.

Sedam godina nakon Krleže, u Moskvu stiže Karlo Štajner: »Umjesto blagostanja, našao sam bijedu. Već na bjeloruskoj željezničkoj stanici u Moskvi, čim sam izišao iz vlaka, okružili su me besprizorni i stali vikati ispruženih ruku: — Daj, daj. [...] U izlozima su se mogli vidjeti bijedni zamotuljci s nadomjestkom kave, a pred pekarama veliki repovi. Ljudi su čekali da bi na karte dobili nekoliko stotina grama crnog kruha. Pred trgovinama su stajale stare žene i prosile komadić kruha«.[7]

Krleža će po izlasku iz kolodvora reći da je »namirisao žalost«.[8] Je li to bila krležijanska lirska asocijacija ili prikrivanje istine? Postoji li razlika između Sovjetskog Saveza 1925. i 1932.?

Iako je Krleža smješten u hotelsku sobu koja je mirisala »po paljevini i po karbolu« i više je nalikovala »na ludnicu nego na hotel« situacija u Sovjetskom Savezu 1925. nije bila zastrašujuća kakvom će tek postati.[9] To je vrijeme Nove ekonomske politike (NEP) kada su bili dopušteni privatna inicijativa i strana ulaganja, a valuta je bila stabilna s osloncem na zlatni standard. Seljaci su mogli slobodno prodavati svoju robu čime su dokinuti glad i nestašice. Mnogi ljudi, pogrdno nazvani »nepmeni«, obogatili su se, a jednoga s antipatijom spominje i Krleža kada opisuje svoje suputnike u vlaku. U doba NEP–a dekriminalizirani su homoseksualnost i pobačaj, olakšan je postupak razvoda braka, Iljf i Petrof objavit će *Dvanaest stolica*, Aleksandra Kolontaj pisala je o slobodnoj ljubavi i cvala je ruska avangarda. Socijalistički realizam bit će nametnut tek početkom tridesetih godina kada će i druge tekovine NEP–a biti potopljene u krvi.

U vrijeme Krležina boravka u sovjetskoj vrhuški bjesni borba za vlast. Staljin je generalni sekretar partije, ali još uvijek nije neprikosnoveni diktator. Sklopio je savez sa Zinovjevom i Kamenjevom (njih će desetak godina kasnije likvidirati) protiv Trockog, svojeg najopasnijeg i najsposobnijeg protivnika. Upravo u siječnju 1925. kada Krleža dolazi u Moskvu, Trocki se povlači s moćne dužnosti narodnog komesara (ministra) vojske i mornarice. Borba za vlast se odvija iza kulisa, nitko nema pojma tko doista vlada Sovjetskim Savezom, a to još ne znaju ni oni koji vladaju ili pokušavaju vladati, tako da Krležin sugovornik, »bijeli« admiral Vrubelj nagađa da Rusijom vlada trijumvirat Bronštajn (Trocki) — Džugašvili (Staljin) — Dzeržinski (osnivač i prvi šef Čeke, kasnije GPU–a, sovjetske političke policije).[10] U svakom slučaju, nedovršena borba za vlast i relativna sloboda NEP–a (koja nije obuhvaćala isključivo ekonomiju) omogućila je Krleži da se slobodno kreće Sovjetskim Savezom, pa i da

---

7 Karlo Štajner, *7000 dana u Sibiru*, Zagreb 1971., 220–221. »Besprizorni« su napuštena siročad kakvih je u Sovjetskom Savezu bilo na tisuće.

8 Krleža, *Izlet*, 71.

9 Ibid., 72.

10 Ibid., 156.

komunicira s neprijateljima režima, napose da stekne dojmove drugačije od Štajnerovih.

*

Krleža šeće Crvenim trgom, divi se Kremlju i nadahnuto opisuje arhitekturu te utvrde koja je već tada postala metonimija jedne Moći.[11] Ulazi u Andrejevsku dvoranu gdje zasjeda Izvršni komitet Kominterne (što je nemala povlastica), »a svi se ti glasovi tužakaju jedan drugome kako je teško živjeti pod okolnostima čovjeku nesklonim, kako je idiotski glupo umirati u masama, neprirodnom smrću za tuđe interese, na ratištu, u rudnicima, na galijama, kako je nespojivo s dostojanstvom čovjeka robovati i kako je stiglo vrijeme da čovjek uzme kormilo svoje korablje u vlastite ruke«.[12]

Ključ za tumačenje *Izleta u Rusiju* upravo je ta nada. Postoji i kontrapunkt: »Čovjek se kreće kao lavina boja, mirisa i zvukova, i njegova čežnja samo je jedna od nevinih iluzija o prividnosti da zbivanje ima neki smisao«.[13] Ili, drugim riječima, Stanko Lasić: »Cijela njegova aktivnost u 1925. upravo je orijentirana na bitku s jednim društvom u ime jednog drugog društva. A istovremeno unutar tog napora živi trajno njegova negacija: nije smisao u društvenoj akciji, nego je smisao u poetskom, nevidljivom, tajnom osluškivanju i istraživanju života. Nikada neće izaći iz te kontradikcije«.[14]

*

Putuje Krleža i u jedan grad *na dalekom sjeveru*. Krleža ne kaže koji grad, osim da ima oko četrdeset tisuća stanovnika i da je bivša rezidencija Ivana Groznog. To je možda Vologda, vjerojatnije Aleksandrov. Nalazi se u bizarnom društvu jednog industrijalca iz Hamburga koji ovdje, na ledenom ruskom sjeveru kupuje drvenu građu (NEP funkcionira, a kapitalisti, kako se Lenjin nadao, kupuju od Sovjeta uže o koje će se objesiti) i jednog bivšeg crvenoarmejca koji je sada direktor državnog eksportnog poduzeća, da bi završili na večeri kod lokalnog knjigovođe, potomka nekadašnjeg vlasnika tih sjevernih pilana, tipičnog predstavnika jedne razvlaštene, poražene klase. Domaćica je Ana Ignjatijevna, žena koja pamti bolje dane i iritirana je prisutnošću partijskih ljudi iz »moskovskog centra«. (Krleža je upotrijebio frazu kojoj će desetljećima kasnije John Le Carré dati sasvim konkretno značenje).[15] Opis te večere, jela, votke (koja se pila »kao voda«), konverzacije za stolom i dinamike odnosa

11 Ibid., 77.

12 Ibid., 85.

13 Ibid., 207.

14 Lasić, *Krleža*, 183.

15 U žargonu britanske obavještajne službe i u romanima Johna Le Carréa »moskovski centar« je uprava KGB–a.

između gostiju i domaćina poslovično je genijalan. Njemački industrijalac je u nezgodnom položaju jer želi sklopiti posao s komunistima, a nalazi se u kući starih prijatelja iz carskog doba koji mrze komuniste. Na koncu nastane svađa između komunista i antikomunista, a Ana Ignjatijevna gubi živce. Krleži je antipatična, ali kroz njene riječi daje točan opis duhovnog i materijalnog stanja u kojem se nakon revolucije zatekla buržoazija, toliko točan da se iza kulisa antipatije dade naslutiti (i) empatija.

*

Natrag u Moskvi, Krleža opisuje sveprisutne Lenjinove biste, fotografije i citate. Opisuje zapravo Lenjinov kult na toliko svečan način da je u pozadini tog fortissima nemoguće ne čuti pianissimo ironije: »Vladimira Iljiča gledate po slastičarnicama od čokolade ili od kreme, a torte i kolači ispisani su citatima iz njegovih djela. U trgovinama cvijeća on je sastavljen od crvenih i bijelih cvjetova, po knjižarama on je naslovni list knjige, a po bazarima igračka. [...] Lenjin vas gleda iz izloga, on se vijori na stjegovima, on se dosađuje nad vašim krevetom u praznoj hotelskoj sobi, on je svjetiljka i putokaz, dnevni razgovor, novinski članak i državna vlast«.[16]

Skoro pola stoljeća kasnije, u jesen 1973. Krleža kazuje Enesu Čengiću:

> Kad smo kod Rusije, često razmišljam o jednom svom prijatelju koji mi je 1925. u Moskvi više puta bio domaćin. U prvim danima poslije Oktobarske revolucije radio je kao šef vojno–revolucionarnog tribunala. Odnosio je Lenjinu akte na potpis, pa i one koje je donosio revolucionarni sud.
>
> Jednom mu je, kaže, odnio svežanj popisa osuđenih na smrt strijeljanjem. Mislio je kako će Lenjin neke presude možda odgoditi ili ublažiti. Pročitao je sve pomno i rekao:
>
> — Njet strjeljat — povjèsit.[17]

Toga prijatelja i domaćina Krleža u *Izletu* ne spominje.

Teško je, dirljivo i tužno, čitati apologiju lenjinizmu, ali ne zato što se lenjinizam raspršio kao da nikada nije ni postojao, nego zbog goleme Nade i Vjere da je uspostavom Sovjetskog Saveza započela nepovratna preobrazba... Da je započeo Iskorak u Bolji Svijet, jer »...došlo je vrijeme da čovjek uzme u svoje ruke tu malenu blistavu planetu, da je očisti od krvi, od patnje i od nesreće. Sve te čežnje za iskrcavanjima na sretnijim kontinentima spadaju u prethistorijsko razdoblje duha, u predlenjinsko doba, dok još ljudi nisu otkrili Šesti kontinent, SSSR«.[18]

---

16 Krleža, *Izlet*, 133, 139.

17 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1956–1975) Balade o životu koji teče*, Zagreb 1985., 142.

18 Krleža, *Izlet*, 205–206.

*

Upoznaje carskog oficira, admirala Vrubelja, kojem je GPU 1920. ustrijelio ženu (što će se pokazati kao laž). »Ne znate vi što je GePeU! Stotine hiljada ustrijelili su oni, savršeno bez ikakva razloga! Iz perverziteta!«[19] Admiral je prodavao ikone da bi se prehranio. Funkcija admirala je tipično krležijanska: oslikan je kao antipatična kreatura, ali kroz dijalog daje mu priliku da se pojavi kao kontrapunkt, da kao antagonist kazuje ono što se, netko će pomisliti, protagonist (Krleža) ne usudi, ali to je banalno objašnjenje. Krleža se igra, upravo onako kao što u *Zastavama* dopušta Amadeu Trupcu da se uvjerljivim argumentima suprotstavi Kamilu Emeričkom, kao što to spram Filipa Latinovicza čini Sergije Kyriales, pa i Kristijan Barutanski spram Nielsa Nielsena u *Banketu u Blitvi*.

Na admiralovu kritiku sovjetskog režima Krleža uzvraća da nigdje nije »primijetio ni jednog jedinog čovjeka s lošom obućom! Svi su, više–manje, imali dobre čizme i valjenke«.

Iza admiralovog cinizma potkrada se Krležin humanizam: »To se vama iz vagona en passant pričinilo da je ta obuća dobra! A najposlije, sve kad bi sve ruske čizme danas i bile dobro potkovane, zar se isplatilo proliti toliko krvi za te nesretne čizme?«

Doista, postoji li na ovom svijetu išta vrijedno čovjekove patnje i pogibelji?

Na to protagonist tvrdi da na moskovskim ulicama nema bijede kao u europskim velegradovima, a antagonist ga poklapa tvrdnjom da je bizaran čovjek koji je vidio Potemkinova sela, jer bijeda se ne pokazuje inostrancima.[20]

Izišli su u šetnju i prošli pored Lubjanke, sjedišta GPU–a, kako kaže admiral »najkrvavije kuće na svijetu«. Istina je izgovorena. Nebitno je što je izgovara deklasirana spodoba *ancien regimea*. Na koncu se pokazalo da je admiral doušnik GPU–a i da je dojavio kako Krleža ima negativan stav o ruskoj emigraciji te da o ruskim prilikama razmišlja kritički, ali povoljno.[21] Kako je Krleža saznao da je admiral doušnik? Netko mu je upravo iz GPU–a to morao reći. Krleža je dakle bio u kontaktu s tom službom. Ne treba zato donositi dalekosežne zaključke. Svaki stranac koji je kročio u Sovjetski Savez bio je provjeren. Uostalom, budući da je KPJ financirala i naručila to putovanje, Krležin boravak u Sovjetskom Savezu morao je biti poznat Kominterni, dakle čitavom sovjetskom aparatu, a taj je aparat zaključio da će tekst koji će napisati ugledni jugoslavenski pisac biti koristan.

Početkom 1976. Enes Čengić postavlja Krleži umjesno pitanje o *Izletu u Rusiju*: »U kojoj je mjeri to faktografija, a koliko duguje pjesničkoj mašti?« Krleža odgovara da se nije radilo o admiralu nego o pukovniku »koji je sa mnom

19 Ibid., 148.

20 Ibid., 154–155.

21 Ibid., 166.

drugovao i koji je na sva usta pljuvao po boljševicima. Sve što je kao dijalog napisano je točno, kao što se i ono *Na dalekom sjeveru* upravo onako zbilo«.

Čengić se čudi zašto je Krleža u *Izletu* pisao kako su u Moskvi 1925. prodavaonice pune robe. Krležin odgovor potvrđuje našu tezu: »Da, poslije gladi došla je Lenjinova Nova ekonomska politika ili NEP. Bilo je svega. Kasnije se stanje izmijenilo«.[22]

*

Nakon epizode s admiralom–pukovnikom slijedi poglavlje o moskovskim kazalištima. »Revolucionarnoj tendencioznosti partijskih parola, koje se koriste daskama pozornice da bi teatar pretvorile u masovni miting, u Hudožestvenom teatru ne posvećuje se gotovo nikakva, upravo ni najminimalnija pažnja«.[23] Budući akter *Sukoba na književnoj ljevici* i autor antistaljinističkog referata na kongresu književnika u Ljubljani 1952. tvrdi da je repertoar Hudožestvenog teatra démodé i da su Stanislavski i njegova *metoda* (koju će pedesetih godina usavršiti Lee Strasberg i odgojiti Branda, Hoffmana, De Nira, Newmana...) zastarjeli, ali dodaje da je suvremena ruska knjiga »više retorika nego beletristika«.[24] Hvali Mejerholda i njegove eksperimente. Nikad potpuno zadovoljan uprizorenjem svojih drama možda je u Mejerholdu vidio redatelja koji bi ponajbolje postavio na scenu *Kristofora Kolumba* ili *Michelangela Bounarrotija*. »O mejerholdovskom elanu i akademskoj ukočenosti jednog Stanislavskog dala bi se napisati zanimljiva paralela«.[25] Paralelu je napisala povijest. Stanislavski umire izopćen 1938. Staljin je poštedio genija koji »revolucionarnoj tendencioznosti« nije posvećivao pažnju, ali je avangardni Mejerhold mučen u onoj istoj Lubjanki i ustrijeljen 1940.

Na mukama je i Krleža. Nije slijep, intimno je individualist, ironičan je, prezriv prema svetinjama, ali svim silama želi prikazati Sovjetski Savez u što je moguće ljepšem svjetlu. Nije to samo partijski zadatak koji želi lojalno ispuniti. On to i sâm želi. On je sebi zadao zadaću, zbog sebe, jer kao nepogrešivom kritičaru svekolike stvarnosti treba mu Nada i želi vjerovati da postoji, ili da se barem rađa mjesto koje neće morati secirati svojim opakim perom, mjesto koje će moći hvaliti kao protutežu čitavoj ljudskoj povijesti, utočište u kojem će se odmoriti od prezira.

»Svi mi mislimo da postoji negdje jedna vedra zemlja, gdje bismo se mogli iskrcati i oprati od ovih naših magla i tereta vlastitog života«.[26]

---

22 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan. Trubač u pustinji duha*, Zagreb 1985., 79.

23 Krleža, *Izlet*, 173.

24 Ibid., 175.

25 Ibid., 180–181.

26 Ibid., 205.

*

Uskrs je godine 1925. i Krleža obilazi moskovske crkve. U doba NEP–a mnoštvo se ne libi otići u crkvu, dok moskovski hramovi bjesomučno zvone. »Polagano, neprimjetljivo, iz jednog lirskog uskrsnog preludija ta je zvonjava rasla u patrijarhalnu, inkvizitorsku, okrutnu i drsku kanonadu...[27] Krleža opisuje jednu pionirsku ateističku predstavu posvećenu »Osmoj komunističkoj pashi«, pokušaju komunista da stvore protutežu Uskrsu, i točno primjećuje:

> Koliko li najsuptilnije snage treba da uloži evropsko dijete u borbi s religioznim utvarama, da bi u svom čistom mozgu moglo da spasi bijeli barjak vlastite naivne, ali iskrene 'slobode savjesti', o kojoj se u Evropi toliko priča, a koja nikada ni u jednoj zapadnoevropskoj civilizaciji nije djeci zagarantirana. Dok se takav evropski naivni mali darvinist i feuerbachovac probije do vlastitog uvjerenja na temelju vlastitog zapažanja, do onog moralno–intelektualnog, junački uzvišenog stepena svijesti da se smiono odupre nasilju svoje crkve i svoje škole, to jest grube religiozne propagande, da bi riskirao svoju ličnu bezbožničku ispovijest, koliko li je prije toga palo zaušnica, batina, imbecilnih protudokaza i poniženja, koliko li je nemirnih noći dijete probdjelo strahujući pred posljedicama takve jedne ispovijesti, koja zapravo i nije drugo nego naivna parafraza davno već iskustvom provjerenih, dosadnih fakata.[28]

Ateizam je ljudsko pravo iz jednostavnog razloga što postoje ljudi kojima bogovi nisu potrebni, ili svete knjige i sve što je iz njih proizišlo doživljava kao puku dosadu. No ljudsko je pravo i biti u zabludi. Zato ne treba rušiti crkve. Hram Hrista Spasitelja — čija su se zvona oglasila »sa takvom detonacijom, da su školjke uha nabubrile kao od praska eksplozije, u onim kružnim talasima zvona što su tresli staklima, granitnim pločama i ljudskim mozgovima, u tutnjavi bezbrojnih zvonika bilo je više topovske grmljavine nego pomirljive uskrsne zvonjave«[29] — srušen je 1931. jer je na istom mjestu trebala biti sagrađena 416 metara visoka Palača Sovjeta. Projekt nije realiziran. Obnova Hrama Hrista Spasitelja dovršena je 2000.

*

Osvanulo je proljeće u Moskvi, kada se topi led, a »kvake na vratima, kovani novac i svi predmeti metalni, jučer još tako ledeni pri dodiru ruke, sve to postaje intimnije i toplije od sunčane vatre«.[30] Sjedi Krleža u parku Državnog kemijskog instituta i razmišlja kako će ljudi, kao u tome institutu, jednom »urediti, popisati i razvrstati sve što je potrebno da se uredi, popiše i razvrsta na čitavoj zemaljskoj kugli. Eksport i import bit će uravnoteženi, sve statističke tabele

27 Ibid., 196.
28 Ibid., 194.
29 Ibid., 196.
30 Ibid., 203.

bit će hiljadu i hiljadu puta bogatije od današnjih statističkih tabela. Ne će više biti ratova ni neprirodne smrti, ni engleske funte ni dolara, ni kobne magnetske igre velikih sila, pa ipak u sjenci najegzaktnijih naučnih spoznaja živjet će još uvijek neki zbunjeni, hiroviti i neuredni ljudi i prisluškivati kako vjetar tucka granama prije dolaska proljeća...«[31]

Bore se u Krleži lirik i komunist, a pričinilo mu se davne, danas teško pojmljive godine 1925., da u komunizmu ima nečeg lirskog.

*

Opsjednut je Lenjinom. U petoj knjizi *Zastava* Ana Borongay u odvjetničkom uredu Kamila Emeričkog primjećuje malu fotografiju:

> ...ovaj stariji, potpuno ćelavi gospodin, na stepenicama nekakvog praktikabla sa balustradom, sjedi ćelavko u ne pretjerano soigniranim, zgužvanim pantalonama, smjestio se tu kao student na stubama iza neke katedre, zapisujući nešto u svome bloku, sasvim sagnut nad svojom školskom tekom«. Ana je ironična. »Tko je to?«, upitat će Kamila, na što on odgovara tonom ponosnog pravednika: »Lenjin!«[32]

Zašto Lenjin? Zašto apologija čovjeku koji je na vlast u Rusiji došao stjecajem sretnih, nesretnih, slučajnih okolnosti?

> Bio je žučljiv, razdražljiv, netrpeljiv i siguran da je uvijek u pravu što je ljudima sa širim pogledima, ljudima koji nisu skloni dogmi ili su nedovoljno agresivni, znatno otežavalo svaki pokušaj da se nametnu njegovom autoritetu. [...] Spram klasnih neprijatelja — što je vrlo rastezljiva kategorija — bio je nemilosrdan i otvoreno je poticao i zalagao se za njihovo uništenje terorom«.[33]

Britanski povjesničar Ian Kershaw je u pravu, ali svoju knjigu o »graditeljima i razarateljima moderne Europe« u dvadesetom — piše u dvadeset i prvom stoljeću. Kao u vremenskom paradoksu, Krleža mu odgovara 1925.:

> Ne treba zaboraviti, da je na evropskim bojištima palo najprije dvanaest milijuna mrtvih, a onda se javio Lenjin! Kada je sa kronštatske antene zagrmio prvi lenjinski radio–signal »Svima«, po rovovima od Ypresa i Verduna do Makedonije i Rige javio se nemir pun svijetlih nada. Lenjinizam progovorio je međunarodnim ratujućim masama kao simbol mira, i u tome je bila njegova snaga i tajanstvo njegove magije.

I sâm je Krleža, kao veteran Galicijskog fronta, kao čovjek koji će napisati najbolje stranice svjetske antiratne proze, za Lenjina prvi puta čuo kao austrougarski vojnik, kao senzibilni, buntovni mladić star dvadeset i četiri godine.

Zato nije ni mogao drugačije razmišljati o Lenjinu:

---

31 Ibid., 206–207. Treba imati na umu da je Krleža »ne će« pisao odvojeno.

32 Miroslav Krleža, *Zastave. Knjiga V.*, Sarajevo 1979., 135.

33 Ian Kershaw, *Osobnost i moć*, Zaprešić 2024., 36, 37.

»Mir bez osvajanja i pljačke, zemlja seljaku, tvornica radniku i mir«, to su bile lenjinske parole za prevladavanje kaosa posljednjeg imperijalističkog rata, te mislim da nije bilo ni jednog ratujućeg evropskog subjekta (koji je u stanju da misli i da po zakonima mišljenja izvodi neke logičke zaključke), a da nije osjetio sugestivnu istinitost Lenjinovih teza.[34]

Opisuje Krleža svjetsku situaciju dvadesetih godina i grmi protiv naoružavanja, protiv banaka i kolonijalizma, ali i protiv apstraktne umjetnosti, pa i protiv »fokstrota, ragtimea i saksofona«.[35] Pokušava reći da civilizacija propada, ali ne propada li civilizacija trajno i oduvijek? Dakako da propada i možda je već propala. Ali je godine 1925. bila u prilici nadati se da će je spasiti lenjinizam. Koji će i sâm propasti 1989., pa se danas 2026. nama ta nada doima glupom i naivnom — premda zaboravljamo da je bila Posljednja — ali je 1925. bila toliko živa da se lenjinizam doimao kao »Arhimedova politička poluga, dovoljno solidna da se njenom pomoći izdigne zemaljska kugla sa legitimističkom, financijskokapitalističkom Evropom na visinu jedne svjetlije civilizacije...«[36]

Vladimir Iljič Lenjin javio se u evropskoj drami kao pojava Fortinbrasa i Richmonda u Shakespeareovim dramama, i tko nema uobrazilje da tu junačku figuru zamisli na krvavoj pozadini klaonice evropske kao stjegonošu osvetnika, taj nije doživio ovo naše vrijeme i nikada ga ne će pojmiti. Tko nema fantazije da lenjinsku pojavu osjeti kao simbol odmazde, taj nema fantazije da shvati u čemu leži zapravo smisao evropske drame, ako ta drama uopće ima svoj dublji smisao.[37]

A simbol nade u Boljitak, taj isti Fortinbras, bio je neugledni, ćelavi, otrcani neurastenik, psihoanalitičari bi rekli analni tip. »Kada bi netko poremetio njegove pažljivo složene olovke, spopao bi ga napadaj bijesa«.[38]

Doista, »tko nema fantazije da shvati« tragiku tog proturječja, »taj nema fantazije da shvati u čemu leži zapravo smisao evropske drame«, osim da nasluti kako ta drama nema »svoj dublji smisao«.

*

Poglavlje *U Muzeju Ruske revolucije* započinje s osvrtom na rušenje caristčkih spomenika koje će zamijeniti spomenici Voltaireu, Mihajlovskom, Lavrovu, Plehanovu, Lenjinu, Robespierreu, Babeufu, Hercenu i Kropotkinu. Krleža luta moskovskim ulicama s Monsieur Philippeom (dopisnikom jednog zapadnoevropskog »bulvarskog« dnevnika), koji mu služi kao prikaz malograđanskog snoba, koji ima simpatije za ljevicu, ali su mu draže zapadna demokracija i njene udobnosti, koje Krleža — barem u *Izletu* — prezire i suprotstavlja mu

34 Krleža, *Izlet*, 213–214.

35 Ibid., 225.

36 Ibid., 228.

37 Ibid., 235–236.

38 Kershaw, *Osobnost i moć*, 37.

svoje dojmove iz Muzeja, o mučeništvu ruskih buntovnika i revolucionara od Stjenke Razina i

> Pugačova do dekabrista, od Radiščeva do Čaadajeva, od Hercena i Černiševskoga do Buharina i Lava Trockog. [...] Tu su krvave premetačine, noćna hapšenja, politički procesi u masama, tajne tiskare, kozačko konjaništvo u galopu s izvučenim sabljama, zveka robijaških lanaca, mrtva djeca, matere u smrtnom strahu, krvavi ljudi, krvavi mačevi, krvave ceste, krv i krv i krv.[39]

Ruski carizam bio je perverzna orgija nasilja i bijede. Vlastitim je bićem zazivao revoluciju. Revolucija je, po zakonima povijesne mehanike, morala biti jednako perverzna. U tome je sažeta tragika Rusije.

Šeće Krleža Muzejom Ruske revolucije, promatra eksponate i predaje se zanosu:

> Iz ovalnih crnih okvira promatraju nas drage, inteligentne pojave ruskih revolucionara, likovi visokih čela i blistavih pogleda, koji su u evropskom rasulu raspadanja atoma, teorije elektrona i obnovljenog humeovskog agnosticizma stajali na fronti revolucionarne aktivnosti dosljedno i junački.[40]

Zanos je bio dovoljno snažan da slutnju kako su ti isti »likovi visokih čela i blistavih pogleda« bili i krvnici potisne u podsvijest, upravo onako kako je taj mehanizam opisao Freud, ili onako kako se kršćani bore sa sumnjom u Spasenje, jer vjera i nije ništa drugo nego neprestana borba sa sumnjom.

*

Krleža zapravo ne govori previše o sovjetskoj stvarnosti. Njegova zapažanja nisu analitička nego impresionistička. Čini li to zato što je poslovično sklon lirskim digresijama, zato što izbjegava neugodne istine, zato što je vješt propagandist pa jedan politički pamflet želi dati u formi književnih asocijacija? Ili je jednostavno iskreno oduševljen »obećanim iluzijama«? Ta su proturječja prividna. Svi su odgovori na ova pitanja potvrdni.

U poglavlju *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma* osjetio se dužnim da materiji priđe analitički. Zato je to poglavlje dosadno i nije drugo nego marksistički pamflet, lišen krležijanskih lirskih digresija. Poziva se na statistiku, citira mnoge izvore, od Lenjina do Keynesa, raspravlja o profitu, robi, novcu, kolonijama, bankama, višku vrijednosti i kritizira socijaldemokraciju. Ne manjka u tom poglavlju točnih zapažanja, upravo onoliko koliko je (a jest) marksizam legitimna, premda jednostrana kritika kapitalizma.

U sličnom tonu pisan je i *Pogovor*. Nameću se pitanja. Stoji li iza Krležine uporne apologije Sovjetskog Saveza svladavanje njegove vlastite skepse i očaja? Ili nam se taj očaj priviđa iz današnje perspektive kada znamo kako je

---

39 Ibid., 258–259.

40 Ibid., 262.

sve skončalo? Možda od Krleže očekujemo previše, jer smo navikli na njegov nemilosrdno kritički um, jer nas je taj um u velikoj mjeri i formirao kao misleća bića?

Ta su pitanja pogrešna, a odgovori su zapravo jednostavni.

Dvadesetih godina svijet se oporavljao od Svjetskog rata (svjetski ratovi se tada još uvijek nisu brojili), proletarijat je živio u bijedi (tek poslije Drugog svjetskog rata zapadnoeuropski proleter radi samo osam sati, ima stan, automobil, kupaonicu i svake godine odlazi na odmor, a jugoslavenski je imao i pravo na samoupravljanje), a intelektualci poput Krleže imali su pred očima fresku svjetske povijesti s koje je tisućama godinama curila krv i čula se jeka patnje. Ruska revolucija i uspostava Sovjetskog Saveza bili su nešto potpuno novo i potpuno drugačije. Pobudili su nadu da je iskorak iz povijesti moguć, da će »čovječanstvo izaći iz ludnice«. Nada je bila toliko snažna, očaj nad kliničkom slikom civilizacije toliko bolan, potreba za Spasenjem toliko grozničava (u čemu se dade prepoznati kršćanski vapaj: *credo quia absurdum*) da je čak i jedan Krleža bio spreman oprostiti zločine boljševizma (kojih je jamačno bio svjestan). Pritom je vjerojatno pomislio — i u tome uopće nije bio usamljen — kako su patnje koje ljudima nanose boljševici, posljednje patnje, one patnje koje će jednom zasvagda dokinuti patnju kao takvu! U doba NEP–a takva su razmišljanja još uvijek mogla biti udobna. Danas je takvo stanje uma nepojmljivo, a tada je, zvuči nevjerojatno, bilo moralni čin. Koliko je nada bila snažna postaje jasno tridesetih godina u doba Staljinova Velikog terora, kada su užase Lubjanke i Sibira komunisti doživljavali kao »povijesnu nužnost« na putu prema »crvenim horizontima«, ili, u najboljem slučaju, kao »grešku«.[41]

Danas iluzija nemamo. Niti možemo žaliti za vremenom kada je iluzija (ili Nada?) bila živa jer znamo kako se izjalovila.

Možda je to dobro. Zato što je hrabro. Mrak je najcrnji pred zoru.

»Patnja nije aksiom«.[42]

---

41 U veljači 1932. Krleža stiže u Varšavu, kao gost Julija Benešića, lektora hrvatskog jezika i delegata jugoslavenskog ministarstva prosvjete. Ostaje u Varšavi tri i pol mjeseca jer pokušava ishoditi sovjetsku vizu kako bi otišao na još jedan *izlet*. Vizu srećom nije dobio. Veliki teror još nije započeo, ali Staljin je apsolutni gospodar SSSR–a i upravo je kolektivizacijom poljoprivrede nasmrt izgladnio milijune seljaka. Ako je SSSR ikada bio svjetionik, 1932. to zasigurno više nije bio. Boravak u Varšavi Krležu će nadahnuti na pisanje *Banketa u Blitvi*, jednog od ponajboljih političkih trilera svjetske književnosti.

42 Ibid., 266.

Suzana Marjanić

Krležin vozopis u Rusiju u poveznici s Pikettyjevom kritikom kapitala

U članku zadržavam se na poglavlju *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma* (*Književna republika*, 6, 1926.) koje je svoje mjesto pronašlo u izdanju *Izlet u Rusiju 1925* (Beograd, 1958.), a na temelju kojega su, među ostalim, inicirana dva čitanja navedenoga Krležina putopisa u postoktobar. Polazeći od toga teksta, rad razmatra mogućnosti otvaranja njegova dijaloga s teorijskim postavkama Thomasa Pikettyja o dinamici akumulacije kapitala, društvenim nejednakostima i imperijalizmu. Cilj je pokazati kako Krležina analiza povijesnih i društveno–ekonomskih procesa anticipira pojedine aspekte Pikettyjeve kritike kapitalističkog sustava (s obzirom na marksističke teorijske podloge od koje polaze) te otvara prostor za reinterpretaciju *Izleta u Rusiju* iz perspektive suvremene političke ekonomije.

> »Poslije dvanaest milijuna mrtvih, 247 milijardi i 129 milijuna međunarodnog duga, danas, šest godina poslije Versajskog mira, evropske sile drže pod oružjem oko pet i po milijuna aktivne vojske« (Krleža 2025: 125).

Može se reći da postoje dva dominanta čitanja Krležina *Izleta u Rusiju*, s obzirom na dva ključna varijantna izdanja: prvo, objavljeno u ediciji Narodna knjižnica 1926. godine, te iz 1958. godine u Nolitovu izdanju, u kojemu su pojedina poglavlja reducirana kako bi se sadržaj jasnije strukturirao u skladu s naslovnom ruskom sintagmom. Dakle, u tom »drugom« izdanju (pregled svih varijantnih izdanja *Izleta u Rusiju* usp. u *Krležijani*), koje dobiva naslov *Izlet u Rusiju 1925* (Beograd, Nolit, 1958.; Zagreb, Zora, 1960.), s težnjom sužavanja na naslovnu rusku sintagmu izostala su početna poglavlja, gotovo trećina građe — uz uvodno poglavlje i bečke dionice te poglavlja o »Kinezu« *Mister*

Vu–San–Peiju i Supilu koja se odnose na hrvatske kulturno–političke odnose,[1] a dodao je esejistički i publicistički sadržaj uglavnom o Lenjinu (*Nad grobom Vladimira Iljiča Uljanova Lenjina*, *Domobrani Gebeš i Benčina razgovaraju o Lenjinu* i poglavlje *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma*), »čime se ozbiljno odstupilo od prvotno uvjerljive napomene kako su ga na tom putu« više »od statistike (…) interesovali ljudi, ljudski odnosi, gibanja, pokreti, rasvete, dimenzije, klima« (Krleža 1926: 11; usp. Frangeš 1967; Bogišić 2000: 93; Peruško Vindakijević 2018; Paić 2024). Odnosno, kako ističu priređivači ponovnoga izdanja *Izlet u Rusiju 1925*. (Naklada Ljevak, MH, HAZU, Zagreb, 2005), varijantnost Krležina *Izleta u Rusiju* svodi se na dva temeljna izdanja — iz 1926. i Nolitovo iz 1958. godine. Možemo reći, s obzirom na varijantnosti ta dva izdanja iniciran je i interpretativni sukob na književnoj ljevici oko Krležinog »reality checka« u *Izletu u Rusiji* = putovanja u SSSR. Katarina Peović Vuković (2017.) zamjećuje da krležolozi uglavnom preskaču poglavlje o statistici *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma* te drži začudnom Flakerovu primjedbu o Krležinoj istini koja je umjetnička, a ne političko–ekonomski »statistička«. No, Flaker kanonskim drži prvo izdanje iz 1926. godine u kojemu navedenoga eseja nema. Nadalje, HAZU i Školska knjiga 2025. godine polaze od »drugoga izdanja«, iz varijante iz 1973. godine.[2]

Traveller *u postoktobar*

Krleža 1924. godine odlazi maršrutom preko Beča, Dresdena i Berlina, preko Kalinjingrada (Königsberg), Virbalisa i Rige (usp. Flaker 1987, 2009: 180–181);[3] ukratko, preko Austrije, Njemačke, Poljske, Litve i Latvije za Moskvu, »u zemlju vukova i samovara, iskrcavši se na tom Šestom kontinentu SSSR–u«, koji upravlja jednom šestinom svijeta, kako Sovjetski Savez opisuje u poglavlju *Dolazak proljeća*, što je posljednji *putopisni fragment* (u smislu *putopisnoga modusa*) u toj izletničkoj knjizi (Flaker 1978: 2210). Verzija putopisa, »izleta«, za koju se Školska knjiga odlučuje (izdanje iz 1973. godine),[4]

---

1 Nolitovo izdanje *Izlet u Rusiju 1925* iz 1958. godine u *Bibliografskim napomenama* ističe da su ta poglavlja pretiskana u devetoj knjizi Sabranih djela, u izdanju Biblioteke nezavisnih pisaca 1939, pod naslovom *Knjiga studija i putopisa*.

2 Oslobođenje, Sarajevo, 1973. Jubilarno izdanje povodom 80. godišnjice rođenja Miroslava Krleže.

3 Aleksandar Flaker uvodi tezu o dva Krležina boravka u Berlinu (prije rujna 1924. i u veljači 1925.), o etapama Beča i Koprivnice u međuvremenu te dolasku u Moskvu početkom ožujka 1925. (Flaker 1987; Lasić 1982: 179, 182–184; Očak 1982: 131–141; Kapetanić 1995: 58). Prvo od tih putovanja, preko Beča (prosinac 1924.) i Dresdena u Berlin, Krleža je ostvario u lipnju 1924., vrativši se netom s kraćeg boravka u Beogradu (Kapetanić 1995: 58).

4 Krleža je osobno odobrio izdanje Oslobođenja pa se ono ima smatrati kanonskim (usp. Bogišić 2011); Velimir Visković smatra da se ne smiju dekomponirati knjige kako ih je sâm Krleža zamislio (uz asistenciju Malinarovu, Frangešovu i Čengićevu). Tako su urednici Naklade Ljevak, u kojoj je sudjelovao V. Visković, u nekim slučajevima donosili i varijante ranijih

što se tiče toposa putovanja počinje od Berlina (ovo je izdanje bez uvodnoga poglavlje *O putovanju uopće*, bečkih dionica, Dresdena i »Kineza« *Mister Vu–San–Peija* zainteresiranoga za srpsko–hrvatsko nemoguće pitanje — *Mister Vu–San–Pei zanima se za srpsko–hrvatsko pitanje* i bez sjene Frana Supila, njegovoj tragičnoj izbačenosti u vrijeme njegova istupa iz koalicije 1909.) i nije toliko anarhoindividualistička kao prva verzija iz 1926. godine.[5] Zoran Janić navodi da odlazak u prvoj varijanti putopisa Krleža (neću koristiti naratološku odrednicu »putopisno Ja« jer to Ja nije samo putopisno; Krleža koristi za sebe ironijsku odrednicu putujućega subjekta — usp. *Bečke impresije I.*) opisuje »nonšalantno kao da je u pitanju kakav izlet ili odlazak na odmor u banjske toplice« (Janić 2012: 59).[6] Zoran Janić donosi i izletnički habitus: Krleža je u sivom dvodijelnom odijelu i kaputu, s mekim panama–šeširom kratkog oboda, kao rekvizitom izvjesnog šika i građanskog dostojanstva »(taj će mondeni detalj kasnije prerasti kod njega u neku vrstu zaštitnog znaka)« (Janić 2012: 58). I upravo u prvom izdanju saznajemo o početku putovanja (što nedostaje u sarajevskom izdanju iz 1973.) — dokumentira da je pripreme odradio bezbrižno, bez prtljage, poput izletnika, *travellera*, kao što to u interpretaciji putopisnih istraživanja ističe Dean Duda (2012: 206). I polazi tako naš proleter–izletnik iz te »crne, blatne nesretne provincije« Zagreba; s perona »provincijalne stanice austrijske južne željeznice« odlazi u srce utopije (prema Janić 2012: 59). Ironijski možemo dodati, poput Melanije u Egipat.[7] No svakako odabir itinerara »funkcionira kao ›pljuska društvenom ukusu‹, kao prijestup« (Duda 2012: 206).

---

rukopisa »koje smo smatrali estetski superiornijim definitivnoj Krležinoj verziji (reprintirali smo u dodatku *Izleta u Rusiju* kompletno prvo izdanje), ali sarajevsko izdanje, ponavljam, tretirali smo kao kanonsko« (Visković 2014: 18). No Flaker navodi da kanonskim tekstom *Izleta u Rusiju*, »uzimajući u obzir kasnije jezične i stilske autorove intervencije, valjalo bi, u interesu cjelovitosti i autentičnosti knjige, smatrati izdanje iz 1926.« (Flaker 1993: 380; usp. Lauer 2013: 76). Reinhard Lauer navodi da je reizdanje u izvornom obliku iz 1926. godine bilo »toliko poželjno kao nijedno Krležino djelo« (Lauer 2013: 76).

5 Božo Kovačević navodi da je mnogo truda uloženo kako bi se utvrdilo da se iz Rusije u Zagreb vratio u prvoj polovici svibnja 1925. godine (Kapetanić 1995: 63–64), ali se ne zna pouzdano kojim putem.

6 Ironizacija putovanja u formi izleta može se povezati s čestim Krležinim autoironičnim komentarima. Tako u dnevničkom zapisu 15. lipnja 1942. (*Dnevnik 1933–42*) Krleža retrospektivno zapisuje da je na galicijskom ratištu 1916. godine posljednji put čitao Marka Aurelija i stoički promatrao »Nadwórnu kako plamti, savršeno uzvišen iznad one austro–ruske gluposti (1916)« (Krleža 1977c: 43). Ili kao što je zabilježio iskustvo Galicije i Brusilovljeve ofenzive 1916. u *Napomeni o »Hrvatskom bogu Marsu«*: »Ja sam gledajući mimohod te bijedne maskerate ljudske bio subjektivno umoran, i promatrajući na primjer Nadwórnu kako gori, ja sam spokojno čitao u svome šatoru Schopenhauerovu tezu — ›o četverostrukom korijenu temeljnoga zasada‹« (Krleža 1923: 101).

7 Krleža duhovito spominje neke elemente Melanijina »parfimiranog smeća«, njezinih »roto–romana« kada navodi u tome prvom uvodniku prvoga izdanja ruskoga izletnika kako je na jednom od naših renesansnih otoka bio bačen jedne noći u venecijansku tamnicu. »Bilo mi je kao grofu Monte Hristu ili Konradu Fajdtu kada u napetom filmu očekuje krvnike sa golim mačevima, a sve se dogodilo zato jer nisam skinuo kape kada su pevali ›Bože pravde i slobode‹« (Krleža 1926: 5). Što se pak tiče *Melanije*, u *Bečkim impresijama I.* Krleža ironično u razgovoru s »biblijskim carinikom«, pri prijelazu granice, koristi sintagmu »nevini u ludnici«

Posebno je zanimljivo da Krleža tijekom cijelog putovanja detaljno opisuje vlakove i željezničke dionice kojima putuje. Moglo bi se stoga govoriti o svojevrsnom »vozopisu«, jer Krleža dosljedno rabi riječ *voz*, a ne *vlak*. Karakterističan je njegov izraz »vozimo se«, a ne »vlačimo se«, čime dodatno naglašava dinamiku i modernitet željezničkog prometa. Osobito je oduševljen ruskim željeznicama i organizacijom putovanja, pa željeznički motiv prerasta u jednu od važnijih tematskih okosnica djela. Zbog toga se *Izlet u Rusiju* može čitati i kao svojevrsni vozopis, odnosno književni zapis o iskustvu putovanja željeznicom kroz srednju i istočnu Europu prema Moskvi. Poglavlje *U vagonu za spavanje Riga — Moskva*, koje u prvoj varijanti nosi podnaslov »Primeri savremene socijalne mimikrije«, »punog ratnih bogataša i drugih povlašćenih lopova današnje Rusije« (Kovačević 1926: 148), prepričava presjedanje u moskovski vlak za koji zamjećuje da je udobniji, što bi mogao biti zanimljiv podatak za Wolfganga Schivelbuscha i njegovu knjigu *Povijest putovanja željeznicom: O industrijalizaciji prostora i vremena u 19. stoljeću* (1977.).[8]

> »Ruski vagoni za spavanje širi su i udobniji od internacionalnih: tu se servira čaj, u praonicima teče topla voda, da bi se svi putnici mogli ›oprati od prolivene krvi‹, pod točkovima dime se gusti oblaci pare, smanjujući koeficijent straha pred neizvjesnostima hladne ruske noći, u jednu riječ, ti ruski vagoni na riškom kolodvoru poslije litavskog i letonskog negativnog iskustva stoje pred nama, na početku puta, kao obećanje puno iluzija. Podvornik vagona, u crnoj ruskoj rulbaški, uvjerava nas, da će sutra, na rusko–letonskoj granici u Zilupeu, biti prikopčan ruski vagon–restoran, a istodobno on objašnjava jednom Englezu razliku između ›lita‹ i ›lata‹.« (Krleža 2025: 46–47)

Navedeni gusti opis, gdje se nameću sklopovi »koeficijent straha« i obećanje puno iluzija, ne opisuje samo vlak — ruski vagon za spavanje na relaciji kroz Litvu, Latviju i Rusiju (Sovjetski Savez), nego putovanje kroz prostor obilježen poviješću, traumom i političkom nesigurnošću gdje se »udobnost« i »civilizacija« stalno dovode u pitanje i gdje se iza običnih putničkih detalja skriva

---

kao asocijaciju na jedan od romana koji uvodi u enumeraciju »parfimiranoga smeća«. (Naime, roman *Nevina u ludnici* prvotno se pripisivao Zagorki.)

8 Miljenko Jergović zapisuje kako je *Izlet u Rusiju* »pohvala željeznici i njezinom dobu, valjda najbolji komad željezničke proze u povijesti naših književnosti« (2013: 275). U eseju *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma* Krleža navodi kako je u razdoblju financijalnih i trgovačkih poslova Britanskog imperija s Južnom Amerikom, koji su potrajali sve do potkraj četvrtog decenija devetnaestoga stoljeća, istodobno »započela veličanstvena epoha pobjede željezničkog sistema, što je britanskoj industriji osiguralo prvenstvo za sljedećih sedam decenija, sa definitivnim osvojenjem Afrike, sa Cecil Rhodesovom koncepcijom željezničke veze između Aleksandrije, Kaira i Capetowna, s ogromnom investicijom engleskoga kapitala, što se samo od godine 1880 do 1900 računala na 45 milijarda zlatnih maraka« (Krleža 2025: 282). Spominjanje Cecila Rhodesa i plana željezničke linije od Aleksandrije do Cape Towna pokazuje ideju imperijalnog povezivanja kolonija. Željeznica ovdje nije samo tehnički projekt nego alat osvajanja i kontrole teritorija. Ističe nadalje kako je riječ o razdoblju »kada je veličina playgrounda (zemljišta za zabave, kao tenis, konjske trke, sport itd.) u južnoj i centralnoj Engleskoj znatno veća od obrađene agrarne plohe. Engleska izdala je do 1914 samo za konjanički lov na lisice i za konjski sport 14 milijuna funti sterlinga godišnje« (ibid.).

složena društveno–povijesna stvarnost. Na površini, tekst govori o udobnosti vlaka i putničkim uslugama (čaj, topla voda, restoran). Međutim, ispod toga se razvija kritička slika stvarnosti koja uključuje nesigurnost, povijesno nasilje i političke promjene u regiji. Najvažniji stilski postupak je ironija, često kroz kontraste: »širi i udobniji« kao pozitivan učinak, no odmah slijedi »oprati od prolivene krvi« kao nagli šok i podsjetnik na nasilnu povijest. Kontrast stvara nelagodu i kritički odmak: udobnost putovanja stoji uz aluziju na krvavu povijest. Kroz zgusnuti opis — vagon postaje metafora političkog i povijesnog prostora, a ne samo prijevoznog sredstva: »topla voda« i »čaj« u simbolizaciji civilizacije, reda, sigurnosti; »para pod točkovima« i »koeficijent straha« kao nesigurnost, psihološka napetost i pritom »obećanje puno iluzija« kao sumnja u stvarnu stabilnost i sigurnost. Pritom podvornik u crnoj ruskoj rubaški djeluje kao simbol »starog sustava« ili lokalne autoritativne figure koja rutinski objašnjava razlike i organizira red. Englez predstavlja vanjskog promatrača koji ne razumije lokalni kontekst, pa time naglašava kulturne razlike. U pogovoru u izdanju iz 1973. godine navodi sljedeće,

> »Po svojim vanjskim oblicima, kakvi se ukazuju putniku, život se u današnjoj Rusiji ni po čemu ne razlikuje od života na Balkanu, u Litvi ili bilo gdje u istočnoevropskoj zoni koja leži istočno od crte Danzig — Trst. Vozovi idu točno. Istina je da je pisac ove knjige putovao međunarodnim brzovoznim linijama, i tu su kola za spavanje uredna i čista, a hrana dobra.« (Krleža 2025: 31)

Naglasak je na segmentu »ni po čemu se ne razlikuje« koji djeluje kao apsolutizacija (pojednostavljivanje složene stvarnosti) kao i kontrast između »svakodnevnog života« i »međunarodnih brzovoznih linija« koji stvara ironičan učinak: dok se tvrdi sličnost, odmah se pokazuje izuzetak.

U kontekstu prelaska mentalnih bedema dokumentira (česti su pritom Krležini disputi s carinicima/graničarima hijerarhijski viših pozicija od očeva statusa nadstražara) kako k/Kraljevina srpsko–hrvatsko–slovenska nije blagoizvoljela priznati Litve ni Latvije:

> »i zato sam morao da platim Republici Latviji oko osamsto dinara za tranzit, bez prava zadržavanja u zemlji. Umoran od puta i od probdjevene noći, znatiželjan da vidim grad iz kog je Richard Wagner pobjegao zbog dugova (što i današnji *bedekeri* spominju kao zanimljivu anegdotu, op. S. M.), pošao sam do šefa stanične policije, da mi odobri pravo boravka za dvadeset i četiri sata. I na obali Baltika opet sam jedamput imao čast da se uvjerim, kako policijski mozgovi nisu skloni baš nikakvim koncesijama, kao po nekom ukletom međunarodnom pravilu. Ljudeskara nordijska, Lotiš iz Tridesetogodišnjeg rata, Wallensteinov Bramarbas, žvače guščji batak objašnjavajući mi latvijsko–ruskom kašom, kako tražim nemoguće gluposti, i tako se u punoj rezignaciji nisam mogao da sporazumijem s tim gospodinom.«[9]

---

9 Izraz »bramarbas« u kontekstu Wallensteina odnosi se na slavni govor iz Schillerove drame *Wallensteinov logor* (njem. *Wallensteins Lager*). Riječ »bramarbas« označava hvalisavca i lažljivog vojnika. U drami, kapucin koristi taj izraz (zajedno s odrednicom »Eisenfresser« — onaj koji želi proždirati željezo) kako bi opisao zapovjednika koji se bahato hvalio da će osvo-

»Električna knjiga«

Milan Bogdanović, kao jedan od prvih *prikazivača*[10] Krležine knjige *Izlet u Rusiju*, naziva je električnom knjigom: »Dodir s njom nije prijatan. Varnice pršte iz svakog njenog poglavlja, i svaka njena treća rečenica može da opeče« (1926: 454). Završno navodi da ta Krležina knjiga kao *putopisna bajka* ulijeva nepovjerenje »mnogim okolnostima. (…) Jer ko neće ili ne može da veruje, taj neka sve to shvati po malo kao bajku. Za mnoge mašte današnja Rusija znači najčistiji egzotizam. A g. Krleža majstorski priča« (Bogdanović 1926: 459). Pritom u obje je varijante *Izleta u Rusiju* zamjetna Krležina ironija na koncept *Civis sovieticus sum* (slično kao i u romanu *Na rubu pameti* na koncept *homo cilindriacusa*). Nakon Drugoga svjetskog rata prvo izdanje *Izleta u Rusiju* doživljavano je kao heretična knjiga »koja otvoreno govori o slabostima komunističkog modela društva i to u njegovu predstaljinističkom razdoblju« (usp. Visković 2000) i pritom je osobita važnost pridavana poglavlju, odnosno novelističkom tekstu *Admiralova maska* u kojemu je Krleža već 1925. godine naslutio Staljinov »termidor« ruske revolucije (Flaker 2009: 206). Primjerice, raskrinkavanje slabosti formule »Civis sovieticus sum« vidljivo je i u poglavlju *Kremlj* u kojemu dehijerarhizira prizor sjednice Kominterne (Flaker 1999) »apostolā lenjinizma«, u poglavlju *Lenjinizam na moskovskim ulicama* u kojemu nije prešutio neukusnost komercijalizacije Lenjinova lika, a u poglavlju *Kazališna Moskva*, uz to što nudi uvid u repertoar moskovskih kazališta (njih četrdeset) početkom 1925. godine, ističe i njezinu konzervativnost, primjerice, *kramarski »veltšmerc«* MHAT–a (Vagapova 2000: 104–105); kako je to sve »neka vrsta pučke, masovne, plebejske slikovnice«. Sve to naizgled prekriva posljednjim poglavljem *U Muzeju Ruske revolucije* (u prvom izdanju iz 1926. kako završno uokviruje izlet) koji funkcionira kao esej o ruskim revolucionarima kao »posljednjim romanticima stvarnosti. (….) O vječnosti prometejska! Slava Ti!«. Flaker navedenim završnim Krležinim performativom iz prvoga izdanja postavlja dvojbu: »Rekvijem revolucionarima ili poziv na podvig kao ›vječnost prometejsku‹? Odgovor je pripao čitaocu« (Flaker 1984: 438). U crkvama nije više nailazio na staru, nego na Lenjinovu krilaticu »Religija je opijum za narod«. No »moskovski« zapis *Uskrsna noć* dokumentira pravoslavni

---

jiti grad Stralsund. Bramarbas (šp. *bramar* — rikati), glavni lik drame Ludviga Holberga, *oca* danskog kazališta, Krležina je metonimija za figuru *miles gloriosus*. Navedenu odrednicu koristi i u svojim antiratnim dnevničkim zapisima *Davni dani*, no u *Izletu u Rusiju* specificira ga odrednicom »Wallensteinov Bramarbas«. Holbergov lik je postao toliko prepoznatljiv da je riječ »bramarbas« (*bramarbase*) ušla u skandinavske jezike kao sinonim za hvalisavca i osobu koja se razmeće.

10 Mato Hanžeković završava svoj prikaz iz 1926. godine performativno: »(…) tko ima malo smisla samo za probleme općeljudske nego i svoga naroda, mora pročitati izvanrednu knjigu.« Časopis *Književnost* (1925.–1926., 8–11: 84–85) donosi isto tako pohvalnu recenziju, anonimnu, koja navodi (u kontekstu lakoće čitanja ovako ozbiljnoga materijala), među ostalim da se većina putopisa čita poput novele.

obred »osam dana prije Pashe« kao da se nije *dogodila* Lenjinova Aurora, istina, oblikovan motivom glasanja zvona u kojem je »bilo više topovske grmljavine nego pomirljive uskrsne zvonjave«, prosvjedom nekoliko tisuća zvona koja su zapela »u sablasnu, epileptičku egzaltaciju vansebnog zanosa« s obzirom na vladajuće »bezbožništvo« (usp. Flaker 1999c: 328).

S druge pak strane, uvijek se vraćamo na poziciju da *Izlet u Rusiju* Krleža objavljuje u polemici s »evropskom štampom« koja tendenciozno piše — kako ističe u prvome poglavlju *O putovanju uopće (Impresije iz severnih gradova)* (1. izd.) — o tome »kako Rusija umire od gladi«. Ta putopisna Krležina knjiga s nekoliko varijanti može se čitati kao Krležin obračun s mentalitetima koji oduzimaju autentičnost života. Primjerice, poglavlje *Nekoliko reči o Lenjinu* funkcionira kao zaseban esej o lenjinizmu, u kojemu Krleža, među ostalim, apostrofira »vulkansko kolonijalno pitanje«, ističući da »više od osam stotina milijuna kolonijalnih i polukolonijalnih robova robuje danas financijskoj Evropi«. Takav se iskaz danas može čitati kroz prizmu kritike globalnog kapitalizma kakvu razvija Thomas Piketty, ali i u svjetlu novijih historiografskih interpretacija Davida Graebera i Davida Wengrowa, koje preispituju genezu društvenih nejednakosti i odnosa moći.[11] Drugim riječima, ono što je u Krležinu tekstu formulirano kao kritika kolonijalnog i financijskog imperijalizma, suvremeni čitatelji mogu prepoznati kao anticipaciju rasprava o koncentraciji bogatstva i političke moći, odnosno o podređenosti većine globalnim ekonomskim i političkim elitama.

Kanonsko izdanje *Izleta* koje je odredila *Krležijana* završava poglavljem *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma* (*Književna republika*, 6, 1926.), preciznim povijesnim traktatom u kojemu, gotovo pikettyjevski (koji svoju knjigu o kapitalu provodi na temelju *Svjetske baze podataka o nejednakosti* / *World Inequality Database*), obrazlaže da je imperijalizam monopolski stadij kapitalizma. Navedeno je lenjinsko poglavlje mjesto našlo u izdanju *Izlet u Rusiju 1925* (Beograd, 1958.).

Poglavlje *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma* ima nekoliko segmenata kroz koje Krleža destruira grobare evropske civilizacije gdje pokazuje da imperijalizam nije devijacija civilizacije nego njezin sastavni dio; »napredak« Europe izgrađen je na ratu, kolonizaciji i industriji smrti; rat nije iznimka nego posljedica sustava:

> »Tirpitz, grof Zeppelin, Wilhelm II, Krupp, Siemens–Schuckert, Ballin itd. ili lord Cromer, guverner Egipta, Eduard VII, Cecil Rhodes, šef Rodezije, lord Minto, kolonizator Kanade, Kitchener, pobjednik Egipta i Transvala, ili von der Goltz,

11 Piketty pokazuje da se između 1987. i 2013. godine broj milijardera na 100 milijuna odraslih povećao s 5 na 30, a njihov udio u privatnom svjetskom bogatstvu s 0,4 posto na 1,5 posto (Piketty 2020: 501). U svojoj knjizi o jednakosti/ nejednakosti Piketty pokazuje da od otprilike 1980–ih nadalje nejednakost je ponovno počela rasti. Taj trend pripisuje smanjenju poreza na visoke prihode i bogatstvo, deregulaciji tržišta, globalizaciji te sve većoj koncentraciji kapitala (Piketty 2022: 121–149).

germanski šef–instruktor turske vojne sile — sve to bijahu 'inženjeri smrti' i grobari evropske civilizacije.« (Krleža 2025: 285)

Navedeni ulomak Krležina eseja *O značenju Ruske revolucije u okviru imperijalizma* funkcionira kao snažna kritika imperijalizma i militarizma, a cijeli odlomak gradi se kao retorički naboj koji razotkriva »ugledne« povijesne figure kao sudionike destrukcije civilizacije. Krleža u ovom segmentu koristi enumeraciju poznatih političkih, vojnih i industrijskih imena (Tirpitz, Wilhelm II, Krupp, Cecil Rhodes, Ferdinand von Zeppelin, Herbert Kitchener itd.)[12] kako bi stvorio dojam sustava, a ne pojedinačnih slučajeva. Time pokazuje da se ne radi o izoliranim akterima, nego o mreži moći koja povezuje industriju, vojsku i kolonijalizam. Ključni stilistički postupak je ironija i inverzija vrijednosti: osobe koje se u službenoj povijesti često prikazuju kao »državnici«, »graditelji« ili »reformatori« Krleža preimenuje u »inženjere smrti« i »grobare evropske civilizacije«. Time potpuno preokreće uobičajenu perspektivu i razotkriva nasilnu pozadinu tzv. napretka. Civilizacija umjesto da označava humanistički napredak, ona postaje prostor imperijalnog nasilja, kolonijalne eksploatacije i ratne industrije. Time se dovodi u pitanje sama ideja europske civilizacijske superiornosti. Dodatno, Krležino ritmično nizanje imena stvara efekt »optužnice« ili »povijesnog popisa krivaca«, što tekstu daje dokumentarni, ali i polemički ton. Čitatelj dobiva dojam sustavnosti i globalnosti imperijalizma — od Njemačke i Britanije do kolonija u Africi i Aziji.

Segment–cjelina »Što je imperijalizam« započinje podatkom kako Lenjin, u svom popularnom spisu o imperijalizmu godine 1917., definira imperijalizam kao monopolistički stadij kapitalizma. Krleža u tom prvom dijelu uspoređuje ideje dvojice ekonomista — Johna Maynarda Keynesa i Jeana Charlesa Léonarda de Sismondija — kako bi interpretirao krize u kapitalizmu. Keynes, koji je kritizirao ekonomske posljedice Versajskog mira nakon Prvog svjetskog rata, opisuje europsku industriju kao »ludi automobil bez upravljača«. Time želi reći da se gospodarstvo kreće nekontrolirano — vođeno samo profitom — bez jasnog plana ili državne kontrole, pa lako dolazi do kriza. Sismondi, s druge strane, objašnjava da se krize u gospodarstvu ponavljaju zbog prekomjerne proizvodnje (proizvede se više nego što ljudi mogu kupiti). On to prikazuje kao spiralu: gospodarstvo raste, zatim dolazi kriza, pa opet rast, ali na višoj razini — i tako stalno u krug. Dakle, oba autora govore da kapitalizam nije

12 Cecil John Rhodes (1853.–1902.) bio je britanski biznismen, rudarski magnat i političar koji je bio ključna figura u širenju Britanskog Imperija u južnoj Africi. Osnovao je rudarsku kompaniju *De Beers* i obogatio se na trgovini dijamantima, a po njemu je bila nazvana i kolonija Rodezija (današnji Zimbabve i Zambija). Bio je zagriženi britanski imperijalist i rasist čije su kolonijalne politike i zakoni postavili temelje za kasniji apartheid u Južnoj Africi. No, u svojoj oporuci osnovao je prestižnu Rhodes stipendiju (Rhodes Scholarship) na Sveučilištu u Oxfordu, koja je financirala obrazovanje mnogih svjetskih lidera Također, mnogi studenti koji danas prihvate stipendiju otvoreno je nazivaju »krvavim novcem« i unutar Oxforda vode pokrete poput *»Rhodes Must Fall«* (koji traži uklanjanje Rhodesovih spomenika), tvrdeći da uzimanjem tog novca provode povijesnu reparaciju (usp. Khomami, 2016).

stabilan sam po sebi — on se kreće kroz faze rasta i kriza, često nekontrolirano i ponavljajuće.

U jednoj bilješci navedenoga segmenta Krleža enumerira brojne teoretičare imperijalizma: Karl Kautsky mislio je da imperijalizam nije nužna faza kapitalizma, nego politika koju države mogu i napustiti. Vjerovao je u mogućnost »ultraimperijalizma« — mirnijeg dogovora velikih sila. Rudolf Hilferding povezuje imperijalizam s financijskim kapitalom. Banke i industrija se spajaju, a država štiti interese velikog kapitala i širenje tržišta. Otto Bauer naglašava nacionalno pitanje i smatra da imperijalizam produbljuje sukobe između nacija, ali vjeruje u mogućnost reformi unutar sustava. Rosa Luxemburg tvrdi da kapitalizam mora stalno širiti tržišta na »nekapitalistička područja«. Imperijalizam nastaje jer sustav ne može opstati bez širenja i iskorištavanja novih teritorija. Mihail Tugan–Baranovski analizira krize i investicije; smatra da se kapitalizam može održavati kroz ulaganja, ali priznaje nestabilnost i cikličke krize. Nikolaj Buharin opisuje imperijalizam kao spoj državne moći i monopolskog kapitala. Države se natječu za podjelu svijeta i tržišta. Vladimir Iljič Lenjin definira imperijalizam kao »najviši stadij kapitalizma«: monopol, financijski kapital, izvoz kapitala i podjela svijeta među velikim silama. Fritz Sternberg analizira imperijalizam kao sustav koji proizlazi iz neravnomjernog razvoja kapitalizma i globalne konkurencije za tržišta. Krleža napominje da su mnogi podaci navedeni prema Sternbergovoj knjizi o imperijalizmu (Krleža 1973: bilješka 27).

Druga cjelina »Ratovi i krize imperijalizma za posljednjih pedeset godina« završno sučeljava tumačenje o imperijalizmu koji nudi Cecil Rhodes kao glavni osvajač južne Afrike, osnivač Rodezije i inspirator bursko–engleskog rata (Krleža 2025: 279) i Lenjin. Cecil Rhodes smatra da je imperijalizam potreban kako bi se riješili socijalni problemi u Velikoj Britaniji, poput nezaposlenosti i siromaštva. On tvrdi da bi se višak stanovništva trebao smjestiti u kolonije, a višak robe plasirati na nova tržišta. Imperijalizam opisuje kao »pitanje želuca«, što znači da su ekonomski interesi najvažniji. Time se kolonijalna osvajanja prikazuju kao nužno sredstvo za sprječavanje socijalnih sukoba u metropoli. Prema Lenjinovoj kritici, takvo objašnjenje pokazuje da je imperijalizam posljedica unutarnjih kriza kapitalizma i potrebe za širenjem na tuđa područja.

Treća cjelina »Vlast monopola, kartela i financijskog kapitala« završno kritički objašnjava ekonomsku i političku prirodu imperijalizma kroz industriju oružja i financijski kapital. Krleža ističe da se male i srednje države (balkanske, levantinske i azijske) naoružavaju kod velikih industrijskih sila, oružje proizvode velike tvornice poput Krupp, Schneider–Creusot, Škoda Works i Armstrong Whitworth, države se zadužuju (uzimaju kredite) upravo kod tih istih industrijskih i financijskih centara. Krleža kritički secira taj začarani krug profita imperijalizma: industrijske sile proizvode oružje, prodaju ga »malim državama«, financiraju ih kreditima te iste države postaju ovisne o njima. Ova ideja se povezuje s analizom Vladimira Iljiča Lenjina: imperijalizam = spajanje bankarskog i industrijskog kapitala, oružje i ratovi postaju sredstvo

zarade, države su u međuzavisnosti i rivalstvu koje vodi sukobima. Dakle, imperijalizam se ne temelji samo na osvajanju teritorija, nego i na tome da velike industrije i banke zarađuju na naoružavanju i zaduživanju manjih država.

Četvrta cjelina »Imperijalizam Velike Britanije«, među ostalim, prema podacima koje je u svojim istraživanjima naveo Manabendra Nath Roy (1887. — 1954.) pokazuje da je britanski imperijalizam u Indiji uništio domaću industriju, osiromašio stanovništvo i izazvao glad, dok je kasniji razvoj indijske industrije promijenio odnose između kolonije i metropole.[13]

Segment »Rivalitet imperijalističkih grupa u britansko–njemačkom odnosu« nije samo povijesni opis nego i političko–filozofska kritika uzroka Prvoga svjetskog rata. Krleža tvrdi da rat nije bio slučajnost ni rezultat pojedinačnih sukoba država nego posljedica povezanosti kapitala, industrije, vojske i imperijalizma. Demonstrira da je njemačko pomorsko naoružavanje simbol utrke u naoružanju. Plan admirala Alfreda von Tirpitza[14] i cara Wilhelma II. da ubrzano grade ratnu mornaricu prikazan je kao izraz gospodarskog rivalstva, osobito s Ujedinjenim Kraljevstvom. Brodovi nisu cilj sami sebi, nego sredstvo za zaštitu trgovačkih interesa. Vojska služi ekonomiji. Rečenica *»Admirali su na svijetu zato da osiguravaju trgovačkoj mornarici profite, tj. dividende.«* sadrži ironiju. Krleža upozorava da se iza patriotskih parola krije zaštita interesa velikih kompanija i njihovih vlasnika. Drugim riječima, vojska nije prvenstveno u službi naroda, nego kapitala. Najvažnija je završna metafora »iza piramida gumenih kotača i šivaćih strojeva... stoje bankovni trezori, a kad tim bankovnim trezorima stoje na dispoziciju kasarne, bataljoni i topovi...« koja označava da industrija proizvodi robu, banke financiraju industriju, država i vojska štite interese kapitala, odnosno, kada se interesi velikih sila sukobe, vojska postaje sredstvo ostvarivanja ekonomskih ciljeva. Katastrofa je gotovo neizbježna ako su gospodarstvo, financijski kapital i vojna sila tako povezani. Zaključuje da ta »jednostavna i priprosta istina« dovodi do ratova 1914.–1918., a zatim predviđa nove sukobe (»1926–36–48 do ...?«), sugerirajući da će se ratovi ponavljati dok se ne promijeni sustav. Središnja teza ulomka jest da veliki ratovi nisu prvenstveno posljedica mržnje među narodima, nego interesa političkih i ekonomskih elita koje koriste vojsku za zaštitu profita i imperijalnih ambicija. Pojedinci poput Tirpitza ili Wilhelma II. nisu prikazani, u tom segmentu, samo kao povijesne osobe, nego kao simboli sustava u kojem su kapital, industrija i

13 Manabendra Nath Roy (1887. — 1954.) bio je indijski marksistički revolucionar, politički teoretičar i kasnije filozof radikalnog humanizma. Poznat je po tome što je pomogao u osnivanju komunističkih pokreta izvan Rusije — najpoznatije u Meksiku i Indiji — prije nego što je na kraju odbacio ortodoksni marksizam u korist sekularne, humanističke političke filozofije.

14 Diefenbach iz poglavlja–novele *Na dalekom sjeveru* u glorifikaciji Alfreda von Tirpitza, njemačkoga admirala, državnoga tajnika Carskog pomorskog ministarstva, moćnog administrativnog ogranka Carske mornarice, navodi da je on jedini admiral svjetskoga rata koji je ostao nepobijeđen, dok Krleža (pripovjedač, putopisni subjekt *Izleta u Rusiju*) u tom disputu u Tirpitzovu biznisu prepoznaje fašistički model (usp. Krleža 2025: 89–90).

vojska neraskidivo povezani. Ekonomski interesi pokreću politiku, a politika koristi vojsku kako bi te interese ostvarila.

Sljedeća cjelina »Rezultat imperijalizma: anarhija« razvija daljnju kritiku kapitalizma i predstavlja alternativu kakvu je zamišljao Henri de Saint–Simon, jedan od ranih socijalističkih mislilaca. Krleža koristi njegov citat kako bi pokazao da su još u prvoj polovici 19. stoljeća postojale ideje o drukčijem ekonomskom uređenju. Citat opisuje društvo u kojem više nema nepovezanih privatnih proizvođača. Ulomak tvrdi da je kapitalističko gospodarstvo neorganizirano jer se temelji na privatnom interesu i profitu, dok Henri de Saint–Simon nudi viziju planski organiziranog gospodarstva, u kojem bi središnja društvena institucija usklađivala proizvodnju s potrebama ljudi. Krleža taj prijedlog prikazuje kao racionalniju i humaniju alternativu kapitalizmu, karakterističnu za ranu socijalističku misao.

Segment–cjelina »Rezultati ruske revolucije« tvrdi da statistički podaci pokazuju uspješan oporavak sovjetskoga gospodarstva, da NEP[15] nije povratak klasičnom kapitalizmu nego oblik državnog kapitalizma pod političkom kontrolom komunističke vlasti, te da su društvene i političke napetosti koje se pritom javljaju normalan dio procesa izgradnje socijalističkog društva. Ukratko, demonstrira da u SSSR–u »postoji kapitalizam, ali državni, i to u državi čijim strojem ravna Internacionala« (Krleža 2025: 291).

Završno slijedi cjelina »Sve o svemu« koju otvara konstativom »Imperijalizam kao posljednja faza kapitalizma«, što je nastavak Lenjinova konstativa »Imperijalizam je monopolski stadij kapitalizma.« Time se misli da se kapitalizam razvija od slobodne konkurencije prema dominaciji velikih monopola, banaka i financijskog kapitala. Gospodarstvo više ne određuju brojni mali poduzetnici, nego nekoliko velikih ekonomskih skupina. Krleža tvrdi da su imperijalizam, ratovi i gospodarske krize neizbježne posljedice razvoja monopolskog kapitalizma. Nasuprot tome, međunarodna radnička klasa predstavlja jedinu društvenu snagu sposobnu prevladati ta proturječja. Oktobarska revolucija zato nije prikazana kao povijesna slučajnost, nego kao prijelomni trenutak u kojem je marksistička teorija postala politička praksa. Krleža vjeruje da će njezino jačanje dugoročno promijeniti odnos snaga u svijetu i otvoriti put prema društvu koje neće biti obilježeno imperijalističkim ratovima. Središnja poruka ulomka jest da je imperijalizam završna faza kapitalizma koja neizbježno proizvodi gospodarske krize, kolonijalno širenje i ratove. Krleža vjeruje da se ti problemi ne mogu riješiti reformama unutar kapitalističkog sustava, nego samo njegovim prevladavanjem. Oktobarska revolucija je povijesna potvrda marksističke teorije i prvi uspješan pokušaj izgradnje drukčijeg društvenog poretka, koji bi dugoročno trebao zamijeniti imperijalistički kapitalizam.

---

15 Nova ekonomska politika (rus. *Novaja ekonomičeskaja politika*) bila je ekonomska politika Sovjetskog Saveza koja je trajala od 1921. do 1928. godine. Usp. https://enciklopedija.hr/clanak/nep

Kao prilog tomu da Krleža nije mislio samo o kulturnim problemima već i o *statistikama*, spomenimo prema samom kraju značajno poglavlje *O Lenjinu* u kojemu upućuje na opasnosti od kapitalističkoga pogleda na svijet koji perpetuira nove i nove ratove zbog profita, o odnosu između kapitalističkoga sustava i ratova u novijoj europskoj povijesti, gdje nastoji dokazati neuklonjivu tendenciju kapitalističkoga načina proizvodnje da potiče političke sukobe i ratove. Navodim samo jedan podatak iz navedenoga lenjinovskog poglavlja, u kojemu Krleža donosi statističke podatke Društva naroda i Središnjega statističkog ureda u Washingtonu, koji se može uključiti u Pikettyjevu (usp. 2020, 2022) malu povijest nejednakosti (koja se danas može, prema različitim izdanjima Krležina teksta, uspoređivati i u mađarskom, ruskom i engleskom prijevodu *Izleta u Rusiju*):[16]

> »Poslije dvanaest milijuna mrtvih, 247 milijardi i 129 milijuna međunarodnog duga, danas, šest godina poslije Versajskog mira, evropske sile drže pod oružjem oko pet i po milijuna aktivne vojske, kao organizacioni okvir za 18 — 40 milijuna pušaka. Osim toga 84 dreadnoughta, 167 krstarica, 1094 razarača i torpedo–destroyera, više od 400 podmornica te oko 10.000 aviona. (Po podacima Društva naroda i Središnjeg statističkog ureda u Washingtonu.)« (Krleža 2025: 145)

Ovaj ulomak može se analizirati iz antimilitarističke i civilizacijsko–kritičke perspektive. Krleža najprije podsjeća na katastrofalne posljedice Prvog svjetskog rata — dvanaest milijuna mrtvih, golema financijska razaranja i međunarodni dug — kako bi odmah zatim pokazao paradoks da Europa, samo šest godina nakon završetka rata, ponovno ulaže goleme resurse u naoružavanje. Navođenjem preciznih statističkih podataka o broju vojnika, pušaka, ratnih brodova, podmornica i zrakoplova Krleža stvara dojam dokumentarne objektivnosti, ali istodobno razotkriva apsurd civilizacije koja iz ratnog iskustva nije izvukla pouku. Iz ekokritičke perspektive ovaj odlomak svjedoči o dominaciji tehnike nad prirodom. Popis oružja — *dreadnoughta,* krstarica, razarača, podmornica i aviona — pokazuje kako industrijska civilizacija svoju

---

16 Miroslav Krleža: *Kirándulás Oroszországba; Esszék* (*Izlet u Rusiju; Eseji*), izbor: László Hadrovics i István Németh, prev. István Szeli, Budapest, Novi Sad: Európa, Forum, 1965.; Miroslav Krleža: *Poezdka v Rossiju 1925*, prev. Natalija Vagapova (komentar: Sergej Romanenko), Moskva: Geleos, 2005.; *Journey to Russia*. prev. Will Firth. Zagreb: Sandorf, 2017. U razgovoru s Enesom Čengićem i Fadilom Hadžićem 30. lipnja 1979. Krleža navodi kako tek tada, nakon 55 godina, štampaju u SSSR–u prvi put fragmente *Izleta u Rusiju*. »Sad su štampali veliki almanah evropskih pisaca koji su o Rusiji pisali dvadesetih godina. Tamo nas ima sedmorica ili osmorica i tamo je moj fragment o Kremlju iz godine 1925, pod naslovom *Ja vidjeh budućnost*. Dakle, idem u one profete koji su vidjeli budućnost SSSR–a već u dvadesetim godinama« (Krleža, prema Čengić 1986 *Ples na vulkanima*: 219). Sergej Romanenko navodi da o prijevodu na ruski *Izleta u Rusiju* nije moglo biti ni riječi u SSSR–u. Jedva su, uz teške napore, objavljeni fragmenti u časopisu *Inostrannaja literatura* 1970. posvećenom stotoj obljetnici Lenjinova rođenja. Paradoksalno, upravo su ti dijelovi u Odjelu za kulturu CK KPSS proglašeni najboljim materijalom. Međutim, nitko nije pomišljao o prevođenju cijele izletničke knjige; čak je i poštovateljima Krležinih djela *Izlet u Rusiju* bio »heretički« (Romanenko 2005: 393).

tehnološku moć prvenstveno usmjerava prema proizvodnji sredstava uništenja. Priroda je potpuno odsutna iz opisa; njezino mjesto zauzimaju strojevi i vojna infrastruktura. Time Krleža prikazuje svijet u kojem je tehnološki napredak odvojen od etičkog napretka te postaje instrument nasilja. Posebno je važan kontrast između ljudskih gubitaka i daljnje militarizacije. Umjesto obnove života, društva nastavljaju ulagati u oružje. Takav odnos može se protumačiti kao oblik antropocentrične i industrijske logike u kojoj su prirodni i ljudski resursi podređeni državnim interesima, ekonomiji rata i političkoj moći. Ekokritika u tome prepoznaje obrazac koji ne ugrožava samo ljude nego i okoliš, jer vojna industrija podrazumijeva intenzivnu eksploataciju prirodnih resursa i trajnu transformaciju krajolika u funkciji ratne proizvodnje.

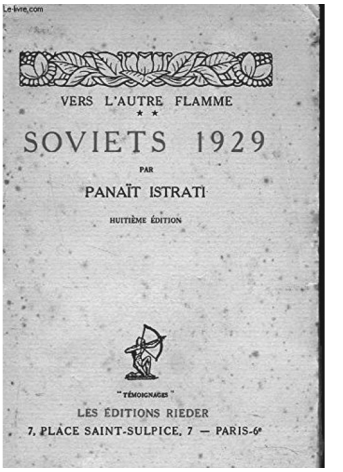
Krležina uporaba statističkog diskursa također ima snažan retorički učinak. Nabrajanje brojki djeluje gotovo hladno i birokratski, čime ironizira način na koji moderna država i međunarodne institucije ljudsku tragediju svode na podatke i tablice. Brojevi postaju sredstvo razotkrivanja moralne praznine europske politike: iza preciznih statistika krije se činjenica da je kontinent, unatoč milijunima poginulih, spreman za novi rat. U konačnici, ulomak izražava Krležinu kritiku moderne civilizacije, u kojoj znanstveni i tehnološki razvoj ne služe poboljšanju života, nego usavršavanju mehanizama uništenja i sustava moći koji podređuju život apstraktnim političkim ciljevima.

Zaključno prema trećoj liniji čitanja

Dakle, neki će *Izlet u Rusiju* čitati kao literarni putopis jer prvo izdanje pokazuje da ta knjiga označava kraj Krležinih mladenačkih lutanja i najavu tzv. zrele faze. Iste godine kad objavljuje *Izlet u Rusiju*, Krleža publicira esej o Proustu (u *Obzoru* u četiri nastavka od 18. II. do 28. III. 1926.), a ubrzo nakon toga i prve beletrističke fragmente *Glembajevih* (fragment *U magli. Nekoliko riječi o Ivanu Križovcu, jednom od tužnih lica ove historije* tako je objavljen 1926. i 1927.), u razmaku ne većem od nekoliko mjeseci (Janić 2012: 63). Drugi će čitati Krležin *Izlet u Rusiju* na tragu kritike kapitala kakvu danas sustavno ispisuje Thomas Piketty. Iz današnje perspektive 2026. (na stotu obljetnicu objavljivanja *Izleta u Rusiju*), a vjerojatno i 2036. i 2046. (da uporabim Krležinu metaforu morfologije svjetske povijesti iz eseja *Eppur si muove*), ta putopisna Krležina knjiga s nekoliko varijanti, a kao najnovije reizdanje pojavljuje se ono HAZU–a i Školske knjige iz 1973. godine, može se čitati uz glazbenu pozadinu Laibachove reinterpretacije himne *Rossiya*. Pažljiv Krležin *reality check* o mentalnim i metalnim granicama i blokadama Istoka i Zapada.

Svakako je pritom dobrodošla i ekokritička perspektiva o čemu je pisao prvi Matko Peić u duhu svojih zelenih putopisa. Naime, Matko Peić ekokritički zamjećuje kako su u poglavlju o Kremlju fauna i flora nestale iz Krležina opisa pred tehnikom i organiziranosti kolektiva. »Od svih životinja izravno

su se javile samo čavka nad gromovodom i pseto u podnožju kula. Krava je nadošla u sjećanju, riba u mirisu, orao i medvjed u kamenom kipu, lastavica u arhitektonskoj formi sličnoj njezinom repu, gavran u držanju tijela, a kornjača u obliku pogleda jednog Kineza« (1975: 407–408). Ukratko, u poglavlju o Kremlju Krleža ne prikazuje prirodu kao živu i ravnopravnu sastavnicu prostora, nego je ona potisnuta modernizacijom i simbolima političke moći. Peić stoga primjećuje da su od stvarnih životinja prisutne tek čavka i pas, dok se ostale životinje pojavljuju samo posredno — kao uspomene, mirisi, kameni kipovi ili metafore. Krava postoji samo u sjećanju, riba u mirisu, orao i medvjed kao skulpture, lastavica u obliku arhitektonskog detalja, gavran u usporedbi držanja tijela, a kornjača u opisu pogleda kineskog posjetitelja. Drugim riječima, živa fauna gotovo je iščezla, zamijenjena simbolima i kulturnim reprezentacijama. Iz ekokritičke perspektive to znači da je priroda izgubila svoju autonomiju. Ona više nije aktivni dio krajolika, nego služi kao metaforički ili estetski ukras ljudskoga svijeta. U središtu opisa nalaze se monumentalna arhitektura, tehnološki napredak i organizirani kolektiv, što odražava ideologiju koja ljudsku civilizaciju i njezina dostignuća stavlja iznad prirodnog svijeta. Urbani prostor i politička moć gotovo potpuno istiskuju prirodni svijet. Time Kremlj postaje simbol prostora u kojem su prirodni elementi podređeni ljudskoj organizaciji, tehnici i državnoj ideologiji, što ekokritika prepoznaje kao primjer prevlasti kulture nad prirodom.[17]

Istratijeva knjiga Vers l'autre flamme (Prema drugome plamenu, 1929.): »Ta me je knjiga na određeni način spustila na zemlju i opametila!« (Krleža, prema Čengić 1986 Ples na vulkanima: 68).

17 Ovaj tekst predstavlja nastavak mojega osobnog iščitavanja Krležina *Izleta u Rusiju* (usp. Marjanić 2025a i 2025b). Polazeći od prethodno iznesenih zapažanja, analiza se usredotočuje na daljnje razmatranje mogućnosti otvaranja njegova dijaloga s teorijskim postavkama Thomasa Pikettyja o dinamici akumulacije kapitala, društvenim nejednakostima i imperijalizmu.
Tekst nastaje u okviru projekta INFRA Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu.

»Imao je Istrati još čitav niz sličnih impresija, i kad je konačno odlučio da se vrati na Zapad, napisao je knjigu *Prema drugome plamenu* ili *Spram drugih ideala*, isto tako na koncu kao Solženjicin, napisao je pamflet protiv SSSR–a, od Kibalčića do Rakovskog. Rekao je da se upravo tamo vrši masa političkih umorstava na zakulisni način, jer ništa nije deklarirano sudbeno, ali na koncu je sve to ipak sudbonosno (…). Kad se pojavila ta knjiga, mi smo u Beogradu izdavali časopis 'Danas'. Neki mlađi ljudi, prije svega Čedo Minderović, donijeli su mi primjerak knjige da je pročitam i morao sam u našem časopisu o toj knjizi napisati pamflet« (ibid.: 67).[18]

Literatura:

Bogdanović, Milan. 1926. »Miroslav Krleža: ›Izlet u Rusiju‹«. *Srpski književni glasnik* 6: 454–459.

Bogišić, Vlaho. 2000. »Dramaturški elementi Krležina *Izleta u Rusiju*«. U: *Krležini dani u Osijeku 1998. Hrvatska damska književnost i kazalište u europskom kontekstu. Druga knjiga*. Nikola Batušić, Boris Senker, prir. Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Osijek: Hrvatsko narodno kazalište: Pedagoški fakultet, 91–97.

Bogišić, Vlaho. 2011. »Povijesno i pamćeno u Krležinoj putopisnoj memoaristici«. *Dani Hvarskoga kazališta* 37, 1: 200–220.

Čengić, Enes. 1985II. *S Krležom iz dana u dan (1975–1977). Trubač u pustinji duha.* Zagreb: Globus.

Čengić, Enes. 1986III. *S Krležom iz dana u dan (1975–1977). Ples na vulkanima (1978–1979).* Zagreb: Globus.

Duda, Dean. 2012. *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Flaker, Aleksandar. 1978. »Krležino moskovsko proljeće«. *Naše teme* 9: 2210–2216.

18 Ovaj ulomak može se analizirati kao primjer Krležine kritičke recepcije sovjetske stvarnosti. Krležina izjava da ga je Istratijeva knjiga *Vers l'autre flamme* (1929.) »spustila na zemlju i opametila« pokazuje da je djelo doživio kao svojevrsnu intelektualnu prekretnicu. Izraz »spustila na zemlju« sugerira napuštanje idealizirane slike Sovjetskog Saveza i suočavanje s političkom stvarnošću koja se razlikovala od revolucionarnih očekivanja. Knjiga tako djeluje kao korektiv ideološkog zanosa i potiče kritičko preispitivanje dotadašnjih uvjerenja. Posebno je značajna usporedba s Aleksandrom Solženjicinom. Iako su Istrati i Solženjicin djelovali u različitim povijesnim razdobljima, Krleža ih povezuje kao autore koji su iz osobnog iskustva razotkrili nasilnu prirodu sovjetskog sustava. Usporedba sugerira da je Istrati mnogo prije Solženjicina upozorio na mehanizme političke represije, čime Krleža naknadno potvrđuje vjerodostojnost njegovih upozorenja. Rečenica da se u SSSR–u »vrši masa političkih umorstava na zakulisni način, jer ništa nije deklarirano sudbeno, ali na koncu je sve to ipak sudbonosno« osobito je snažna. Ovdje Krleža razlikuje formalnu zakonitost od stvarne političke prakse. Režim možda ne provodi otvorene sudske procese u svakom slučaju, ali politički protivnici ipak nestaju ili bivaju uklonjeni. Izraz »zakulisni način« upućuje na netransparentnost totalitarnog sustava, dok riječ »sudbonosno« naglašava da posljedice takvih prikrivenih mehanizama imaju jednaku težinu kao i javno izrečene presude. Na idejnoj razini ulomak pokazuje Krležino odbacivanje svake dogmatske idealizacije politike. Umjesto bezuvjetne obrane jedne ideologije, on prihvaća iskustvena svjedočanstva i kritičku provjeru političke stvarnosti. Istratijeva knjiga postaje simbol razočaranja u revolucionarni projekt koji je obećavao društvenu pravdu, ali je proizveo represiju.

Flaker, Aleksandar. 1984. *Ruska avangarda*. Zagreb: Liber, Globus.
Flaker, Aleksandar. 1987. »Berlinski intermezzo Miroslava Krleže«. *Revija: časopis za književnost i društvena pitanja* 5: 426–434.
Flaker, Aleksandar. 1993. »Admiralova maska«. U: *Krležijana I*, prir. Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2.
Flaker, Aleksandar. 1993. »Berlinske impresije«. U: *Krležijana I*, prir. Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 63.
Flaker, Aleksandar. 1993. »Izlet u Rusiju«. U: *Krležijana I*, prir. Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 380–381.
Flaker, Aleksandar. 1993. »Lunačarski«, U: *Krležijana I*, prir. Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 580.
Flaker, Aleksandar. 1999a. »Ulazak u Moskvu«. U: *Krležijana II*, prir. Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 465.
Flaker, Aleksandar. 1999b. »U vagonu za spavanje Riga–Moskva«. U: *Krležijana II*, prir. Velimir Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 479.
Flaker, Aleksandar. 1999c. *Književne vedute*. Zagreb: Matica hrvatska.
Flaker, Aleksandar. 2009. *Riječ, slika, grad, rat: hrvatske intermedijalne studije*. Zagreb: Durieux.
Frangeš, Ivo. 1967. »Poticaji Oktobra u hrvatskoj književnosti«. *Forum,* 11–12: 672–684.
Hanžeković, Mato. 1926. »Knjiga o novom Jeruzalimu. Povodom Krležine knjige: Izlet u Rusiju«. *Hrvat*, 7, 1926, 1985 (12. 8) str. 4,; 1986 (13. 8.), str. 4; 1988 (16. 8), str. 4; 1989 (17. 8), str. 4; 1990 (18. 8.), str. 4; 1991 (19. 8.) str. 4.
»Izlet u Rusiju«. 1925–1926. *Književarstvo* 8–11: 84–85.
Janić, Zoran. 2012. *Putovanje u srce utopije* (*moskovski dani Krleže i Benjamina*). U: *Krleža danas: 1893–1981–2011*, prir. T. Sabljak. Zagreb: HAZU, 58–93.
Jergović, Miljenko. 2013. »Pogovor«. U: Miroslav Krleža: *Izlet u Rusiju*. Zagreb: Novi Liber, 269–275.
Kapetanić, Davor. 1995. »Stari i novi Krleža«. U: *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.* Knjiga 4. Zagreb, str. 37–77.
Kapetanić, Davor. 1999. *Varijante*. U: *Krležijana II*, prir. Velimit Visković. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 487–492.
Khomami, Nadia. 2016. »Oxford scholars reject hypocrisy claims amid row over Cecil Rhodes statue«. https://www.theguardian.com/education/2016/jan/12/cecil–rhodes–scholars–reject–hypocrisy–claims–amid–row–over–oriel–college–statue
Kovačević, Božidar. 1926. »Krležin napad na Beograd i njegova poslednja knjiga«. *Reč i slika*, 9: 147–149.
Kovačević, Božo. 2026. »Stogodišnjica objavljivanja Krležine knjige Izlet u Rusiju«. https://ideje.hr/stogodisnjica–objavljivanja–krlezine–knjige–izlet–u–rusiju/
Krleža, Miroslav. 1926. *Izlet u Rusiju*. Zagreb: Narodna knjižnica.
Krleža, Miroslav. 2005. *Izlet u Rusiju 1925*, prir. V. Bogišić. Zagreb: HAZU — Matica hrvatska — Naklada Ljevak.
Krleža, Miroslav. 2025. *Izlet u Rusiju.* ur. Miroslava Vučić. Zagreb: HAZU i Školska knjiga.
Krleža, Miroslav. 1923. »Napomena o ›Hrvatskom bogu Marsu‹«. *Književna republika* 2–3: 99–102.
Lasić, Stanko. 1982. *Krleža: kronologija života i rada*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
Lauer, Reinhard. 2013. *Miroslav Krleža — hrvatski klasik*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Marjanić, Suzana. 2005. *Glasovi Davnih dana: transgresije svjetova u Krležinim zapisima : 1914–1921/22.* Zagreb: Naklada MD.

Marjanić, Suzana. 2025a. »Krležina »električna knjiga« ili o povijesti nejednakosti«. Izlet u Rusiju . Vučić, Miroslava (ur.). HAZU, Školska knjiga, 303–348.

Marjanić, Suzana. 2025a. »Cesarčev i Krležin put u postoktobarsku Rusiju ili gdje je priroda/ ekosfera?« *Književna revija* 3–4: 43–62.

Očak, Ivan. 1982. *Krleža — Partija. Miroslav Krleža u radničkom i komunističkom pokretu 191 –1941.* Zagreb: Spektar.

Paić, Žarko. 2024. »Odlasci i povratci iz obećane zemlje – četiri slučaja (André Gide, Walter Benjamin, Miroslav Krleža i August Cesarec)«. *Up & Underground* 45–46: 100–111.

Peić, Matko. 1975. »S Krležom u Rusiji«. U: *Miroslav Krleža 1973.* Ivan Krolo i Marijan Matković, ur. Zagreb: JAZU, 405–411.

Peović Vuković, Katarina. 2014. »Komunistička hipoteza *Izleta u Rusiju*«. U: *Krleža za ponavljače*. Boris Gunjević, ur. Zagreb: Sandorf, 64–81.

Peruško Vindakijević, Ivana. 2018. *Od Oktobra do otpora. mit o sovjetsko–jugoslavenskome bratstvu u Hrvatskoj i Rusiji kroz književnost, karikaturu i film (1917. — 1991.).* Zagreb: Fraktura.

Piketty, Thomas. 2022. *Brief History of Equality*. Preveo na engleski Steven Cambridge, Massachusetts, London England: The Belknap Press of Harvard University Press,

Piketty, Thomas. 2020. *Kapitalizam i ideologija*. Zagreb: Profil knjiga.

Romanenko, Sergej. 2005. »›Složno s vami, tovarišč Krleža!‹ (Istorija legal'nogo dissidenta).« U: Miroslav Krleža: *Poezdka v Rossiju 1925*, prevela Natalija Vagapova, Moskva: Geleos, 368–395.

Schivelbusch, Wolfgang. 2010. *Povijest putovanja željeznicom. O industrijalizaciji prostora i vremena u 19. stoljeću*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Vagapova, Natalija. 2000. »Miroslav Krleža i rusko kazalište«. *Krležini dani u Osijeku 1998. Hrvatska damska književnost i kazalište u europskom kontekstu. Druga knjiga*. Nikola Batušić i Boris Senker, prir. Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta; Osijek: Hrvatsko narodno kazalište: Pedagoški fakultet, 98–108.

Visković, Velimir. 2000. »Kulturni i politički kontekst Krležina putopisa *Izlet u Rusiju*«. *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža* 77: 177–208.

Visković, Velimir. 2001. *Krležološki fragmenti*: *Krleža između umjetnosti i ideologije*. Zagreb: Konzor.

Visković, Velimir. 2014. »Tržišni Krleža«. *Gordogan* 29–30: 17–18.

Nadežda Čačinovič

Što ćemo s Lenjinom?

Naslovno pitanje nije, naravno, nešto što zaokuplja veći broj ljudi — moguće ga je postaviti samo u sasvim specifičnom kontekstu, na primjer upravo zbog ponovnog promišljanja *Izleta u Rusiju*. Pišem »moguće« jer je danas izgleda moguće inscenirati *Zastave*[1] bez uzimanja u obzir revolucionarnoga uvjerenja Kamila Emeričkoga...

Ima, dakako, još uvijek i onih koji poput Žižeka misle (ili barem govore) da je revolucija i dalje na dnevnom redu i specifično se proglašavaju lenjinistima. Žižek se ruga desetljećima natezanja antistaljinista oko toga da li već kod Lenjina, pa uostalom i kod Marxa, ima sklonosti višku nasilja i terora. No nasilje zastupa tekstom, a ne revolucionarnom akcijom.

To natezanje mi se nekada činilo samo po sebi razumljivim. Podsjećam na kontekst rasprava, npr. u Jugoslaviji, u kojima je neosporni cilj teorije i prakse bio socijalizam pa onda komunizam. Osim toga zajedničkoga polazišta ništa drugo nije bilo nužno općeprihvaćeno. Govorilo se o »realnom socijalizmu« što je za neke značilo jedino stvarni socijalizam, a za druge u biti potpuno neprihvatljivo odstupanje od onoga što socijalizam treba biti. A uvijek iznova se govorilo i o *cilju* i *dopuštenim sredstvima.*

Kažem »kontekst«: vremenski od 1917. do 1989, a sudionici u današnjoj raspravi o *Izletu* mogu imati sasvim drukčije polazište. Mnogo je posla već oko utvrđivanja o kojemu tekstu točno govorimo, prvo izdanje, posebne objave, skraćena izdanja, čak i provjera navedenoga, kada je Krleža putovao i što je još obavljao.[2] Drukčiji je i kontekst žanra »putovanje u Rusiju«, odnosno Sovjetski Savez — poduhvata koji su poduzimali »zapadnjaci« da vide što se tamo zapra-

---

1 Predstava je premijerno izvedena u HNK–u u Zagrebu 3. X. 2025. Režija i adaptacija Ivan Planinić.

2 Uzimam u obzir prije svega uvide Velimira Viskovića u *Krležološkim fragmentima*, Zagreb 2001. i Suzane Marjanić u Izdanju *Izleta* Školske knjige i HAZU, Zagreb 2022.

vo događa, a onda zapišu svoje veliko odobravanje i budu »suputnici« ili pak veliko otrežnjenje pa napuste borbu.[3]

Krležin »izlet« naravno nije takav poduhvat. Kao što je za sebe napisao još jedan putnik, Walter Benjamin, unaprijed je znao »na čijoj je strani«, to nije bio cilj: nikakvo prosuđivanje i provjera.[4] Zato Benjaminovi tekstovi, posebno objavljen tekst o »Moskvi« pa onda *Moskovski dnevnik,* izlažu što izlažu bez ikakvog apologetskog komentara — ili ograđivanja. Benjamin opisuje materijalnu sveprisutnost Lenjina: na plakatima, na stvarima, u izložbenim kutovima i kutićima, benjaminovski upečatljivo. Jasno vidimo i kako se ne snalazi (benjaminovska »default« pozicija). Predlaže tekst o Goetheu za Veliku sovjetsku enciklopediju, ali utjecajni boljševik Radek gotovo usput izražava čuđenje zašto tu ima toliko o klasnoj borbi...

Krleža priziva nepristranost promatrača, ali postupa na poseban način: tekstovi su raspoređeni poput inscenacije. Oni su kontrastni materijal za iznimnost Lenjinova čina, lika i djela. Europski poslijeratni Zapad, Berlin, putovanje vlakom, raznovrsnost i prijetvornost putnika, pa u Moskvi i izvan nje promatranje i razgovori s onima koje revolucija ostavlja iza sebe i izvan sebe. Nakon Muzeja revolucije nešto je smirenije potkrepljivanje Lenjinova djela — iz prizemne perspektive u hrvatskom vojničkom razgovoru i u pokušaju izlaganja statističkih i ekonomskih podataka, pa onda još iz antiimperijalističke perspektive.

Tako nastaje kompozicija koja je izravno dojmljiva. Moja je pretpostavka da takav učinak ostavlja i na one kojima je Lenjin ovdje samo lik u književnom djelu, a ne poziv na promjenu svijeta.

Ili s drukčijeg polazišta: čitljivost koju zadržava *Izlet u Rusiju* ne ovisi o tome da li je revolucija bilo koje vrste na dnevnom redu. Za Benjaminov *Moskovski dnevnik* to nije neobično, on je autobiografski, tjeskoban dokument u kojemu ima i motiv neuzvraćene ili gotovo neuzvraćene ljubavi za Asju Lacis i vrlo osoban moment odlučivanja kako da se praktično iskaže već spomenuto apsolutno prihvaćanje epohalnosti revolucionarnoga obrata.

Krleža ne pokazuje u kojoj je mjeri »insajder« — mi znamo kako se ta vezanost nastavila, koliko toga je bio spreman prilagoditi krajnjem cilju, a čemu se u svojem pojedinačnom književnom radu protivio (u »sukobu na ljevici«), znamo što je bilo u ratu i što nakon 1945. I tako sve do kraja. Mislim, međutim, da Lenjin iz *Izleta* predstavlja stalnu sastavnicu Krležina djela, ma koliko potisnuta i marginalizirana ta sastavnica bila povijesnim događajima, razočaranjima, osobnim iskustvima. »Lenjin« je ime za mogućnost sasvim drukčijeg svijeta.

---

3 Klasični prikaz suputništva ostaje knjiga Davida Cautea *The Fellow Travellers*, London 1973.

4 »U osnovi je zapravo jedino jamstvo ispravnog uvida da se odabere stajalište prije dolaska.« Walter Benjamin, *Angelus Novus*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1966., str.103

»Sasvim drukčiji svijet« pojavljuje se kao mogućnost u raznim programima, profanim i mesijanskim. Eshatološki elementi u programima promjene svijeta gotovo su konstanta. Kod Waltera Benjamina odnos teološki–teeoloških i profanih motiva očita je tema, ponekad opisivana kao borba njegovih prijatelja Scholema i Brechta za utjecaj na njega... Kod Krleže nema židovskoga mesijanstva, ali ima retorike koju možda možemo nazvati ničeanskom, ali nije samo to: retorika velikih gesti, odluka, sudbonosnih skokova... Nema strpljenja za reformizam, a liberali su predmet izrugivanja. Taj stav očit u *Izletu* zapravo se ne mijenja ni u kasnijim razdobjima Krležina života. Kao i u mesijanskim interpretacijama i Krleža očekuje prekid povijesnog kontinuuma. Lenjinov čin takav je prekid, nije predviđen pretpostavkom nezaustavljivog napredovanja niti marksističkom analizom povoljnih okolnosti za revolucionarnu akciju.

Što, dakle, s Lenjinom? Današnji komentatori *Izleta* umnogome su skloni jednostavnom objašnjenju: apologetski odnos spram Lenjina ne utječe na uspjeh djela, ono je upečatljivo i u prikazu ne baš pravovjerno ili dogmatsko. Taj konvencionalni uvid jest, naravno, točan ali zanemaruje činjenicu da je knjiga uopće tek nastala oko središnjeg jezgra, Lenjina, a ne kao putopis... Naravno, učinak i svojstva nekoga djela ne ovise isključivo o autorovim intencijama, ali ovdje je riječ o izgradnji strukture, o sakupljanju oko unaprijed jasnoga glavnoga junaka.

Zaključivanje po analogiji može voditi pogreškama no neke su paralele bjelodane. Tito je za Krležu također predstavljao iznimnost, prekid u jednoj vrsti povijesti, nadilaženje sputanosti, kaljuže, provincije, prostote i tisućljeća tlačenja — a možda je takvo viđenje bilo nužno samozavaravanje da se sačuva vlastiti dignitet.

Mogli bismo se zabaviti svakakvim vrstama usporedbe. Benjaminovo zauzimanje stava ostalo je krajnje osebujno. Razmišljanje niza intelektualaca o tome da li da uđu u Partiju (veliko početno slovo) gotovo da je stvorilo žanr — naravno, to se događalo u vrijeme kada je stupanje u Partiju značilo potpuno podređivanje...

U posve drukčijem referentnom okviru pojavljivalo se pitanje da li je netko marksist ili nije (uz gotovo obavezno spominjanje da je Marx sam to odbio kao svoje određenje). Biti marksist i biti bezuvjetno svrstan uz ideju revolucije nije, dakako, isto. Današnjim čitateljima bit će od sastavnica *Izleta* najmanje zanimljiv dio »O značenju ruske revolucije u okviru imperijalizma«, Krležin teorijski rad. Neki drugi Krležini radovi trajno se tretiraju kao teorijski manifesti, uvod u *Podravske motive*, tzv. »Govor na Ljubljanskom kongresu«, tako i funkcioniraju. Sukob na književnoj ljevici također se može prikazati kao suprotstavljanje stavova. Ipak, premda to danas doista nije na dnevnom redu, Krleža nije marksistički teoretičar već ono što jest — lenjinist. A i to na

svoj način uz zadržavanje onoga što bi Brecht nazvao mistikom umjetnosti.[5] Ima, naravno, prepoznatljiv opći stav u korist revolucionarnih ideja. Duboke marksističke analize nisu po sebi uvijek inspiracija za revolucionarnu praksu.

Nevolja je u tome što su oblici željene revolucionarne prakse u dvadesetom stoljeću zahtijevali podređivanje dogmama odnosno podređivanje općenito... Benjamin, koji je danas vjerojatno najšire prihvaćen kao »lijeva« inspiracija, čak uz najbolju namjeru uklapanja nije bio ni blizu djelovanju. Brecht, koji je prihvaćao potrebu neke vrste lukavog postupanja pa čak i svjesnog prelaženja preko činjenica, nakon preuzimanja kazališta u DDR–u bori se s realnim socijalizmom i umire.

Krleža to radi duga desetljeća.

5 U Brechtovu *Radnom dnevniku (Arbeitsjournal* 1938. — 1942.) u vezi s Benjaminom koji mu je u posjeti u Danskoj opisivao što je aura, Brecht zgroženo primjećuje da se tu mistikom želi suzbiti mitika. Izd. Suhrkamp, Frankfurt a.M.1973., str.20

Monika Herceg

Pjesme

KADA CRKVENI OCI GLEDAJU U PIČKU SAPFO

Tako je sve počelo. Neočekivan susret
s podivljalim stihovima.
Jedan je rekao: vatra.
Drugi je rekao: voda se u krv pretvorila.
Treći je rekao: skakavci s neba.
Četvrti je rekao: mi nemamo sinove,
ali zatrimo sjeme kćerima.

Potom: napisan glas još glasniji u vatri.
Prepisan glas još strasniji u vatri.

Jedem brzo, ne žvačem; gutam.
To je navika koju je glad uspostavila.
Jedi da ne ostaneš gladna, kaže majka.
Jedi da drugi ne pojedu prije tebe, ne kaže.
Jedino majka sjedi i čeka da svi završe,
a onda se, kost i koža, naginje nad tanjure.

Sve mora izgorjeti, odlučuju. Njena je pička apokaliptična.
Riječi su joj razarajuće, rastvarajuće, raspamećujuće.

Piši da ne ostaneš gladna, kaže Sapfo.
Piši da drugi ne pojedu tvoje srce, ne kaže.

Sapfo sjedi i čeka da završe ovacije požaru,
a onda se, kost i koža, naginje nad pepeo.
Pa kaže: uzmite i jedite od ovoga svi,
ovo je tijelo moje, koje se nikad neće predati.

MOGUĆI KRAJEVI

Prema jednoj priči, Sapfo okonča
tako da zakorači u ponor;
iako takvo poništenje zvuči neuvjerljivo.

Sapfo, kosti govore: na početku je prisutan samo osjećaj
koji tek kasnije možemo imenovati.
Tuga, sirova, u prvi mah neprobavljiva nužna je da bi se
naučilo ponešto o dubinama radosti.
Ne smij se, oplakat ćeš, kaže majka.

Stojim pored prozora zagledana u pjesmu na obzoru;
očekivan prizor: trideset šutljivih ptica na žici,
dvadeset glasnih tijela na cesti. Psovka, sudar, sumrak.
Majka se kroz telefonsku slušalicu primiče mom krvavom srcu:
prepričava svoju samoću; meni je jezik čvrsto zavezan.
Još mi nije zaraslo djetinjstvo, ali šutim jer
majka ionako sama piše naša sjećanja.

Sapfo, zemljopis pjesme neka nam bude: bedrene kosti,
ključne kosti, zdjelične. To su temelji.
Sapfo, bojala sam se majke,
bojala sam se tijela.
I što sad s tim?
Sapfo, oni koji nas vole moraju znati
da je nužno voljeti pravovremeno,
da kost ne zapne u grlu,
da tumori ne pojedu kosti.

SAPFO, USRED POŽARA SMO

Sapfo, čitati poeziju i progutati natašte:
Teksturu svijeta prepisanu
iz želuca prestrpljive supruge, pokušaj pobune u
bljutavim kolačima, raspad ruku u varivu. Nemoć.
Zamisli propeler koji ti rasprskuje ljubav po licu
kad ti smrska srce.
Ljepljiva si od te tuge, dok te netko ne poliže.

Sad smo napokon došli do točke preokreta:
Jezik je mjerilo sjećanja i povjerenja.
Dječak dugo govori o mojoj koži, ona je papir.
Mladić dugo govori o mojim bedrima, ona su teška drvena vrata.
Muškarac dugo govori o mojem strahu na njegovom jeziku.
Sladak je, ideja ljubavi sve čini ukusnijim.

Jezik iskamči putovanje u slojeve zaboravljenih dječjih sati.
Svaki je sat kao dan.
Smrznute sitne vječne nepouzdanosti.
Majka kaže: bog sve vidi.
Majka kaže: skrati taj jezik.
Sapfo, čitati poeziju i znati da je zaljubljenost zarazna.
Sapfo, čitati poeziju i znati da je tjeskobna soba prekoračiva.
Prilazim i jedem tvoje srce, mama,
kako bih lakše probavila našu nesreću.
Uzimam tvoju kožu, ali ne pričamo o tome.
Tvojim grlom izgovaram: ovdje prestaje bol.
Tvojim prstima kopam po svojoj rani.
Skoro pa je zarasla.

Sapfo, strah se ponekad ne može oprati
bez da se skine koža.

BLISKOST

Sad stani. Jezik je nabrekao, cesta je mokra,
a pred nama je skretanje za roj pčela koje će
u svakom srcu rado napraviti košnicu.
Zapisujem nekoliko općepoznatih laži:

Svršavam od gore napisanog jezika.
Odglumljeni orgazam više boli srce nego tijelo.
Eksplozija iz pjesme prije ubila je, sigurno je ubila
desetke ptica i mrava, ali tko bi na sve mislio?
Otac je doma donio krvave ruke,
a ja sam godinama skamenjena.
Meni su ruke prazne, dani se odavno kotrljaju
mimo mene kao ispale jabuke.

Mi smo zaigrani, ne znamo koja nam je smrt draža,
guramo jedni drugima jezik u pupak,
da se sjetimo gdje su nas zašili u tijelo,

A soba, soba se može opisivati do iznemoglosti,
ali se na kraju sve se svodi na zidove,
Na to čini li ti se
da se približavaju ili udaljavaju.

PJESNIKINJA ZAPISUJE: KRV, VELJAČA, LJUBAVNIK

Poezija izlazi iz tijela.
Je li uvijek ovako krvavo, pita ljubavnik.
Jest, iskašljem nekako odgovor nakon
tek porođene misli.
Krv uporno, ali nerazgovijetno pokušava nešto prozboriti
o umoru koji je već predugo napisan u štitnjači, nebrizi za
pretanku kožu — prašina šutnje već se navukla i na pitanja jednostavnija od požude,
o bubrezima koji se bune na nedovoljan prinos soli na riječi,
jezik koji se buni na neredovitost ljubljenja i čitanja naglas.
Zgrčena nastavim ponavljati upite
na koja je nužno odgovoriti:
Može li se nositi s poezijom svaki mjesec?
Je li ljubav ostvariva na putu od kreveta do radnog stola?
Hoće li na tako kratkim relacijama biti previše suhoparna?
Je li jestiva? Da, mislim na ljubav.
Kako živjeti s nečim što nikada neću moći progutati?
Što ako ga ugrizem dok pišem?
Može se dogoditi, nadodam.
Tih dana nisam sva svoja.

Tijelo, danima nijemo, ispeglam pred njegovim očima
pa ga obučem na golo srce.
Možeš li me zakopčati, tu, na kralježnici,
da se vratim u sebe, pitam.
To je najteže u samoći — gumbi, patenti
i tišine na leđima.

MATERNICA ZAPISUJE: KRV, KOLOVOZ, AUTOBUS

Dječji vrisak razrezuje me, komadić po komadić; udovi, prsti,
potom dojke, srce na samom kraju, popola. Za mene ni komadić. Preglasan
zahtjev čupa mi ovim redom: kosu, jezik pa nokte.
Nisam više to ja, pomišljam. Ni ovaj

umor, ni ovo nestrpljenje, ni ovaj krik koji je upravo srušio ljubav na koljena, i sad
plaču jer sam povisila glas i rekla — dosta. Grozna sam, mrze me, glas mi je
probio prozor, i odjednom — svi smo nesretno završili u prvom jarku, ispavši iz priče o sretnom ljetovanju.

Nasred ceste, usred šikare glođu moje bedro, i živu će me pojesti,
moji privatni najljepši, najbolji, najposebniji. Njihovi zubi
duboko u mom mesu, ali nije dovoljno — trebaju još i: vodu, kolače,
manje dosade, manje neravnina, i još dvije lizalice.

Dok svijet ubrzava s druge strane stakla — krv.
Niz mene probija crvena bol, tražeći uzemljenje,
poput svake munje, zahtijeva dubok udah,
odmor, traži da zastanem, naređuje mi da pronađem za sebe

vrijeme koje nemam.
Krv natapa sjedalo ispod mene.
Krv natapa traperice.
Cijeli autobus guši se u mojoj krvi.
Potom, tri se ptice,
jedna za drugom,
zalijeću u prozor.

Mama, plačeš li?
Ne, samo mi je ptica
zapela u oku.

NASLJEĐE

Ovdje počinje razbuđivanje, razbibriga, rast: anksioznost koja me jutros pritišće
samo je okoštala neugoda majčine osteoporoze, koju ću naslijediti
u nekom trenutku, baš poput straha od vode ili gladi. Ne ljutim se više;
tišina je uvećana svakom riječi koju uputim;
ne bjesnim, ne pjenim se, ne pljesnivim.
Ovdje počinje razlika, rasterećenje, rana:
tri dana gledamo u nebo strahujući od kazne čim slažemo;
hoće li se na nas spustiti kiša skakavaca,
hoće li se zacrvenjeti bedra.

Negdje na gornjem katu pakla,
moj otac kroz usku ključanicu promatra ostavljeni svijet:
nismo postali ničemu nalik.

Na obzoru opis se gubi u magli;
ni zgrade oholih čela koje zapomažu u oblake,
ni nasilna svjetla, ni odlučnost koraka u sjeni koji navješćuje
junakinju spremnu uzvratiti pogled–
ne stignem uobličiti u stih prije nego…
Ostavljam misao čitateljici koju možete
poistovjetiti s čitateljem, zaokupljenu nejasnim uputama:
zamislite izdržívu bol, zaključanog čovjeka
i prozirno tijelo.
Smjesa navedenih tvari, je li
eksplozivna?

NEDJELJA

Dan te obmanjuje, kao i mnogi u nizu,
danas će se dogoditi nešto, magla raspršuje zoru na tvom jeziku.
Sjećaš se: sinoć si voljela, ali prebrzo da bi pomislila na budućnost.
Na obali tijela malo se toga još sluti, osim možda žudnje,
prevelike da bi se misao otkotrljala iz mraka.

Dan ti prigovara, kao i mnogi u nizu;
izbijaš ponovno istim putem pred istu sebe.
Duga kava, tri mašine veša, prašina, pregrijavanje sustava.
Upornost magle usmjerava ti pogled na popucale ruke.
Nikako da naučiš brinuti za kožu, za lice, za srce,
a već je kasna jesen.

Prilazi ti dan, nesmotren i konačan. Iz gledišta svemira,
vrijeme nikad nije postavljeno pitanje, jer navodno ni ne postoji.
Ali ti si prikovana za sate: već je podne, uzdah, pa se ponovno smanjiš
kako bi stala u lonac, tanjur, žlicu. Napipaš lijevom rukom dok desnom
miješaš povrće: bradavica, madež, pička, dosada.

Sinoć si i sebe voljela, ali što bi o tome trebalo reći?
Srce čas ostane bez struje, čas pretrči tvoje ruke. A na rukama:
cigle, armirani beton, novi prozori, i kredit za potkrovlje.
Ako sad ne podgriješ svoje tijelo, ostat će gladni.
Pijte i jedite od ovoga svi.

NENAMJERNA PJESMA

A onda bi trebalo reći ponešto i o strahu od pjesme
koja o tebi zna sve što nisi još spoznala, pa i ono
o čemu sasvim samouvjereno lažeš.
Pjesma će reći bez sustezanja: eno je,
pravi se ozbiljna, a cijeli se dan izbjegava. Izgurala je iz sebe tugu,
čeka da istruli pred vratima. A ne ide to tako.
Brzo dijagnosticira tvoju neman: puna si izlika.
Sve tvoje *ne* nabroji: ne sad, ne ovako, ili tako, ne ovdje;
trebalo bi sačekati s novom ljubavi, s novom frizurom,
trebalo bi sačekati s ljutnjom, novim poslom, razvodom.
Sa svađom. S jebanjem. Pozivom prijateljima.
Deset je stabala kraj tebe
pogledalo u nebo i dodirnulo,
čini ti se, nešto beskonačno.
Šuma ti je satima u ustima,
ali ne izlazi pjesma.
Zna: kad te obuzme požuda, progutaš
užarene riječi, sjećanje na težinu tijela i
praviš se da pišeš pjesme o stablima.
Kažeš pjesmi: ovo nije pjesma koju sam pisala.
Nije, odgovori pjesma pa upita:
I što ćeš sad, kad ti pobjegne i poezija?
Što ćeš učiniti idući puta kad krošnje polete u nebo?
Hoćeš li i dalje pustiti život da ti laje pod nogama?

Edi Matić

Poezija

DOK JE ZORA BOSNU BUDILA

Rekla je dotakni me tu i tu i tu, sva sam ti takljiva
Pa mi spustila ruku baš tamo gdje sam i sam stao
Nagnula glavu, pružila mi vrat, sva napeta i gorljiva
A mlad je mjesec iznad nas, srebrom Bosnu okivao

Rekla je ljubi me, nemoj stati, jer sva sam ti ljubljiva
Pa sklopila oči i pružila usne, ko procvjetale ciklame
U njih sam šaputao pjesmu, što nije svakom čitljiva
Dok je našom Bosnom spavo behar rumene ašlame

Rekla je zagrli me čvrsto, jako, jer sva sam ti grljiva
ne puštaj me nikad, ni kad ti se učinim nepoznatom
Držao sam je dugo, da postane dovijeka pamtljiva
Dok je zora Bosnu budila, posipala proljećem i zlatom

IPAK

Mi nismo nikada
zajedno
išli u kino
Nismo kupovali cipele, smrzavali se na buri
zajedno oprali veš, računali koliko novca imamo

Nismo sjedili uz Senu, brčkali noge na Bohinju
šetali po Rivi, grijali se uz vatru kamina
Nismo nikad, zamisli, ni u Zagrebu bili
nismo čekali tramvaj, ni otišli na koncert

Mi nismo nikada
zajedno
čekali Novu
Nismo kitili božićno drvce, skrivali poklone
pozdravljali susjede, praznili ormare
Nismo si nikad rekli srednje ime, najdražu pjesmu
pretrčavali cestu, ljubili se pred tvojim ulazom
razbijali uskršnja jaja, šaputali na šalteru banke
U stvari... mi nikada nismo bili zajedno

Mi nismo nikada
zajedno
preboljeli gripu
Nismo išli na večeri poezije, tražili posao
čitali knjigu, zamijenili probušenu gumu
Nismo starjeli zajedno, bili mladi zajedno
osjetili mirise šume, ni vidjeli Prag
Nikada nismo proveli noć u planini
gledali izloge, sadili cvijeće, ispraćali mrtve

Pa, dovraga, zašto mi sve to
toliko nedostaje?

KAD BI ZNALA

Bio sam danas pod tvojim prozorom
Vidio šepavu mačku kako pretrčava cestu
tri dječaka kako vuku školske torbe
i vranu na visokoj grani
I ti si je, iza stakla gledala. Valjda

Koračao sam tvojom ulicom
po stopama što se naziru na betonu
Prepoznajem ih po tihom odjeku pjesme

koju si pjevušila, upamćenu s nekog slavlja
na kojem nisi ni htjela biti

Dugo sam pio kavu
u tvom omiljenom kafeu
i pravio se da listam novine dok žmirkam
prema vratima
Na stranici s horoskopom pisalo je
da se naši znakovi baš najbolje slažu

Parkirao sam na tvom mjestu
Svadio se s onim brkatim susjedom
znaš onim koji te gnjavi zbog psa
Kupio kruh i mlijeko u dućanu na uglu
razgovarao s prodavačicama o vremenu
o boljim vremenima, o ljudima
možda i o tebi
Na izlazu sam zastao i podigao glavu
Gledali smo u isti oblak, nabreknut i tust
oko podneva. Valjda
Zaplesao sam smiješnim pokretima
da ti pošaljem kišu
… jer mislim da stvarno voliš kišu
Kao u onoj pjesmi
U kojoj svi kisnu

Kad bi znala tko sam
Da sam onaj koji pjeva
dok ne uvene noć
u kojoj si po dužnosti sanjala
samo da ne dočekaš jutro sama

Kad bi znala tko sam
Da sam onaj koji prepoznaje
što kriješ u kutu usana
dok se praviš jaka i sretna
Da kibiciram iza ugla
kako da te otrgnem od svega
Odvedem daleko od nemira i straha
Kao da vjetar nikad nije šamarao
drvo pod tvojim prozorom. I čupao mu kosu

Kad bi znala…
Kad bi sve to znala
Zatražila bi zabranu približavanja
Do sedamdeset metara. Na sudu
Ili barem obavezu zbližavanja
Do kraja. Uz obećanje.
U matičnom uredu

JUTRO

Nije to bila noć iz koje bih ispuzao pijan
Jedna od onih gdje caruje ratni bubanj
U njoj ne poskakuje oznojeni vrač zgurenih ramena
ne pucketaju sjemenke pejotla na rubu plamena
Sasvim obična noć u kojoj je mjesec plesao
a zvijezde orkestrirale nešto lepršavo, Vivaldijevo

Nije to bila zora bez jutra
jedna od onih u kojima zidovi gnječe mrak
Soba je imala prozore, na prozorima su se klatile zavjese
i nitko se nije probudio kao veliki žohar
Na pladnju je čekao kruh, uz njega maslac i čaj
sestra je već gledala film, otac je igrao šah

Nije to bilo jutro u kojem traktor brekće na polju
Jedno od onih koja mirišu na sir
Bilo je tmasto i ljepljivo, do odustajanja neprohodno
Onjegin je mahnuo Lenskom posljednji put
tête–**ă**–tête ili sa šesnaestog koraka, ne sjećam se više
I sve se vuklo prema beskonačno sivoj cesti

Sve osim jednog bijelog zvonca što niče tamo pokraj vrbe
pognute glave, nevin i čist. Kao u onoj pjesmi
gdje đurđic ubavi slavi miris tvog bića
I sunce prsnu na sve strane, svjetlo proguta tamu
Netko u daljini čeka, doziva s ruba pameti
La gloriosa donna della mia mente

NIGDJE NI ČOVJEKA NI PTICE

Nisam te nikada vidio takvu
Potpuno golu usred ničega
Tužnu naspram suncu
Nikada nisi bila tako malena
Stisnuta noću dok studen grize
Dok na trenutak lažeš da si gorda
I nigdje ni čovjeka ni ptice
Da ti pjevaju da još si živa
Da te zagrljajem griju
Naboranu, još uvijek uspravnu
Nisam te nikada vidio takvu
Sve stariju, zapuštenu i napuštenu
Jesmo li baš svi isti
Nakon požara
Planino?

TUĐE PJESME

Jednom ću napisati pjesmu kojoj ćeš biti u naslovu
I u svakom zarezu
Jednom ću napisati pjesmu sa strahom
da te ne stisnem u zadnju točku
kao u svakoj do sad

Naučit ću ja to, ukrast ću jake riječi ako treba
Nekakvom Miljkoviću, pa nek me ubiju.
Riječi.
Nekakvom Maruni, da ti kažem
kako te je lakše voljeti izdaleka
kao što je on volio Bernadette

Napisat ću ja tebi jednu... onako rusku pjesmu
Da se zatresu stepenice
da se smrznu radijatori doma u kojem živiš, spavaš,
životariš ili šta već radiš
Prepisat ću pjesmu bez povratka. Antićevu, tek tako
jednu svesrdnu podršku tvom odlasku

Jednom ću ti napisati nešto o daljinama
Pa makar pokrao Balaševića. Taj ima milijun pjesama
ne bi ni primijetio
I sigurno je jedno: pisat će u njoj kako vrijeme
ima dvije dimenzije
Onu u kojoj smo se voljeli i onu drugu
koja ne zaslužuje pjesmu
Bit će to pjesma koja ne zna brojati trijumfe i havarije
u kojoj se riječi koprcaju kao utopljeni Heaneyjevi mačići
i Jesenjinovi kučići
Bit će to molitva drevnih Hazara
iščupana iz rječnika nekog Pavića
Pa nek se jada kome hoće
Ukrast ću mu slova, kao što je on htio ukrasti moju zemlju

Lepršavi rub šarene haljine uhvaćen u pola pokreta
kao slika zamrznuta nad drhtavim koljenom
Sedam će točkica u brzoj rošadi oko pupka
napraviti novo sazviježđe, tajnu mapu povratka
po otiscima stopala u tihom krajoliku mašte
Pijesak će procuriti kroz prste, prekriti novi crveni lak
i sve će stati u trenu
Samo će pletenica kose iza uha baciti dugačku sjenu na prsa
dok jedna, tek neznatno manja
pod napetom tkaninom ocrtana bradavica, škilji pod svjetlom
kao slikar pred pejzažem Međuzemlja

Tamne crte masnih oranica nestaju u dubini modrih
Pretaču se iz tvog horizonta u moj
Spoje se na širokoj plavoj ploči neba
zaustave oblake, ptice, vjetrove i skakavce
Zaustave život, zvukove i svjetlo
ostave samo sjećanje i rastočene snove
utopljene u mrlju soli jezera pred Hallstattom.

Jednom ću ti napisati pjesmu
Dobro, možda ne sad, kao što bi bio redž
Možda poslije, kao Kostić što je pisao Lenki
da spomenem jade, pa slade, čemer pa med
Jednom ću ti napisati pjesmu

pa makar je ukrao Arsenu, *jer nisam ti dospio reći...*
Ili da ipak šutim, pa da čuje samo onaj koji voli?
Znam, ti bi čula tišinu
kao oni što žude za strašću
i ne poznaju ljubav

SREBRENIČKO ZLATO[1]

Lijepa si, Fatima...
A to crveno što se slijeva niz obraz
nije krv
To je ona maskara iz pariškog dućana mode
što je i žena unproforca u bijelom oklopnjaku
upravo pažljivo stavlja, pred izlazak u operu

Lijepa si, Fatima...
A ta velika, otečena usna
nije od udarca kundaka
To je silikon u usni djevojke vojnika nad tobom
I ona ih je upravo, baš tako napućila
ogledajući se pred nekim beogradskim izlogom

Lijepa si, Fatima...
A ti modri tragovi na bijelim butinama
nisu od nasilnika koji se gura među njih
To te, lijepa Fatimo, stegnuo čipkani halter skupih najlon čarapa
koje s mukom navlači supruga briselskog promatrača
dok izlazi iz hotelske sobe svog ljubavnika

Lijepa si, Fatima...
A zgnječeni gležnjevi nisu od čvrstog stiska šaka
nakeženih pomagača tvog silovatelja
Baš takvi su, lijepa Fatimo, zglobovi žena haških sudaca
dok im prodavači s mukom pridržavaju bijela stopala
da isprobaju nove cipele. Od antilope. Sa štiklama

Lijepa si, Fatima...
dok netko čupa zlato iz tvojih usta
i pretače ga u križ na debelom lancu
Lijepa si dok plačeš

dok umireš
klanjaš
sahranjuješ
Lijepa si dok učiš
dženazu
Lijepa si dok stojiš pred onima koji te gledaju u čudu
Zašto si još živa?
Lijepa si dok bacaš kamen na to smeće
ravno u glavu

1 Davnih devedesetih imao sam sreću u nesreći da razgovaram s prvim zlostavljanim ženama izbjeglim iz Srebrenice. Još čuvam zahvalnicu Haaškog tribunala u kojoj kažu da će me pozvati na svjedočenje, ako i kad se otvore takva pitanja. Nisu više zvali.
Četvrt stoljeća kasnije, visoki politički dužnosnik dolazi u posjet Srebrenici i netko iz gomile pogodi ga kamenom u glavu. Neki mediji pitali su me tada što mislim o tome i je li lijepo političare gađati kamenjem. Rekao sam: »Ne znam je li to lijepo, ali o ljepoti znam nešto drugo.«

Darko Alfirević

Pjesme

(iz ciklusa *Remixi 1*)

DA SAMO ZNAŠ

Sanjao sam te noćas da smo negdje
U nekoj zgradi gdje je nekakav susret
Puno mi nepoznatih ljudi
Nekakav skup
Kongres
Ili što već

PLOVIM ONOM MOJOM RIJEKOM
ZELENOM
IZ ONE MOJE PJESME
ZELENA RIJEKA
MA TAKO ZELENA
DA SAMO ZNAŠ

Molio sam te da mi oprostiš
I da opet budemo dobri
Volio sam te u snu
Bio sam zaljubljen

PLOVIM ONOM MOJOM RIJEKOM
ZELENOM
NIZVODNO
NJENOM STRUJOM

OKOLO STRME STIJENE
PROPINJU SE
OŠTRO I ZASTRAŠUJUĆE VISOKO
DA SAMO ZNAŠ

Molio sam te da te zagrlim
Ti si nevoljko pristala
Prijateljski onako
I osjetio sam te cijelu

PLOVIM ONOM MOJOM RIJEKOM ZELENOM
ONOM UZ KOJU SU KUĆE
BIJELE
ONE U KOJIMA KUHINJE ŠUTE
I PUSTE SU
KO NAPUŠTENA NJIVA
DA SAMO ZNAŠ

Bila je s tobom još neka žena
Tvojih godina
Tvoja prijateljica
Ne znam
I želio sam da budemo sami i skriveni

PLOVIM ONOM MOJOM RIJEKOM
ZELENOM
NA SVOJIM NOGAMA
I BRZO ĆE MORE
I ULIT ĆE SE SVA ONA U NJEGA
SVE TAKO SA MNOM
DA SAMO ZNAŠ

Bio je tu i jedan prozor
I padalo je oblačno svjetlo
I ta druga žena kojoj nisam mogao reći da ode
Jer mi je bilo neugodno zbog tebe

PLOVIM ONOM MOJOM RIJEKOM ZELENOM
I ETO MORA
I ŠIROKO MI

NEK ME STRUJA NOSI
DA SAMO ZNAŠ

I probudio sam se
I dugujem ti knjigu
Nisam zaboravio
I šutim ko one kuhinje kuća uz rijeku
A ti
Pomozi mi
Molim te
Jel vidiš ti mene ovakva
Da pust sam ti ovo ja
Ko ona napuštena njiva
Da samo znaš

NESIGURAN I NESIGURNI
(KRUG)

Kad sam nesiguran
Mali su mi koraci i sporo bježim
Male su mi misli i kratko mislim u velikom praznom
Mali mi je glas za jeku
Mali mi je dah za dozivanje tuđih nesigurnosti
Mali su mi dlanovi za čitanje sudbine

SIVI DAN NAD KRUGOM
U MOJIM MISLIMA
KROZ MOŽDANI MOJE KRVNE TEČE SLIKA FUNEBRALNOG LELEKA
BOLNO ŠUTNA
VRELA

Kad sam nesiguran
Što je još nečeg od mene sebi
Što je još nečeg od mene drugima
Što je još od mene kamenu i vodi
Što je još od mene Petrasovoj zemlji
Što je još od mene da se cijedim pojilom za ptice nas svih danas i sad nesigurnih
Što je još za nikog i ništa
Što je još pa još za još

POGLEDOM KA DALJINAMA
NAD SUNČANIM OBZORJEM
KOJE TIHIM VODAMA VLADA

Kad sam nesiguran
Dodirujem si prstima lijeve ruke bedra i uške
Dodirujem si prstima lijeve ruke vršak jezika
Dodirujem si prstima lijeve ruke lice i stopala
Dodirujem si prstima lijeve ruke peteljku umrle crvene kruške

NEMA ZIBA
ALI U KRUGOVIMA ODOZDOLA
SLUTNJA ŽIVOTA VRI
IZ MRAČNIH I BESPOMOĆNO ZASTRAŠUJUĆIH DUBINA

Kad sam nesiguran i kad sam ja umnožen u svim nesigurnostima svijeta
Kad sam nesiguran koliko sam u tu svoju nesigurnost siguran
Kad sam nesiguran da sam siguran da mene i svih takvih nas nesigurnih još uvijek negdje sigurnih ima

(1983. — moja srednjoškolska / osvrt uz današnji strah od vlastite mi nesigurnosti)

POTRAGE (KAD OCU NOSIM CVIJEĆE)

Eto ti znam da već dugo nisam donio cvijeće na ploču
Eto su nekako ti susreti sa tobom sve rjeđi
Eto tu uz našu ploču bračkog kamena
Eto te sanjam i govorim ti stare pjesme

OVE NOĆI MORE JE JASNO CRNO I STRAŠNO KO NEKO OD ONIH MOJIH MUTNIH I MALJAVO OSLIKANIH UCRNJENIH I NEDOVRŠENIH PLATANA

Reci mi znaš li ti to sve
Reci jesam li ti bliži na javi ili kad nas sanjam
Reci misliš li još da sam trebao biti slikar (mama to još uvijek misli)
Reci mi jesam li tebi ja dobar ovakav kakav takav

ŽIVOT JE VEĆ NEGDJE TAMO DAVNO ISPISANA KNJIGA I PUN JE PRIJETEĆIH MITOVA I LEGENDI

Mislim se želim li još da se nekako popričamo ovdje
Mislim se je li žudnja ista kao za žalovanja
Mislim se ja kako je lijepo kad te sanjam
Mislim se nekad što ti misliš uvijek nasmiješen u mojim snovima

POSADA MI ZNANA I KORMILAR STARI PRIJATELJ
LAK SMIJEŠAK OČI ŽIVE PLAVE MU UTONULE U RASPUŠTENO BESPUĆE NJEGOVA LICA
PRIČA ON O TVARI OČIŠĆENE DUŠE I NEBESKIM LADICAMA

Nekad sam ti pritisnut i tužan i ne znam što sa tim
Nekad sam šetač sa osmijehom na licu
Nekad sam smiješan
Nekad sam sebi drag

MISLIM TI JA TATA DA TREBA IĆI DALJE I JOŠ DALJE
OPET SE U MORE POLOŽIT I IZIĆI
U TIM U NEDOGLED PONAVLJAJUĆIM TE SAMOM SEBI MI UMORNIM I NERAZJAŠNJENIM POTRAGAMA

Ja ti mislim da mi bude dobro
Ja ti mislim nekad da ne mislim
Ja ti mislim ovako kako mislim
A ti meni reci čitaš li moje pjesme

ZA DANAS OD JUČER (STRAH I)

Noću mi se skuplja tama
Bez zakona fizike
Bez matematičkog izračuna
Bez karverovske namjere njegova snijega za posljednji juriš

*

MOJA NOĆNA TAMA JE GUSTA
I SVE GUŠĆA I GUŠĆA

GLUHO TUTNJA
VIRI KROZ PROCIJEPE ROLETA
SKUPLJA SE ZA ZORU
KAKO BI SE PRETVORILA U CRNOG SISAVCA
POTPUNO DOZRELOG
JASNO DEFINIRANOG
OPASNOG

*

U praznoj okrugloj zidnoj kutiji za struju
Onoj iznad vrata za moju kupaonu uglavila se neprirodno golema i otrovna štitonosna striga
Te noći sam bio sam sam samcat
Te noći sam isključeno buljio u zvuk Sunrisea od Rypdala
Bio sam ko odvojen od sebe

*

A TAJ SAM STRAH
DA
OVAJ GORE STRAH O KOJEM PIŠEM
EKSKLUZIVNO MOJ
TAKO KONCENTRIRAN
TAKO OTROVAN
TAKO DESTRUKTIVAN
POMNO ČUVAO

*

Gusta prijeteća crnina
Štitonosna striga
Crni sisavac porođen u zoru iz crnog straha one guste noćne tame
Sve sam to skupio unutar svojih granica
Jasnih
Čvrstih
I razmišljao sam ga opkoliti bodljikavom žicom
Da mi ne iscuri
Da mi ne pobjegne
Da nitko u njega ne uđe

Taj strah
Taj strah
Taj strah

Jer je moj i jedinstven
Jer ga samo ja trošim

STRAH II

(Upravo i Sad napisana
Za Tebe
I na mom Zidu)

Ona moja zgušnjavajuća noćna tama
Crni sisavac
Zvijer ubojita
Dlakava
Krilata
Mukla
Prijeteća
Samo moja
Ta tama
Ona Ja

*

MOJA TAMA TAVORI
I NE PRESTAJE
IZVAN ZIDOVA MOJE SOBE
IZVAN MOG STANA
IZVAN MOJE ZGRADE
NASLONJENA NA ROLETE PROZORA MOJE SOBE
GLEDA ME
ČUVA ME
MOJIM STRAHOM

*

Ona moja zgušnjavajuća noćna tama
Svakom noći iznova amorfna se zgušnjava u crnog sisavca
I prijeti
Kroz procijepe spuštenih roleta
Kroz zatvorene prozore
Kroz vrata balkona
Iznova
Iznova
Iznova
Iz zatvorene mi sobe i stana od te tame
Nije moguće vidjeti bilo što vani
Niti kuće
Niti ulice
Niti ljude
Niti nebo
Niti mjesec
Niti zvijezde
I onda bi se sve to zgusnulo u tog crnog sisavca
Prijetećeg

*

PRED ZORU JE POČINJAO NOVI DAN
SA ZEBNJOM
DA BUDE BOLJE
DOSADNI DAN
I OPET
I OPET
I OPET

*

Novi dani puni iščekivanja
Unatoč izvjesnoj odvojenosti
Od ljudi
Od djela
Od svega čime živim
Od zla
Od uroka
Od zemaljskih i kozmičkih katastrofa

*

TAKO BI POČINJALO MOJE OSIPANJE U NEMOGUĆNOSTIMA
DA SHVATIM SVE TO
DA SHVATIM TU ZGUŠNJAVAJUĆU NOĆNU TAMU
DA SHVATIM TOG CRNOG SISAVCA
DA SHVATIM TAJ MOJ STRAH
DA SHVATIM ŠTO SAM JOŠ TU
DA PREŽIVIM
DO MRAKA

*

I valja mi krenuti
Preživljavati izmoren
Do sumraka
Do noći
Do mraka
Sve tako nekako
Do onog sutra
Novog sutra
Novog sutra
Novog sutra
Za možda novog mene
Isprana umorom od onog straha

STRAH III

Volim se nekada obući i obuti u crno
Ali to crno nije nikada ono crno mog straha
Od onog crnog
Noćnog
Zgušnjavajućeg
Pretvarajućeg u onog opasnog i prijetećeg crnog sisavca

*

NEKAD SAM NEMOĆAN NA ULICI
DOK PROLAZIM KROZ DOSADU

PROZRAČNOG DANA
SLUTEĆI DA ĆE NEMINOVNO DOĆI NOĆ
NOĆ U KOJOJ ĆE ONA ZGUŠNJAVAJUĆA CRNINA POTRAŽITI MOJE STRAHOVE

*

Jednom će prijeteća crnina ući u moju zgradu
Pritiskati ulazna vrata moga stana
Vrata moje sobe
I onoj štitonosnoj strigi dati zaklon
Da nestane onog prepuštanja mog straha slučajnosti

*

ONAJ STRAH ŽIVOTINJSKOG OBLIKA
ONAJ CRNI PRIJETEĆI SISAVAC ĆE JEDNOG DANA ZASIGURNO PROBITI ONE MOJE JASNE I ČVRSTE GRANICE KOJE ČUVAJU ONAJ SAMO MOJ NAJDUBLJI STRAH
PROBIT ĆE I ONU BODLJIKAVU ŽICU KOJU SAM OD TOG ISTOG STRAHA PODIGAO OKO NJEGA I SEBE

*

Na kraju krajeva tog samo mog sazrelog i jasno definiranog straha
Čekam vrijeme
Čekam dan
Čekam noć
Čekam tren
Da ga lak i pomiren prepustim toj stalnoj
Iznova i iznova
Zgušnjavajućoj noćnoj crnini
Onoj u kojoj ću svojim i samo svojim strahom
Onim kojeg samo ja trošim
Potražiti onog crnog i opasnog sisavca
Kojeg više neće biti u tom zgušnjavajućem noćnom crnilu
Kojeg više neću moći naći onog trena
Kad sam mu se izmoren konačno mislio prepustiti
Ja onako čekajući zoru sa svom tom samo mojom
Tom mojom crnom

Tom mojom noćnom
Tom mojom životinjskom
Gomilom straha

OBEĆANJE ZA PJESMU

Obećavam da ću sutra napisati pjesmu
Obećavam jer sam vidio jednu pjesmu
Od jednog pjesnika
Davno umrlog
I pročitao sam je
I prije sam je imao prilike čitati
I pročitati
I tako je dobra ta pjesma
I tako je dobra

*

DAVNO SAM SE NEKAKO KOMPLETIRAO
KONCEPCIJSKI ZAOKRUŽIO
PREZREO
MOŽDA I POMALO TRUO IZNUTRA
SA DEFINIRANIM STRANICAMA
DNOM
STROPOM
ZAHRĐALA ALI POUZDANO URASLA I TIME DOBRO FIKSIRANA TEŽIŠTA

*

I ta pjesma o kojoj sam počeo pisati
Tako me nosila
Tako me doticala drugačije
Lakoćom
Onom istom kojom sada sebi podvlačim stvari života
Onom istom kojom podcrtavam svoje račune
Onom istom sa kojom pogledam u buduće mogućnosti
Kratko
Nemoćno
Pun straha

*

I SVE TAKO
DOK SE SVE TEŽE JAVLJAM NA TELEFONSKE POZIVE
I PRIJATELJA
I POZNANIKA
TAKAV SVE SEBIČNIJI
SVE ZATVORENIJI
SVE OSAMLJENIJI
JA VEĆ VREMEŠAN
JA VEĆ SA POGLEDOM U SEBE
JA VEĆ SA POGLEDOM KOJEG SPUŠTAM NA ULICI
JA SVE DALJI
I MAJCI
I SEBI

*

I do sutra rekoh pjesma
I jesam tako i obećao

Samo da sutra i ja dođemo
I moja obećana pjesma
Onako skupa
U dobroj vjeri
Za Nju
Za Vas
Za Mene
I da
I baš
Baš i za Mene
Jer nekako se treba produžiti
Jer nekako se treba spasiti

Jer možda je baš u toj pjesmi spas

Slavko Jendričko

Prohujalo s vjetrom

GLOBUS

00:00
vidi se
svježa
ljudska
ruža
mesa

gledam
ne suosjećam

pritisnem
crvenu
tipku
na daljinskom

strašno
može
i strašnije

sve je tako
blizu
i tako
daleko

okorjeli
idealisti
gerilci,
režimski
maheri
teroristi

kibernetički
animalno
usavršeniji
provaljuju
u izabrane
tajne
memorija

u izabrane
žene
čija su
djeca
duševne
povijesne
ruine

e, tada
ipak
vrisnem!

LJUBAVNI TROKUT

Cijeli svemir je samo ovaj dan u srcima dvoje kupača

oni ne odvajaju sve plavlja usta od usta

Cijeli svemir uvečer se okupa u moru nasapunat ježincima

Cijeli se svemir naježi kada Bog opsuje svoju grešku;

samo on zna koju.

Cijeli je svemir velebitski nasmiješen dok spavamo

pod šatorom u ljubavnom trokutu s poskokom.

OLIMPIJADA NA OLIMPU

Na skupu
bogova
jedini sam
fatamorgana
muškosti

rukama
figurica
Afrodite
na najosjetljivije
mjesto

stavila mi je
veliki
smokvin
list

vrijeme je
olimpijskih
igara
melodija
boginja.

VIDIM TE KROZ PROZOR

Virtuoz svira na mjesečevoj zraci
ne pitam što će biti s njim

kada se ugasi ta tanka svijetla zraka;
naučio sam slobodno padati

u svitanje u kojem nema ničega novog
samo te bolje vidim u gladi pokislih ptica

one se samo stresu na tv antenama
pri tome ne pokvarivši sve lošije prizore

na ekranima prijemnika; zato pišem dalje
ništa ne mogu popraviti ni pokvariti

osim oštre svjetlosti što mi siječe
vlastitu sjenku koja me je već zaboravila.

MOJA ŽENA VJERUJE U LJUBAV

Naratorica
animatorica
doktorica
s ekrana iščitava
pacijentovoj
ženi
živ je,
živ provocira
nadražuje
sve težim
osjećam
teret vaše
odsutnosti
    blago je imati
    voljeti se s kim.

NERETVANSKE MANDARINE

U vrijeme
zrenja
mandarina
svake noći
padnu mi
u krevet
četiri slatka
ploda
četiri mala
sunca

do jutra
iscijeđena
nježno
(otkud ta riječ
u mom rječniku)
u sokove
snova

budne
u grudnjacima
vraćam
Suncu
na istu granu
s koje su
pala
u pseću
ljubav.

BLJESAK

Lado:
stisnuti
u grču
lebdjeli smo
u roju
krijesnica
zar je toliko
vremena

trebalo proći da bih
uskliknuo
o, kakvi smo to
bili
veličanstveni
čvorovi
užadi

Lado:
prohujale su

sve tvoje
svečanosti
ugasila se sva
proljeća
svjetlosti
tako krhke
više
svijesti

UMIROVLJENE HRANITELJICE

Nezajažljivo nemilice kao iz rukava
rasipam nehranjiva slova

uvjeren da ptice promrzlim
jezicima
ni ne znajući prizivaju

sve učestaliju prisutnost depresija
svojih nekoć brižnih hraniteljica

u međuvremenu osiromašene
ne darivaju im proso pšenicu i raž

meni koji sam ih zadivljen pozorno promatrao
odaju tišinu svoje neimaštine

na povratku s tržnice šute ne prosipaju
poput mene riječi kako ne bi odale njihov nemir

prenoseći njihovu paniku u moje misli
ne znajući da su moje riječi kronično uplašene

na puno svadbi u njihovim Kanama
Isus je dalek s nevidljivim i moćnijim osvajačima

ne samo njihovih posivjelih duša.

NEOTVORENO PISMO

Ako ti napišem pismo
slovima svjetlosti svijeća
a ti niti ne otvoriš kovertu

doživjet ćeš me kao
drhtanje tame u kipućoj kavi
u kojoj ću opržen zaplakati

ne kao tvoju nego svoju
nerazumnu grešku
u ovom strašnom vremenu

govorim ti o apokalipsi posijanih
kodova u žitnim požarima zatvorenih pisama
punim blještavih sječiva mačeva

s njima drhteći provaljujem u svoje
i sve tvoje mrakove riječi naoštren
za uvijek takozvanu posljednju bitku.

RUDNIK DRAGULJA

Djeca koja kopaju u rudniku, s ametistima su ateisti, nemaju u selu Boga
Nasiljem uporno brusim teme dragulja za duge vratove labudica na rijeci

Najbolje se trže u Parizu u kojem ima i teistica; umoran od sve težih riječi

Na kraju pjesme izgubim se, izgubim te, ne znajući ni kamo smo krenuli
Stigli smo promočenih tijela monsunskim kišama; nismo mi niti birali cilj.

ZAKAŠNJELI *HOMMAGE* DRAGOJEVIĆU

Cvjetaj
doći će mraz
terorist

cvjetaj
nisam mu ja dao
pušku

cvjetaj
riječi su zle
i dobre

cvjetaj
tako su bliske
ničemu.

PORATNA

Riječi su
priznale
grešku
Majo
na našim
jezicima
crnim
od vrele
jutarnje
kave
shrvani
stresom
poslije
svakog rata
vidimo se
očima
mrtve
djece.

NEVRIJEME NA OLIMPU

Riječi padaju
kao kiša kao ljudi
kada ponestane
u njima radosti
ponavljaju svađe

nekad zaplačeš
siječe te nemilice
zamračena dobrota
izgorjelih žarulja
u grudima boginja

sve dok nisi nevrijeme
moja mračna
divljina riječi
nevidljivi smo
nečisti, nečitki
prokleto daleki.

PUTEVI MATOŠEVIH DJEVOJČICA

Umoran od sebe
drugi su trenutno
u mislima sporadični
samcat zavirujem
u siromaštvo
radosnih riječi

ne bih li se s njima
barem na distanci
dotakao njihove dubine
u kojoj se sve radosno
ni ne priželjkuje objasniti

oslobađa se ostacima
mirisa eteričnog cvijeta
u nekom od tako mnogo
vijenaca na odru

tvoje sonetno lice, dijete,
tako malo starije
od očeve sestre
troši eteričnost
cvjetnog plača
nepoznatog meni
i hortikulturi nebesa.

S BOGINJAMA U VOZILU HITNE POMOĆI

Hitna zavija poput čopora vukova
u njoj sam hladan crni talog

u mrtvim riječima koje su me
sve ove godine čekale u tunelima

ne spuštam kapke ispod njih osjećam
najtežu izdaju koja mi zatrpava grlo

živim pijeskom u kojem skupine mrzilaca koalirajući
istim zrncima ništavila mijese sebične duše

kako mi onda prsti ipak svijetle na volanu
gore li oni od grčkih boginja u požutjelom inventaru

u njemu ni mrakovi nisu izgubili ništa od moći
od njih mi trnu ruke ispod bolničkog pokrivača.

OD OLIMPA DO TIBETA

Ledo,
grešku
slobodu
božjih jezika
uvijek
pišem
tvojim ružoprstim
malim
slovima

Ledo,
ovdje
daleko
u staji sa zlatnom Venerom
u telećim
očima
tako ljudskim

Ledo,
njihove oči
vide
od početka
do kraja
i od kraja
do početka
šator sam
pod zvijezdama

Ledo, a on
bog
jednina
polijeće
ispred
Sikstinske kapele
na reinkarnaciju
u pratišini
tibetanskih
hramova.

PITIJSKI *POST SCRIPTUM*

Sluzavim
Putevima
Silicijske doline
Puzati ćeš,
Ispjevati se,
Vratiti se
Nećeš,
Poginuti,
Pjevati.

Aleksa Đukanović

Kabarett Europa
ili
Mrlja koja se dala ukloniti

(Poema — fragmenti)

Lombrosovsko–freudovska rasprava, bez finalnoga suglasja, o tome kako se pravi tiranin (i još koječemu)

a zapravo samo *— jedna pseudobrechtovska pripovijest u stihu, ex cogitata prilagođena suvremenom duhu blitz–vremena, kojemu nedostaje čitatelja koji žele promišljati kao misleći primate*

Posvete:
Slava sjenama
Verlainea
Rotha
Ionesca
Hašeka
Františeka Kafke
i Krleže, naravno
sa iskrenim žalom
što su izumrli
kao dinosauri
ostavivši nas
da im kosti, kao zadivljeni
arheolozi, proučavamo
gušeći se u
prostakluku duha
ovog našeg, nažalost
dakako, aktualnog doba

I.
Preludij. / Cijeli kontinent na plandovanju, a nitko ne gleda u nebo.

Zadnja je četvrt *Belle Epoque*:

Inkvizicija papska odavno
u mirovini
beneficiranoga staža, razumije se
desetljeća protekoše
od zadnje europske paleži
ne pamti se nijedna vještica
na lomači skoro ispečena
umjesto njih
i njihovih metli
sada
elektrifikacija doliće posvuda,

Posljednje su godine konstruiranja
katedralskih gargojla
nema više
srednjovjekovnih vampira, zmajeva i bauka
golema, levijatana, behemotha
uvode se u kapele, katedrale i samostane
lampioni, lusteri i ostale svjetiljke
dakako, na elektriku
sve sja i svjetluca
mrak je *u vijeke vjekova* likvidiran
nitko se ničega ne boji
u postelju se ide
kako tko hoće
i svijeće u povijest odoše
pale se samo kada nekoga na onaj svijet
otpratiti treba, »slava mu vječna«
žice, kabeli i stupovi kao paukove mreže
premrežuju cijeli kontinent poprijeko i uzduž,

Tramvaji jure kao ludi
zrakoplovi, *delagei* i *peugeoti* isto tako
zeppelini paraju europska
zadimljena nebesa

niču *kina* i
nijemi filmovi
kao gljive poslije kiše
casina i *kabaretti* također
svaki dom po jedan *Telefunken*
a uskoro, vjerujemo i *Landnetztelefon*
na gramofonima krče
valceri Johanna Straussa III.
u Belfastu »White Star Line«
od 50.000 tona željezarije
planira porinuti
brodsko čudovište
zvano »RMS Titanic«
a u Parizu
monsieur Gustave Eiffel
već je podigao
na gotovo tisuću stopa uvis
svoj glasoviti Toranj,

Frajle u krutim korzetima
u bolero bluzama
sa satenskim rukavicama do lakata
s biserno–bijelim suncobrančićima
i pernatim šeširićima nagnutim naprijed
paradiraju europskim velegradovima —
kao naivne golubice
koje mačci oštrih zuba vri*jebaju*
iza gustih vrtnih grmova
i akacija,
breza
bršljana
magnolija
i ostalog stoljetnog
klasicističkog
perivojnog nasada
zaostalog još od Bonapartea,
Marie Theresie
i staroga Bismarcka…
— dakako, nijedan korzo slobodan nije
od svanuća do smrknuća

svuda rojevi ljudi
željnih života
i nečeg više
gradovi–košnice
od Lisabona i Edinburgha
preko Krakowa i Bucureştija
do Pešte i Zemuna,

Gospoda cilindraši
a i oni u *Homburg* šeširima —
glat izbrijani
s francjozefinskim brčićima
u cipelama od krokodilske kože
i leptir–kravatama
zategnutim pod vlastitim gušama
ispod kojih vise
impozantni mesnati podvoljci
— i oni se šepure gradskim ulicama
i trgovima,
parkovima
po glazbenim dvoranama
kazalištima
kavanama
i čitalačkim salonima s namještajem iz XVIII. stoljeća
kao purani
pardon — kao paunovi
sa svojim pastelnim repnim perjem
… kao klauni, dakako
smiješni do zagrcnuća,

»Kese« se pune
trezori proširuju
zlato, slonovača
i drago kamenje
obilato, oho–ho
iz Afrike
Azije
i odasvud redom
brodovljem i
željeznicom pristiže

kao da na drveću raste
opijum i duhan, naravno
još otkad
kava također
banane, naranče, ananas
i ostalo, podrazumijeva se,

Sve Amerike i
svjetski otoci
Istok bliski, srednji
i onaj daleki
azijske džungle, začini i pamuk
afrički rudnici krvavih dijamanata
ptica Dodo
Tasmanski tigar
Indijanci
gologuzi domoroci *ovi* i *oni*
i tako dalje
sve je to odavno opelješeno
determinirano
i istrijebljeno…,

I piramide u Gizi
ponijeli bi
da su ih na lađe
mogli natovariti,

Reklo bi se
da su
i kod lumpenproletariata
u modi
kristalni lusteri
pozlaćenih lanaca
sa srebrnim rozetama
i sjenilima
od lavljeg krzna,

»Deutsche Bank«
»Banque de France«
»Bank of England« i ostale

pljačkaonice
u sklopu glasovite
»Famille banquière« Rothschild
doziđuju uvis
katove, dakako
i podižu
nove kovnice novca
sve zvecka i svjetluca
onim mefistofelovskim sjajem
i zvukom,

Labudovi na Dunavu, Seini, Rajni
ne predosjećaju ništa ružno…
ništa tužno
ništa kužno…
»nigdje« kiše
»nigdje« oblaka tamnih
ni vjetrić da puhne
sunce nad Europom sja
kao nikad
i »obasjavat će kontinent vječno«
harmonija suvereno vlada
pedeset godina mira i ljepote
Europa živi
svoja najbolja ljeta
i dane
i mrtvacima je ugodno
i milina ih ispunjava
isto kao što se i crvi
baškare u njihovim praznim truplima
dva metra pod mauzolejskim
stoljetnim mrakom,

Voilà!, sve vrvi od života:
vrtovi
izleti
plandovanja
pijanke
dvoboji
orgije

lumperaji
balovi
maskenbali
te i malo salonskih glazbi
pomalo rasprava o knjigama isto tako salonskih
a eto malo i gluhonoćnih spiritizama —
…jer Swedenborg je odavno otišao u
lovišta vječna, a »Knjiga duhova«
Allana Kardeca grabi se u knjižnicama
cijeloga kontinenta baš kao i
potpuno *frei*
dimljene bavarske kobasice u mesnicama
i klaonicama
u vrijeme karnevalsko…
— dakle, rekosmo: malo *ovog* malo *onog*
svega pomalo, a tu su i
banketi
ovi i *oni*
građanski i
dvorski
klerikalni i oni
marquisdeSadeovski,

Ni hrane za »dušu« ne manjka
jelovnik je osobito bogat:
van Gogh spokojno slika svoju »Zvjezdanu noć«
pošto je prethodno sebi odsjekao uho
i to lijevo
pa tako pronašao svoj traženi mir
Munch slika svoj proročki europski »Krik«
(službena biometrijska anfas–slika u
putovnici Europe, u narednih stoljeće i pol)
Richard Strauss sklada svog »Zarathustru«
a Proust u svojoj udobnoj pariškoj postelji
mamina maza
započinje ono svoje životno djelo
koje će imati napose sedam monumentalnih svezaka
dok njegova mamica, dakako, redovito bdi nad njim
(»što će jesti, što će piti, što će obući, što god mu zafali
la maman je tu, sve za svoju maminu mazu«)

i Stoker Bram –
taj uglađeni irski gospon,
bucmastih obraščića
generalskoga držanja
i jareće bradice
koji uvijek ritualno s dva prsta
svoj *monocle* drži
kad si zamrljano staklo
donjim krakom vlastite košulje čisti,
frapiran i užasnut cijelim Balkanom —
kao i »zemljak mu« John Foster Fraser
(u svojim »Slikama s Balkana«),
— piše, nadasve svog slavnog »Draculu«
da zaliječi, ako li može
vlastite putničke traume
i fobije
što ih je proživio
(tumarajući
kao puki turist)
od »živopisnih« teritorija i njihovih pratećih žitelja
spomenutoga poluotoka –
gdje se još i danas njeguje potreba za
virdžinama, lapotom, snohačenjem,
baba Jagama, vampirima, krekavcima
anđamama, čumama, karakondžulama
(u doslovnom i *onom drugom* značenju)
i gdje se orijentalni *kolac* continuumski, i poslije tri stoljeća,
gotovo s nostalgijom spominje
— jer terapeutska psihoanaliza tada
još ne bijaše djelotvorna
te papir Stokeru ostade najbolji lijek,

A za to vrijeme
mladog Krležu fakina
u agramerskoj Donjogradskoj gimnaziji
zbog prljavih bilježnica
mlati šakama suplent latinskoga jezika
professor Müller
»suhonjav, tuberkulozan, crvenokos čovjek
sa tankim crvenim brkom koji je
konstantno ili čupkao ili gutao«…,

I Ibsen na umoru –
— piše inozemni tisak
poslije šezdeset godina nošenja
zainatio se, starac
obrijao zulufe
lice mu (p)ostalo
blijedo i glatko
mrtvo, beskrvno
kao trtica od pileta
nakon šurenja i počupanog perja
tek pripremljenog za
kokošju juhu s knedlama,

Sluša se, dakako još i uvijek ništa manje
Beethovenova »Deveta simfonija«
uživa svjetina i kad osluhne
potmule trube i goveđe rogove
iz Wagnerova »Sumraka bogova«
i Schubertovu »Serenadu«
te stari Straussov »Dunavski valcer«
na glasoviru
i »Radetzkymarsch«
kroz limene bubnjeve, trube
i flaute, dakako,

Iskoči i poneki »Dreyfus«,
tu i tamo izlažu se mali crnčići
u kavezima
po trgovima i parkovima
kao rijetke zvijeri nekog drugog svijeta
manje važnog
i vrijednog
dogodi se i poneki atentat
isto tako manje bitan
poglavito u
Dunavskoj monarhiji
ili Osmanskom carstvu
koje umire stoljećima
a nikako da krepa
(»crkotina«, misli joj u jarmu cijelo kršćanstvo)

kao kakva samoživa starica
sa sto i jednom bolešću
kojoj nečastivi ne da otpust s ovoga svijeta
dok se ne naplati
za poklonjene joj
»lijepe dane« mladosti…
dakle, ni živa ni mrtva
ni tamo ni žvamo
ne može
ni disati
ni umrijeti
osobito »proturječan« status,
nekoć bi rekli
»u tranziciji«,

Ipak, nitko ne spori
obilje svega
u toj ludoj i bellissimoj
postnapoleonskoj Europi
za koju Krleža reče da je »kuća samotna
u kojoj Zločin spi«:
dobrih vina
i *cognaca*
pečenih purana na pladnju…
puše se, dakako, i prepelice
divljač *ova* i *ona*
cuga se *whisky*
»Scotch«
»Irish«
»Ballantine's«
»Chivas«
»Bourbon« i tako dalje
a bome i Pembertonova
»Coca–Cola«
u Hutchinsonovim staklenim bocama
sve u svemu *gutes Essen*,

Monarsi se međusobno sparuju
europskim dinastijama incest caruje
»sloboda« opća vlada, nego kako!

ne zna se tko sa kim snošaj ima
ruski car, ćaća je svome ujaku
a mati germanskog kajzera,
istodobno mu je
i tetka i sestra
i strina
tri u jedan
četiri u jedan, *pardonček*
»habsburške čeljusti«, hemofilije, ludila i tako to…
kao result ukrštenih gena rođaka,
oživljeni su to mutanti i himere
drevnoga Babilona, Asirije i staroga Egipta
moda novog doba
pa da, *novo* je samo podgrijano *staro*
kao jučerašnja šnicla
»ali koga briga, sve ostaje u obitelji«,

I uz sve to,
smijeh u brk, cerekanje
po cijelom
kontinentu uzduž i poprijeko
eho odjekuje
kao u dugom željezničkom tunelu
bez svjetlosti
i izlaza
na vidiku
u kojemu sve miriše na udes
odzvanja, dakle
samo smijeh i smijeh
(i nitko pomislio nije
desetljećima
da će osobno plaćati
za taj peh),

»No, većma
idila je
ne kvarimo je
jer
bolje biti ne može…«,

II.
Opera seira: aria, intermezzo, zbor. / »Incident« u jednom grofovskom domu.

Prostrani antre –
posrebren strop
pozlaćeno gazište, molim lijepo
— posve u stilu Luja XV.
i XVI.
sve sam barok, rokoko
renesansa
klasicizam, impresionizam
i tako dalje
od Fidije i Zeuksida
preko Leonarda i Dürera
do Moneta i Boscha
pa nadalje
kao u *British Museumu*, dakako
po zidovima vise
kao gotičke utvare
bez očiju
i životnoga daha
prepelice, fazani, gusani
lisičje, vučje, lavlje i bivolje glave
sve je to preparirano, odavno ucmekano, naravno
živo ni u ludilu, nadasve, ne bi kročilo tu
a na koncu mrtvačkog špalira — kao vješalica
klate se i impozantni rogovi
raspona pet cijelih metara
od jednog prozora do drugog
azijskoga riječnog bivola
čija rika kao da
ne nedostaje ovom
zvjerskom
zidnom
sabirnom groblju
(nalik masovnim grobnicama,
po Vlaškoj i Transilvaniji,
Vlada III. Tepeša — Nabijača
vojvode vlaškog),

Ergo, na fotelji
kaneliranih nogu
koja naginje neoklasicizmu
presvučenoj burgundy *Damast* jacquard tkaninom
naslona u obličju violine
drijema podeblji
mačak
(tamno–bijele dlake
dugih brkova
oštrih poput
krojačkih igala)
poslije frühstück–kobasice
od pola kilograma
konjskog mesa
u umaku od gljiva,

Ime mu je Žorž,

Repinu je dugačku
i štakorski–debelu poput gajtana
pustio slobodno
opružio na
susjedni
engleski *tabouret*
sa četiri
zakrivljene noge
iz XVII. stoljeća,

Izvana
iz vrta — hoće se reći
dopire
cvrkut slavuja
vuga
zeba
i zlatnoglavih manakina…
a začuje se i ono znano
prodorno i horsko:
»pau–au — mej–au!«
nekoliko pari mladih
indijskih plavih paunova

… a unutra, kako rekosmo:
tišina i osama
ni muha da proleti
harmonija doma
mir duše
milina jedna,
jednom riječju…
samo crijeva Žoržova
krče, čuju se nadaleko –
sve do fontane
kaskadnoga sustava
isto tako barokne
od bijeloga mramora
u obličju četiriju razigranih
helenskih sirena
grupiranih u kružnoj kompoziciji
oko obeliska
visokog četiri metra
(kao da ju je osobno Gianlorenzo Bernini podigao)
u središtu vrta —
dakako, crijeva mačja
»naporno« rade, grče se
da svare toliko mesa
toliko umaka
toliko gljiva
ipak,
mačka konja probavlja
tj. mačak,

Lijevo od *taboureta*
sa četiri
zakrivljene noge
iz XVII. stoljeća
lijevo od mačka —
koji bijaše, dakako, snom komiran
poslije dobre klobase
— započinje
polukružno stubište
od mramora, također bijelog
sedamnaest stepenica

i podest
granitni balustri
obloženi srebrom
na vrhovima
lavlje glave
otvorenih čeljusti
a po sredini gazišta
crveni tepih
perzijski
ručno čvoran
od runske vune
iz Esfahana
Sve je, dakle
besprijekorno uredno
i Bogu hvala
čisto,
sređeno,
zategnuto
i »cakum–pakum« održavano,

No, savršenstva nigdje nema
nemojte da vas lažu:
na jedanaestoj stepenici,
(brojeći s prizemlja)
tik pred odmorište
uz balustar granitni
u maniri bečke secesije
kao djelo
notornoga *luđaka*
jedno se, da oprostite,
govno pušilo…
toplo, svježe,
»friško«
svijetlosmeđkasto
jakoga mirisa
to jest — vonja
ljudsko, dakako
duljine: preko 20 cm
težine: preko 400 g
(najvjerojatnije, odoka)

u jednome komadu, nedjeljivo
elastično
kao ganz nova gumija
homogeno,
»zdrave boje
i pravilnoga obličja«
— rekle bi uvažene
doce
bijelih ogrtača
i zašiljenih medic–instrumenata
nalik bojnim bodežima,
to jest gastroenterolozi
patolozi
i sva ostala gospoda
cijenjeni primarijusi,

»Servus!«, svima njima, podrazumijeva se,

(Netko bi sada rekao, kao u igri zapažanja ili u kakvom novinskom rebusu u mirno nedjeljno popodne:
iz baroknoga vrta bridi nježna melodija slavuja koja i golubove uspavljuje, zatim — Luj XV. pa XVI., engleski tabouret još iz XVII. stoljeća, sve je rokoko, barok i čista renesansa, mramorno stubište, perzijski tepih ručno čvoran, granitni balustri srebrom obloženi, lavlje glave na vrhovima, bečka secesija, i govno smrdljivo čovječje… — pronađite uljeza, gospodo!),

»Naime, da vas izvijestim,
uzoriti i visokouvaženi gospodine Grofe:
upravo sada —
na stubištu
na tepihu vašem, omiljenom
ručno čvoranom
od runske vune
iz Perzije daleke
i drevne
iz Esfahana
isprike na izrazu:
— obavio je
nuždu veliku
najveću moguću, da

vaš rođeni Nećak
koji je, kao što znadete,
od rođenja svoga
imbecillitas — obavještavam vas
pokorno… i preporučujem se
nadalje, na dispoziciji stojim
Presvijetli gospodaru«,

Reče ovo
korpulentna Sobarica —
pokloni se onda kao paž
do zemljice crnice
nosom prašinu s poda da opoje
i ne trepnu,
kaza hladno, eichmannovski
nema što,
bez grižnje savjesti
samo lakonski
zagladi rukom kosu
i počeša vrh nosa
svoje crvene babure
otečene
i nabrekle od laži
izrecitirala je gospa ovo
kao »Ave Maria«
i još se prekriži u znak začuđenja
elem — da zabašuri nedjelo svoje,

(Ne mogavši izdržati a da još jednom diskretno i nehajno ne dodirne svoju nadutu trbušinu — što osornom gospon Grofu, poluošamućenom opijumom i rumom, ne bješe nimalo indikativno…),

(Jest', sve ovo dosad bješe pomalo »bizarno«,
ali ništa čudno — događa se!,
stražnjici se vlastitoj narediti ne može,
kaže mudrost narodna i biologija službena… — ali…),

U Nećakovu obranu,
tom prigodom –
(jer on, malodobni šutljivac, još nije umio govoriti, iako imađaše pet punih ljeta)

usprkos *blago–telećim* pogledima
cijeloga osoblja:
Kuhara, Batlera, Vrtlara, Kočijaša, etc…
svih tih njuški *sprčenih*
sebičnih
samoživih
prostih
kleinbürgerskih
kukavičkih
pizdunskih, *entschuldigung!*
Grofu na *rapport* smjesta dozvanih
povodom ovog
nečuvenog »incidenta«,
(da se ispita — molim lijepo — tko je srao tamo gdje se
ne sere, rekli bi oni, pošteno, svojim prostim narodnim jezikom)
— stao je, dakle, samo
mačak Žorž
koji je vidio sve
očicama svojim,
sve, baš sve:
kako, elem,
dotična
korpulentna Sobarica
iz prizemlja
baš iz smjera objedovaonice
maločas trči,
»hvata zalet«
juri
to jest jurca
kao june
kao muha bez glave
do *toileta* gore
fatalno žuri,
galopom po dva metra
odjednom preskače
kao konj
to jest kobila,
kao da za njom
juri čopor bijesnih pasa,
i istodobno

»sirota« hukće
stenje
i preznojava se
kao nilski konj
ali do *closeta* (da kažemo sad »fino«, gospodski — po *francuski*)
na katu
… ipak i nažalost…
ne stiže,
(jer govno bijaše brže, gabaritnije i upornije)
vidio je, dalje, Žorž:
kako u tom galopu
gospa Sobarica
upravo, pred podest
naglo
i neočekivano
odjednom
(*ex abrupto!* rekli bi upokojeni Latini)
zamorena
usporava
te zastaje
(kao američki »Ford Model T. 1908« kad mu zariba
četverocilindrični motor zapinjući uzbrdo)
pa konačno
»lipsajući« kroz nos, otvorena usta
i isplažen jezik
staje…
i savija se potom
u čučećem položaju
te hitro
što brže može
nervozno,
bijesno
i bojazno
(da slučajno ne umrlja i uniformu zaduženu, na sebi)
svlači
ručerdama svojim
(koje behu nalik ručerdama drvosječe)
gotovo trga, cijepa
i silovito (s)kida
vlastite *hlače* —

tada, voala!: odbljesnu u staklu
Art deco vitraža
drečećega kolorita
na sjevernom zidu
nad stubištem
guzica cijela (obje kriške, dapače)
dakako, *guzičetina* sobaričina
bijela, mesnata, sjedelačka
masivna, slonovska
»monumentalna«
između 25 i 35 kilograma mesišta
i sala
(minimum, odoka)…
— a koji tren poslije
odahnjuje
dotična gospa
u *olakšanju*
jer se, dakako
i *olakšala*
i to obilato,

(A vonj strašan počeo se širiti odmah potom… — i neodređeni zvuk tihog, zaostalog, pucketanja:
kao kada klikeri, tijekom igre, iz dječje šake ispadaju, i lupkaju po podu…),

Sve je ovo Žorž –
sa fotelje
kaneliranih nogu
koja naginje neoklasicizmu
presvučenoj burgundy *Damast* jacquard tkaninom
naslona u obličju violine
— vidio
i sirotan osjetio
… i sada je,
poslije svega
na Sobaricu prisutnu
gnjevno frktao
i rep uvis dizao
te šapicama
tepih perzijski

iz Esfahana
ručno čvoran
od revolta
grebao,
istodobno zaobilazeći
naširoko
korpulentnu dotičnu
kao usranog goluba
u vrtu
excusez–moi, pardon! — golubicu
jer gospa Sobarica
nije stigla *stražnjicu*
svoju
poslije *istovara*
svoga
iole pristojno *urediti*
(negoli, samo hitro gaće navuče
i pobježe, dakako, da je tko ne opazi
ili da se gospon Grof neočekivano
u staklu vrata antrea ne odrazi)
a i mačke imaju, znamo
njuh
jači od ljudskoga
pa je i ovo Žorž
morao osjetiti
zastrašujuće,
nedužno biće…,

Sobarica, motreći
okom jednim na Žorža –
tijekom Grofove smotre
svih zaposlenika
tog »velikog doma«
u povodu
dotičnog »incidenta«
na tepihu perzijskom
ručno čvoranom
iz Esfahana
— naposljetku shvati
da ono što ljudi neće

— životinje hoće »kazati«
ovako — ili — *onako*
i da nema laži
koja se u zemlju
kao truplo
zakopati može,
uvijek netko prokljuvi
pa i mačka domaća,
mačak, *pardonček*
ako je i životinja,
neka je… ipak
živo je biće,

Stoga, nadalje
gospa Sobarica
više nikada nije lagala
(ne, zaboga, iz naglo stečenog poštenja,
većma iz straha da je u laži ne uhvate)
niti se u objedovaonici više –
kao mlado prase
u uzgoju
željno hrane
— kremšnitama
šamšnitama
baklavama
i krafnama
bez mjere
prežderavala,

Žorž je danima kasnije
čudesno ispario
(taj nestanak svakako bješe simptomatičan i misteriozan)
a nedužni Nećak Grofov,
svakako
od gospodina
Maior Domusa
po usmenoj zapovijedi
Grofovoj,
dobio je
svoju zasluženu porciju

šibanja
konjskim bičem
po ocrvenjeloj
stražnjici
i poplavjelim
nožnim listovima:
da mu na pamet
ne padne više
da radi
ubuduće
ono što nikada
i nije!,

III.
Krešendo. / Europa na katafalku.

Kada nova desetljeća
u svili i kadifi
(koje behu izjedene moljcima)
opet protekoše
i kada se više nije moglo pronaći
ni pod lupom
na potrganoj karti
lipsajuće Europe,
od Pirineja i Atlantika
do Karpata i Baltika,
ni autentičnih Grofova
niti njihovih »čestitih« Maior Domusa
i kada su ta ista grofovska Gospoda
svršila *reš pečena*
na lomačama
(a njihovi vjerni Maior Domusi na vješalima)
i kada su njihovi negdašnji
Batleri, Sluge, Vozači, Vratari i Vrtlari
sa svojim *srpovima* i *čekićima*
postali *sve i svja*
to jest »vlast« –
(a uzgred, i Belle Epoque bijaše tada naravno
»troduplo« pokojna…)

— i onaj je *mutavi* »Imbecil«
u međuvremenu, razumije se
progovorio
pustio jezičinu
i to oho–ho,
te porastao
uvis
i po širini
a i po dubini
te pustio brkove
pa postao, malo potom
ipak i vjerojatno, rekao bi Fritz K. (»slava mu vječna«):
»stjecajem prilika što ih je izvukao na međunarodnoj rouletti«
»neki čimbenik«
i to na svjetskom toposu…
Jawohl…
postao je, elem,
nekakav moćnik
svjetina bi bojažljivo
šaptala »vladar«
dapače
vlast, sila i bič
Atila, Džingis–kan, Hanibal Barka
tako nešto
ili štogod slično
a onda,
ovaj »vladar« –
čim se dograbio
dodijeljenih mu igračaka
to jest svih šibica i kanistera
ispod svoga trona
… — zapalio je, elem
cijeli *privatni svijet*
svih tih
Maior Domusa i njihovih Grofova
poveo ratove
invazije
osvajanja
pljačke
izazvao stradanja

ropstva
pogibije
patnje
… — da naplati, dakle,
onaj bič, *ono govno*
onu nepravdu
po stražnjici svojoj
i nožnim listovima
da se *namiri*
za onu
kaznu
kojom je *platio*
ono što nikada
nije ni učinio,
i za još desetke a možda i stotine
takvih
bičeva, govana
kazni
i nepravdi,
sve po popisu vlastitom,
koji se iz dana u dan
iz tjedna u tjedan
iz godine u godinu
iz desetljeća u desetljeće
redovito i brižno
ažurirao
i uvećavao, razumije se
(čist račun duga ljubav)
(…)
a zvao se: …
birajte…
po želji
(iz udžbenika povijesti,
kao iz jelovnika kakve
bogate europske kavane,
samo okrećite staru hartiju
i listajte taj krvavi menii
kao spomenar
davno zaboravljenih
»bitaka i vremena«
rekao bi Heidegger),

(Ozljeda prvo, dakako
onda i umorstvo
kao sljedeći korak
zatim *umorstva*,
pa sve više i više
njih
krv u potocima
pa u rijekama
do članaka
i do koljena
pa do lakata
i zatim grla,
a sve kao dokaz
života, dakako
možda je to
i van Gogh
osjetio
kad je sebi uho
zaželio
odsjeći),

(Ne želi se, sada i ovdje, ponovno
parafrazirati ili ne daj Bože citirati
čika Sigmund Freud
jer on tada bijaše još uvijek
musavi dječarac koji je možda
i »pačija govno kusao«
ali treba, ipak, govoriti kako stvari stoje
kuda idu i kamo će završiti
i treba ponavljati… ponavljati
pa i pjesnici kad smo
od viška teksta glava ne boli
kada se o uputama za opće dobro govori
ponavljanje, dakle
to je majka znanja
rekao je drug Uljanov — prije nego što mu je drug Koba, sjetimo se!,
»sredio« put
na onaj svijet
u čije postojanje, avaj
nisu vjerovali

ni prvi
ni drugi…),

I još su mnoge njuške
ljudske, njima slične
bičeve onakve
radi *govana raznih*
osjetile,
pa postale
ubrzo njuške
pseće
i zvjerske
jer uništitelje
generacijama
naraštajima
i epohama
produciraju i oblikuju
kao vruće
i isprva »mekane«
glinene kipove –
ni iz čega, iz praha zemaljskog,
(*ex nihilo* rekli bi ponovno pokojni Latini)
ne autoriteti nepojamnog zla
većma
— ruke
takozvanih »običnih, malih ljudi«
— nasilne ruke
i zli jezici
raznih sobarica
batlera
vrtlara
vratara
ratara
kočijaša
čistača govana
maior domusa
takozvanih grofova
ovih i *onih*
ruke i jezici, dakle
»malih ljudi«

njihovom sirovošću, surovošću
i zlobom
koja ne bješe dozirana i zauzdana
onda kada je morala biti,

Jer — *piccoli* ljudi ne znaju da su *piccoli*
pa »malim« zlobama čine ogromna sranja
a ne može se, istina, svaka pogreška
svako sranje
svako govno
popraviti
počistiti
oprati
zapravo,
većina pogrešaka
sranja i
govana
ne može se
nikada u cijelosti
ispraviti
ukloniti
odstraniti,

Bijeli *Chardonnay* proliven iz boce
po majci zemlji
ne želi više
natrag
u stakleni
kazamat,

Razbij onaj
ovalni tanjur
na kojemu se treba
pečeni puran pušiti
u sto dijelova i komada
i sastavi ga ljepilom
ponovno
nije isti, jelda?
vide se pukotine
i ožiljci, naravno

nitko ga više
neće
štovanim purama
stavljati pod
uzglavlje i trticu
posebice kad
ove pečene dame
treba izlagati
probranoj žderačkoj publici
na kakvu banketu,
ili krkanluku druge vrste,

… A Crkva kao najveći
autoritet za sva
ljudska sranja
koja sve ovo stoljećima
i tisućljećima motri, dakako,
ponavlja
jedno te isto
kao južnoameričke Are:
»jesmo grešni, to nam
je priroda«
ali ne govori uvjerljivo:
»ne činite pogreške, nikako!«
većma decidirano: »griješiti se može manje ili više,
nema na ovome svijetu pravednika, *jašta*,
ljudi smo kvarljivi, ali, eto, pokajte se,
ako potrebu za kajanjem osjetite, braćo
i sve će biti vraćeno na
status quo ante,
a i ovako kako je — tako je,
pa nije Bog zna koliko strašno
oprostit će Milostivi Bog sve, sve, Amen«,

Gospodo, čemu pokajanje
kada vino
više ne može
natrag u bocu
a pura na tanjur
što, gospodo, molim lijepo

(pita se sva ljudska znanost mozga)
vrijedi jedno sićušno »ispričavam se«
kada je onaj »Imbecil«
molim lijepo, popalio pola svijeta
zbog jedne
crne
smeđkaste
ili tamnožute (ovisi što se jelo)
mrlje
na tepihu perzijskom
iz Esfahana
od runske vune
ručno čvoranom,
mrlje — koja se, ipak
dala
ukloniti,

Samo je trebalo
usporiti s
reagiranjem,
zaključcima
i djelovanjem,
i ništa više,
sve bi bilo
u redu…,

A možda i ne bi…
možda se »imbecili« rađaju
sami od sebe
možda je *gentile signor* Lombroso
bio u pravu sa svojom
»teorijom o urođenom zločincu«
možda uistinu nitko nije kriv
ni za što
možda je sve ovo splet
slučajnih
i glupih okolnosti
ovog
spletenog
slučajnog

i glupog svijeta
možda je gospa Sobarica
uistinu nedužna…
sirotica, pa »pritisnulo je«
nikakav to zločin nije
jašta
a tko će lud priznati
da je svoj feces nasred kuće
grofovske
u muci želudčanoj
ispustio?, *ju, ju, sramota*
»pa, nije namjerno, molim lijepo!«
a Maior Domus, njegova krivnja, je li
ima li je?,
jok brate
i on je radio samo svoj posao
a ni Grofu nemamo što zamjeriti
lagan je od samog početka,

Svi smo krivi za sve, rekao je Dostojevski
to jest
nitko nije kriv ni za što
to je isto kao kada se kaže:
»kada su svi svima dužni
onda nitko nikom nije dužan
svi čisti i ispravni, molim lijepo«
(i ovdje se vidi, kako reče Šalamov
Varlam u svojoj »Četvrtoj Vologdi«, da Dostojevski
bješe, ipak, najantireligiozniji
pisac, uzgred),

Od ovoga može i glava
zaboljeti
i ispod rebra štrecnuti…
bolje je, ipak,
unatoč svemu
samo plandovati,
plandovati
i samo plandovati
kao Europljani »sedmog neba«

omamljeni opijumom
ošamućeni rumom
i jakim duhanom
i još koječim
punih pet desetljeća
prije nego što
je Princip
svojim »*browning* samokresom
sa četiri *hitca*
na mjestu«
izbušio
Ferdinanda
i ženu mu
u Sarajevu
28. lipnja 1914.
i tako otključao
dotad
najširа vrata
svim »Imbecilima«
da izađu iz svojih
grofovskih vila
iz svojih oloških okružja
da konačno
slobodno odšetaju
na slobodan zrak
kako bi se slobodno
svetili svojim
Sobaricama
Maior Domusima
i Grofovima
po cijelom slobodnom kontinentu
uzduž i poprijeko
nego kako!,

Branislav Glumac

Listam po mozgu

(iz neobjavljenog pjesmopisa)

BORISU

sine.
ne pohodim ti grob.
ja sam tvoja žîva.
hodajuća grobnica.
još koji trenutak.
pa krećem.
prema zajedničkom zavičaju pepela.

RUB

ostavljeni na rubu ponora.
klati(m)o se.
naprijed.
n
a
t
r
a
g
zavodnička je ljepota ponora.
zavodljivo je i hrapavo postojanje.
rub je presudnik.

drži odgovor(e).
glava.
srce.
rep.

RIMOVANA PJESMA O UMIRANJU

umiremo sami.
u snu. na javi. zori i u tami.
ostavljamo sve što imamo i što nismo imali.
stvari. zidove. iluzije o veličini. neutješno mali.
mrvu znanja.
svemir neznanja.
umiremo sa otvorenim očima. žudeć tračak svjetlosti života.
neki i sa sklopljenim očima. presiti ljepota i sramota.
umiremo sami.
u secesijskom krevetu ili u slami.
uz bespomoćne lijekove što obećavaju nadu za sutra.
razdanit će se. ali našeg više neće biti jutra.
čudna je ta baja sa umiranjem i životom.
ugasit se u fotelji ili za prosjačkim plotom?
još čudnije je što sutra ja moram ustat. kupit vece papir, platit račune.
moram osoviti stare kosti do banke. vrijede li tamo još dinari ili kune?
platih ja račune i s vece papirom osjećam se baš dobro.
ko da sam svu sreću svijeta zasluženo pobro!

SA FRANOM NA PLAŽI

rista, vise ti sise!
nisu to sise, to je starost!
kako može visiti starost, rista?
može. doći će vrijeme kada ćeš to razumjeti.
a kada će doći to vrijeme?
kada ostariš kao ja.
aha... veli važno moj sedmogodišnji unuk fran.
i smjelo bućne u morski plićak.
a i ja za njim. zagazim u dubinu.
vremena. i preostalu pjenu života.

KREVET

bilo mi je najljepše i najsigurnije u majčinom krevetu.
u njenom trbuhu.
kada sam izašao u svijet bio sam i puž i zec i vrabac poletarac i ždrijebac.
bogami sam bio i lav.
danas sam strogo iskontrolirani izdresirani mrav.
u krevetu. s lijeve mi strane placebo lijekovi.
s desne lažne nade i uspješni stresovi.

POEZIJA

ženskoga je roda.
katkad lakog, katkad težeg poroda.
valja u njoj uživati.
zašto ženu u čami skrivati.
ta ima poezija i lice i kosu i oči i čelo.
usne. kosti. dušu. tijelo.
treba je samo uzimati u gutljajima. kao piće i jelo.
tu ženu. poeziju. ponekad u strahu a ponekad i smjelo!

BUĐENJE

jutrom prvom otvorim poneko oko. misao.
pa prozor. otvorim.
pa se porukujem s danom.
zahvalim mu što me oživio. mirisima i obećanjima.
pa kad on uđe u mene bezobrazno mahnem noći.
sa srednjakom uvis.
stalno se s nekim rukujem i svađam.
ako ne sa samim sobom a ono sa imaginarcima.
sjenama.
gledajući kroz prozor ispirem mrlje savjesti.
ima ih.
rukujem se i sa bjelosvjetskom prljavštinom.
nje ima prekomjerno i nezaustavljivo.
o. rukujem se ja i pogledom.
kad ga hitnem u klorofilni park.

i s prvim psima šetačima ja se rukujem.
pa. iskreno. porukujem se s prvim avionom za dubrovnik.
uh! da li ću još ikad stići porukovati se s ovim čudesnim i kaosnim gradom!
bolje da zatvorim prozor.
i da svijetu okrenem leđa.
ipak. rukovat ću se još samo sa vranama i stablima.

PRIJATELJSTVA I LJUBAVI

prijateljstvo se rađa iznutra.
u mineralogijama riječi.
ljubav prvo izvana.
u oku. pogledu.
bez riječi.

KRIVOPRAVDA

preživjeli ratnici cijeloga svijeta zaklinju se u boga i alaha.
da li su ih oni spasili od smrti!
a što s mrtvima koji su bili i ratovali pokraj njih?
i čime su to baš preživjeli zaslužili život i pomilovanje!?
barem da se prestanem zahvaljivati sakrivenim bogovima!

RASTAVLJENICE

miris

nježna. tijesna. imenica.
a rodiljna ko zemlja crnica.
kao kolibica od raskoši.
raslojimo je:
mi — zamjenica
mir — imenica
iris — cvijet
ris — životinja
sve je tu. čovjek i zvijer.
rječnik i gramatika od plavog cvjetnog mirisa.

SAZNANJA

minuše papirnata slavlja.
utihnuše sezone ushićenja.
presušiše čak i jeftine obmane.
prošupljeni čovjek vadi tinjajuće uspomene.
na unutrašnje čišćenje.
zalud.
nevina su samo djeca u majčinoj utrobi.
kad prerastemo u ljude svašta bivamo!
biti će bolje.
biti će
biti.
ne pitam kad...
rezerviranog vremena sve je manje.

KNJIGA

listam po mozgu.
po prošlim ugodama i sadašnjim nevoljama.
kako se samo dobro sporazumijevaju!
flertuju.
kroz ključanicu od slova i vremena.
kad izlistam ugodu, evo ti nje — nevolje!
zavija kao zmijolika hitna pomoć.
ugoda nestrpljivo čeka.
ženolika.
raskalašenice su obje.
zanimljiva je ta igra plusa i minusa.
ljubavi ljubomore.
prvenstva i drugosti.
uvijek na straži.
bludne/budne.
spremne na prepadni zaskok.
isukati mač ili svijet!

RAĐANJE MORA

imenom i prezimenom jedna davna slika. ulje.
prijatelja sluđenog šahiste zlatka kesera.
u lijevom gornjem kutu malešni plavi mjesec.
u sredini. više udesno i malo gore.
tanka plava crta.
ja odletim pokatkad na taj mjesec. mjeseculjak.
pa sletim na crtu kao na plav
ili spasonosnu dasku. sup.
no ne skačem unutra. u sliku.
jer cijela je u ostatku crna.
crnija od svake crnine. crnjak.
a meni se baš u crno još ne skače.
prem mogla bi se ova slika i imenovati: rađanje života i smrti.

SKICE

čovjeku koji se sprema na put neću reći — sretno!
već: sretan ti — povratak.
glupanu ću pak reći:
drago mi je što vas rijetko viđam!
a brbljavcu pak: veseli me što ste mi došli u kratku posjetu!
i sebi: što i kako pišeš!
jer zapisano ostaje.
i kad–tad može biti otkriveno kao pohvala vlastitoj gluposti!

ne naginji se van već prema — unutra!
a padobrancima i padobrankinjama neću poželjeti sretan skok već — doskok!

SITNEŽ, KAO

u tri sata noću.
kinji me neznanje. ili zaborav.
poludjeli mozak traži pojam egzegeza.
režnjevi prevrću zaboravljenu zemlju.
ne ide!
ali tu je Klaićev rječnik stranih riječi.

(usput rečeno: s tom unikatnom i pametnom ljudinom prijateljevah davno!)
koji me to proganjaju đavoli?
da želiš objašnjenja filozofskih biblijskih tekstova!
i to još pred ogledalom iz kojeg te gleda zbrčkani stranac u tri sata u noći!
eh neznanje. eh zaborav. eh truljenje mozga!

ISKRENI RAZGOVOR S MLADOM DAMOM

znam ja gospođice što vama triba.
gomilica novčića. i divlja kuretina da vas dobro izriba!
taj s kim ste. suviše filozofira. intelektualno je smeće!
a kad vam zatriba nikad od pomoći biti neće!
a ona će mi: sad i vi solite more! a možda ste i u pravu!
pozivam vas na nastavak razgovora uz kavu!
al da se ste niste usudili filozofirat!
i odma mene pipkat i dirat!
obećajem, velim. (a u mislima šapćem: obećanje ludom radovanje!)

SAN

u piramidalnom sam gradu.
ulice kružne.
puste.
hvatam sjenku djevojke koju sam nekoć volio.
čim je sustignem ona zamakne.
i tako sve do vrha piramide.
i natrag.
evo me na trgu cvijeća.
ni tamo žive duše.
ni prodavača.
ni djevojke sa sjenkom.
cvijeće me kao podsmješljivo gleda.
kao da mi želi reći:
ono što je jednom davno izgubljeno
sahranjeno
ne može uskrsnuti.
ni cvijeće.
ja najbolje znam što je radost i tuga.

pa ponovo krećem prema vrhu piramide.
tragajuć za izgubljenim.
neprestano posrćem.
i letim. za stvarnim i nestvarnim ženama.
na javi. u snu. i u vremenu.

SUOSJEĆANJE

nježna je to riječ.
osvježavajuća. kao živa voda.
no tek dodiruje površinu. kožu.
ljudskih nesreća i boli.
ne može prodrijeti u umno srce i tamu patnje.
uprkos.
povezujuća je to imenica.
kao nit konavoske čuvene svile.
ponekad jače i od konopca.

NOĆ

mjesec se izvjesio kao stari sprešani srebrenjak.
nebo tamni padobran bez konopaca.

raširio sam ruke.
zlu trebalo.
ako padnu.

NOVA DVADESET I ŠESTA

zajašila utorkom na srijedu.
a srijeda ista kao i prošle.
i četvrtak plagijat.
i petak olovan kao i dvadeset i pete.
a da i ne govorim o šupljoj. mamurnoj. suboti.
i eto obećavajuće nedjelje.
koju željno iščekuje neurotični ponedjeljak.
i ništa nova.
osim za godinu ostarjelih lica.
i prepisanih snova iz godina prošlih i budućih.

SAN 2

ponavljač. mjesečnik.
vozim auto kroz zastore magle.
velikom brzinom. a krivine.
ni kažiprst da se vidi.
a kočnice otkazale.
čujem zapomoćni krik u sebi.
auto sve brže siječe maglu.
i tako. prema smrti.
sva sreća da u nama još postoji samozvani sekretar za buđenje!
i za nesreće.
a san ponavljač čeka me opet na nekom zavoju.
u maglama.

DAVNOSTI

eh, kako sam ih volio!
no neke sam. i u devedesetoj malo obolio.
jesam li ih?
nisam li ih?
taj silnik vjetar prolaznosti. sve bi da požderе!
da uzmuti sjećanja i lica ispere.
pa ne znaš je li sve ono bilo.
ili se to meni samo snilo?
ja nisam heremdžija. ovisnik o broju.
noćas bih rado pozvao u krevet jednu. ne mogu vam reći koju.
džentlmen sam bio i ostao.
a dvostruki sad sanjar postao!
imam ja i za provod nešto para.
nisam baš bankrot propalica stara!
muškom uvijek nedostaje ta neka, jedna.
zadrhtaja i sjećanja vrijedna.

ČEKIĆ

(ne)slučajno se našao na pisaćem stolu.
pa svakako zaslužuje pjesmu.
razmišljam o pra, pra, praruci koja ga je izmodelirala.
i o pramozgu koji ga je rađao.

doba željeza, bronce?
ne pitam ni za godinu, ni za godišnje doba.
izmislio ga je mozak kad se sudario s nečim tvrđim.
trebalo je. recimo, u stijenu zabiti čavao.
ali da, trebalo je izmisliti i čavao!
tko je bio prvorođenac?
pridao bih primat čavlu.
svakako su obojica mijenjala povijest.
govorim o njima kao muškarcima.
i jedan i drugi bili su graditelji.
važni za moreplovce i sanjare.
ali i za pribijanje optuženih na križ.
ili drvo. dakle, imali su i mučiteljsku misiju.
za krv iz ruku ili čela.
čekić je dakako za povijest bio važniji.
taj pra, pra, pra koji ga je skovao sigurno nije dobio odlikovanje.
bezimeni humanist i uvijač istovremeno.
evo, ja mu dajem pohvalu i pomilovanje imenom ulice:
ČEKIĆLAVOVA!
svaka ulica na svijetu mogla bi se njime ponositi i — sramiti.

KAŽU

sveznalice.
da sve je napisano i rečeno.
i da čemu pjesnici i poezija.
čemu hermetisti, konkretisti, tradicionalisti.
ljeto je. otvoren prozor.
iznenada uletio golub.
pitam se, zašto baš u moju sobu?
leti i mahnito kruži.
zaleti se u zid i padne. i učas uvis.
krila su mu nježna.
no on bez jauka i krika udara o zidove.
ne može pronaći spas.
siguran sam da ga boli i kljun i tijelo. i perje.
želim mu pomoći. kao zatvoreniku.
osuđeniku na neznanje.
on još više luduje po sobi.

za čime?
pa, za slobodom! zidovima uprkos.
za prijateljima i prijateljicom.
bio goluban ili golubica sigurno su zabrinuti.
a i krila su stvorena ne za sobu već za prostranstva.
izletio je.
a ja sve ovo stihotvorim kako bih dokazao da sve nije rečeno.
i zapisano.
i da je slovo uvijek na početku i da nema mu završetka. ni korica i zakoričja!

PRIČA

sreli se. slučajno.
na uglu dviju zaobljenih ulica.
snaga i nježnost.
oči u oči.
tijelo u tijelo.
a žarilo zlato vilovitog ljeta.
ram za uspomene.
nježnost pomisli: kakva snaga, kakvi mišići!
snaga uzvrati u mislima: kakva ljepota! kakva krhkost!
nježnost uzdahne: kako sam slabašna!
i taman da padne prva riječ, kadli:
uzvitla se nepristojno oblačak pun vruće prašine!
nježnost zatvori oči.
trajalo je kratko.
oblačak nestade kao što je došao.
nježnost otvori oči.
snage više nije bilo.
bježala je pred oblačkom prašine.

PJESNICI SE MORAJU ZAPOSLITI

jer od stihova se ne može živjeti.
od romana i priča još se može životariti i knjigovariti
ako ste prekomjerno plodni.
pjesnici žive poeziju i rad nje.
oblacima. vjetrovima. i zvijezdama se hrane.

stihovi su kratki i slatki.
glad je duga i gorka.
pjesnici se zato moraju zaposliti.
jer dvorskih pjesnika poput goethea više nema.
dvoraca i careva/tajkuna ima.
no njima je poezija novac. a srce u banci.
ona im je i estetika i etika.
ništa, dragi pjesnici i suputnici.
morate se zaposliti. kako mlađi tako postariji.
kruh. voda. sol. šećer. voda. struja itd.
jednostavno i nepjesnički rečeno imaju stalno otvorena usta.
sanjajte i tešite stihove i oblake i dalje.
uz preporuku vam starog perovođe za posao.
ako u bajkovitoj hrvatskoj posla za pjesnika još ikakvog ima!

NEOSTVARENO

znanac mi umire.
hladnokrvno će: ja sam već ništa!
pitam ga: imaš li kakvu neostvarenu želju?
imam: žao mi je što nikada nisam imao kosilicu za travu!
jao! jao!
i umiranje na tren bi pokošeno životom!

OLOVKA 2

ta olovka.
to oživljeno tijelo.
nadasve je gladno ljepote.
to vertikalno srce.
rano je spoznalo što je suživot i susmrt.
i trenutak kad su shvatili da moraju živjeti zajedno.
u ružnoći i ljepoti.
u bijedi i iluziji vremenske zadatosti.

OLOVKA 4

ta smeđost što kaplje iz tebe.
boja je duše.
kaplja po kaplja.
kroz kapilare.
u dubine.
u visine.
s gospodarom tvojim. u dosluhu.
ili podanikom.
i u kapima neke vječnosti.
i odanosti.

TO SUNCE

zbijam ga u kičmu.
u koljena.
u rebra.
o da! jednom će mi zatrebati ta sunčevina!
taj razvikani bjelosvjetski d vitamin!
u pepelu tamo.
o, da. vrat će mi uživati u zlatnom prahu.
a nitko ne pita trebam li čašu vode.
zrno soli ili cukra.
o, imat ću i tanjur. netko šapće iz budućeg pepela.
i žlicu i viljušku!
sunce mi je uzmutilo razbor.
ali ja i dalje stojim u okviru prozora.
napola gol i leđima okrenut čovječanstvu.
u parku ptičice ptičuju pjesmice opstanka.
automobilske gume u daljini žderu cestu.
čujem njihov šum i škrip.
i nekoga će zbog njih sačekati policajka smrt.
ne mogu ja tu ništa.
d vitamin me je potpuno obezglavio.
sunce se penje u mom mozgu. zenit.
blažene li sujete u dugom životu.
i protočnosti zacementiranih vena i aorti!

USNE

usne govoruše.
usne sponzoruše.
usne poletuše.
usne reduše.
usne smutljivice.
usne otrovnice.
usne medne.
usne čedne.
usne prevrtljivice.
usne pravednice.
usne grešnice.
usne bludnice.
usne isposnice.
usne ratnice.
usne patnice.
sveusne. svevremenske.
zemaljske i rajske.
usne! usne! kao molitva.
pa nek su ponekad i — britva!
nikada ih dosta!
za njih ne vrijedi vrijeme — posta!

PREDZIĐE

život je još uvijek predziđe između starosti i smrti.
a naše ja. tek lomljiva je os što smušeno se u tami vrti.
starost je pak izdestilirana muka.
ublaženo milostivim stihom — psihofizička bruka.
tijelo nas neutješno i ponižavajuće izdaje.
dok podjetinjali um ne predaje se i laje.
taj sitni lavež kašljucavih slova tek puka je zamka.
kako spas nam je ona povijesna dosjetarska slamka.
u nozdrvama mi još uvijek drhti lahor mladosti.
osvježi na časak ralje prolaznosti.
i tako. samljeveni stari čovjek. ko čestica prostorom baulja.
sjena od sjenke što mi se po skislom mozgu kradomice šulja.

ŽAL

žao mi je.
što ću uskoro morati ostaviti ta raskošna ljetna stabla.
tu parfumeriju mirisa.
tu galeriju nadonosnih boja.
i što nikada neću otkriti tko je taj noćni slikar.
što tonira lišće različitim nijansama.
žalim.
što ostavljam nenošene košulje i ljetne majice u ormaru.
s kojima sam mogao tako lijepo flertovati s drvećem.
i lišćem. i povjetarcem u njima.
žao mi je.
što ću morati napustiti i olovke.
i nepročitane knjige koje su samo sarkofazi u biblioteci.
i jednih starih papuča mi je žao.
tim krpenim podnožjem mojih misli.
i tu ću stati.
jer za žal.
za onim najvažnijim nedostaju mi prave riječi.

USPJEH

naučio ja u 88. godini poslati poruku mobitelom.
velik je to podvig za pisca gutenbergovca. hvale i prijatelji.
svaka mu čast.
postao je sad netko drugi. treći. važnik.
ponekad uspijem i porazgovarati sa njim po ljudski.

ZAVARAVANJA

ponekad mi se učini da sam uhvatio glavno tijelo pjesme.
a ne vidim joj ni glavu ni rep.
a pjesma treba imati i ruke.
i noge.
i trbuh. i pluća.
i još mnoge organe. važnije i sporedne.
e da bi imala i glavu i rep.
zanimljivi su puti zavaravanja i rađanja.

GLAS

glas je ja.
glas je ti.
glas je on
glas je ona.
glas smo mi
glas ste vi.
glas su oni.
glas su one.
najčujniji.
najtraženiji.

GURALOGIJA

poznanik me zapita kako ste?
guraloški!
molim?
gu. ra. lo. ški.
što vam je pak to?
to su vam životne tačke sa starim zahrđalim kotačem.
poznanik se namršti.
kažiprstom zavrti kružnice po čelu.
i ode bez pozdrava.
kao. s ludim ne valja trošiti rečenice.

SAN

iznenada sam upao u rudnik od slova.
u bojama i crnobijelim.
iskopavam gramatiku i pravopis.
točke. zareze. upitnike. uskličnike.
velike dvotočke poput vratiju.
zovem upomoć.
spas od rudničkih rečenica!
pletem konopac od svjetlosti!
ispeo sam se u bijeli dan.
u ruci mi još uvijek upaljen rudarski fenjer.

ŽIVOT

je kratko pripremište.
za ono trajno crno spremište.
i jutro je. za onu nepovratnu noć.
u koju valja nam poć.
život je trajni dvoboj. naše snage.
protiv raspadanja i zemaljske vlage.

KRATKI OGLAS

prodajem svoju najdražu i najodaniju ljubavnicu.
ime joj je olivetica.
prevedeno — pisaća mašina.
požurite. mnoge tajne skriva. i lica.
sjetih se u tren! ne! nisam ja profiter ni izdajica.
pa povlačim oglas!
u sav glas!

MRAV

i mrav ima zaobljen pogled.
da ga zgazim?
oči moje!
zaobljenice i zarobljenice.
tako važnom i vrijednom malenkošću!

Lidija Vukčević Vučurović

Kolažiranje

172 *Mnogoglasno: samo huka oceana*

Ne prestaje sanjati južni i otrantski ocean. Tamo je more modro: tinta *Leonardi*. Beskrajno, kao mogućnost rukopisa. U takvu svoju mastionicu namače Agnes melankoliju. Puno je puta uskakala u slano i duboko južno more. Kako ćete ga onda nekome tko nema takvo iskustvo, iskustvo preslane eteričnosti, opisati? S čime usporediti, s kojim elementima poravnati?

I sada, kad osjeti miris joda, makar u ambulanti, prožme je osjećaj ispunjenja primarnim, esencijalnim. Doživljaj potpune opojnosti. Egzaltacije? Ljubavi?

Ljetovali bi u kamenoj omanjoj kući nad morem. Metafizika isključuje ćuđoređe, ponavljala bi sa svojim dragim. Predvečer bi čitali filozofske knjige. Slani od kupanja, solili su duhove metafizikom. Sad joj se sve čini tako smiješnim.

Prisjeća se gradnje kamene vile. Zetskih majstora, zidara, tesara, samoborskog stolara kojem je otac platio avionsku kartu. Da bi mogao postaviti škure i vrata ručne izrade. Sjeća se Agnes dobro ljeta kad se utvrđivala terasa, taracanja i plaćanja puteva do kuće s obje njene strane. Arhitekta Krstića koji je odlazio s njenim ocem u šetnju putom *uznos*, prema planini koja im je bila za leđima vile. Sozina ogromna i visoka, zaklanjala je more od Jezera. Išli bi Agnesin otac i njegov ljetni prijatelj da nabave kozji sir i uberu šimšira. Sjeća se potom i njegove žene slovenske Tršćanke, pjegave i crvenokose. Koja je zabavljala njenu majku pripovijestima o prijestolonasljednicima.

Pa hepeninga s vršnjacima za ljetnih večeri, kad se svatko u svakog zaljubljivao. Rasprave o kozmogoniji i filozofiji koju će voditi sa Jacquesom F. na njegovom očajnom talijanskom. Sjena koje padaju u dnevnu i najveću sobu, kad vrela naranča zapada za Nehajem, a prašnjavo zlatne slike sunca — baš

kao u talijanskom cinquecentu — lome se kroz škure. I oporog mirisa procvale zelenike, tri oleandra pred kućom i tri za njom, koje su otac i ona brižljivo usadili, pazeći na simetriju kolorita. Sa zapadne strane bijeli, a s istočne ružičasti. I borova za kućom koje je usadila s majkom gotovo slučajno i kao igrajući se. Dva je titanska duba morao posjeći stric jer od sjevera ljuljahu terasu vile.

Sjeća se i muka s vodom u kasnije izgrađenim kupaonicama, koja je curila u tankim prucima. Ali nadasve, i iznad svega, one božanske huke što ga noću proizvodi sutomorsko žalo. Za Agnes, najopojnija jadranska pješčana plaža.

More je tamo modrozeleno i miris mu je pun i gust kad se razbarušuje pljušteći nalik pjenušcu. Svojim valovima kao visokim konjskim zapregama. Njegova je rapsodija za Agnes neusporediva ni sa čim drugim u prirodi. Gesta božanske umjetnosti. Kad se visoki valovi povlače nakon što su zapljusnuli žalo. Tad se čuje i šum pijeska. Alfabet Boga. Naizmjenično pljuskanje vala, rasipanje nalik ljuvenom pjanstvu čovjeka kojeg voliš. I kad bi nekome željela reći nešto iznimno, rekla bi: Ti si moje more. Jer, dalje ili više od toga, posao je bogova.

Preostalo — posao bogova

Ispadaju ti dlake, rekla bi baba za kosu. Vlasi, odgovorila bi Agnes hrvatski. Dobro, to ti je isto. Onda, bilo je prhuti, peruti, u tim crnim kosama. Pa se *skuva* sapun u *konaticu* i napravi šampon. Ako se poslije pranja istrlja kosa rakijom komovicom i zaveže maramicom, kao oni Šipci kad zidaju, onda tati najbolje pristaje ona njegova sjedina povrh čela.

Mama bi stavljala maslinovo ulje ili žutanjak s par kapi limuna. To je bilo *pakovanje*.

A sve to piše u *Praktičnoj* — čitaj Savršenoj — *ženi*.

Otac je kopnio, iz ljeta u ljeto. I onako plitkoga daha, velikih zastakljenih očiju, ličio bi skinut s dijalize, na iznemogloga i ojađenoga vuka koji je izgubio veze sa svojima.

Samo njih dvije ovčice uz koje se pripitomio, uz koje je nalazio malo smiraja. Jedna bi ga njegovala i hranila. I on bi bio zahvalan za svaki zalogaj, za svaki tanjur, za svaku tepsiju ili *prigani skobalj*. Ona druga pratila bi ga u bolnicu i dočekivala, sjedeći uz tekstove ili kavu, smirujući ga pričom, skrećući pažnju tekućim a uvijek istim političkim nonsensima.

Ali, nije se Vukac dao prevariti lako: osjetio bi u boji tona, u načinu na koji mu se daju nalazi da svijet za njega postaje tek pričina, sjena koja se uvećava s pinijama u bolničkom parku. Mirišu tako neopozivo na domaju, na jug.

U gimnaziji u sjevernom gradiću gdje je Vukac predavao dva desetljeća povijest, zvali su ga Vukas, zbog nogometa koji je pratio i od kojeg se palio kao svi njegovi vršnjaci. Pričala je mama da ju je vodio na maksimirski stadion još za

vrijeme studija da mu pravi društvo, da vidi svoje favorite, da navija, da ispuše svoje strasti. Onaj isti stadion na koji Agnes neće stupiti nogom, jer vjerujte, diže joj se kosa na glavi od bilo kakve kolektivnosti.

Poprilično se Agnes umorila od morfologija bajki i jezika na kojima se uvijek iste *skaske* bajaju. Valjda zato što još od početka sedamdesetih živi u neprestanom *Vučjaku*. Preci bi rekli: Da kuća valja, i vuk bi je imao.

Vukac je najveći i najvjerniji vuk kojeg je ikad upoznala. Najhrabriji. Nije išao nikad podvijenoga repa niti njuškajući okolo, da potraži svoje žrtve. Zato joj i ne treba pas, glupa zamjena za vuka. Agnes je ostala Crvenkapa, koju je najviše voljela od mesožderskih priča. Njena Crvenkapa luta šumom da bi nadmašila mudrost jednog nasmrt bolesnoga vuka.

On svejedno zna da ide neopremljena, bez štapa ili kišobrana. Iako joj klecaju koljena od miholjskog sumraka, tvrdoglavo misli da joj ne treba zaštita. Na rubu neke šume ili naizgled rafinirane priče naiđu dvije stvarne ženske spodobe s hrtovima ili dogama. Jedna od njih slatkasto kaže:

— Neće vam *ona* ništa gospođo.

Naježi se Agnesi tjeme od zamjenice i od gadnih psina u sumrak.

— Znam — kaže — ali neću da me njuškaju. Uostalom vidite me, nisam mala.

— Kak' ste tak mračni — odgovara pasja gospodarica.

— Mračni ste vi, jer vam trebaju psi.

Poslije, nakon udvostručenih kuja prisjeda joj šetnja i rana jesen i zrelost.

Južina je, a Agnes dušom južnakinja. Nepredvidiva.

Zato je poanta ove priče zakrivena. Njeni od vučjega roda, ne udaraju na slabije od sebe. Na epigone pse ili umiljate mačke, mazne i krvoločne. Zavijaju na uzbunu kad ih posvajaju oni što misle da je sloboda svođenje lutanja. Skućivanje samo.

Agnes tu zastade, kao i ponovljeni disk s muzikom Luccia Dalle: *Siamo dei, aspettiamo fine del mondo… Bogovi smo, čekamo kraj svijeta…*

Živa snaga poezije radi iznutra i onda kad je odložena u spremište nesvjesnog. Za umjetnike, bili oni i avangardni, ljepota je pokušaj zasnivanja apsolutnog reda iznutra. I onda kad govori sablastima, i kada je taj red red apsurda. Mjera, ravnoteža, harmonija i sklad, prvenstvo vrline nad porokom, ideja nad kategorijama, bitka nad bivstvom, duha nad žićem: nije li to ono što je protuteža neumjerenosti, kaosu, proturječju, disharmoniji, zlu, mržnji, nebitku, ništavilu?

Pojavni svijet koji znanost i filozofija propituju daleko je od jasnoće gnoze koju umjetnik uspostavlja remeteći vanjski, prividno postojeći red svijeta. Umjetnik pleše između esencije i egzistencije. Nađe li svoju *sreću forme*, može dati vrijednosti.

Novo u času postaje sablasno, s prvom vodom u ustima kritike ili u inačicama kojima namiguje sličnima u društvenom zrcalu. Samoća, strogost i is-

ključivost izbora, spoznaja nemoći za svijet i moći za svoje djelo, to su ne samo književnikove sablasti, to su stvarne utvare svakog umjetnika.

Umjetnicima nevidljivo postaje pojmljivo kroz vidljivo, i obratno, nevidljivo se čini vidljivim, jer stvara iz nepostojećeg. Apsurdno je i to što se i samo djelo, jednom objavljeno i *usvojeno*, umjetniku samom može učiniti sablasno, prava utvara nestvarnog. To ne znači da je ono manje zbiljsko. Naprotiv, djelo se usuđuje iz prediva noći satkati svijetlo i prostrano kruniste dana. Spoznaja je u pravilu opijat ali i otrežnjenje. Pritom, umjetnik mora osvijetliti tamu za druge. Pažljivo, jer nitko osim autora to neće učiniti. I tko uostalom želi ostati taman, tko želi postati lud?

Prevrednujući i posredujući *svoj* svemir, imenujući ga, književnik ga pažljivo uspostavlja. Ta je igra slična bilijaru. Dugom drškom cilja kuglice koje se sudaraju jedna o drugu. Poslije nestanu kao lijepe riječi. Za promatrača ostaje raspored i boja kuglica, brzina kojom se primiču, promeću i susreću. Nalikuje majstorstvu, no sva je vještina u rukama igrača. On je iskusan i kad je vladika, kao onaj crnogorski poet. Nije svet ni najmanje, baš zato što je svijetao. Iskusio je od stvaranja. To ga čini još nujnijim.

Poslije igre u ruci mu ostaje samo štap da udari njime ne o zemlju jer je nema, nego o kamen. A kamen odjekuje kao neki nebeski gromovnik. Usto, kamen i cvjeta u dramskoj idili. Utvare su stvarne a duh propasti ne izaziva ni samilost ni očaj.

Kuferi s knjigama

Dva su kufera puna knjiga obilježila njen život. Prvi je roditeljski. Njime su krenuli u brak. Ne bilo kako. Otac je imao samo knjige. Majka nije odmah htjela zajednički život. Uzeo on knjige, strpao u kufer i pošao do majčine sestre. Ili buduće kume? S kojom je stanovala. Rekao ovako:

— Ne pođe li za mene, ne prijeđe li kod mene u mansardu, uskočit ću u Savu s ovim kuferom.

Agnesina buduća majka prestraši se takve odlučnosti. U strahu ili u ljubavi — možda mješancija oba osjećaja najprije — odluči se za Čovjeka s kuferom punim knjiga.

Iz te je priče rođena Agnes. Knjige su bile presudne za njeno nastajanje.

I kako se čini, za sve što joj se kasnije događalo.

Znatno kasnije, na kraju Agnesinih studija, Čovjek koji ju je odabrao, ode u vojsku. Raspoređen je u Zadar. Najprije u grad pa potom u neku vojarnu na obuku.

Raspekmeženi jedinac postaje tihi saboter: antimilitarist? anarhist? pacifist?

U stroju čita iz engleskih rječnika. Koliko je to moralo veseliti njegove nadređene...

Baš jedan od njih zvučnoga imena kao vladika pozove Agnes na razgovor.

Kad je ušla u kasarnu i sjela nasuprot majoru, ovaj joj je sasuo sve nesocijalno ponašanje zaručnika. Odšutjela je.

Vratila se kući i nikome ni riječi. Ni svojoj ni njegovoj majci. Otac je nešto naslućivao, ali se nije miješao. Pitao tek jednom kćer:

— Kako Nazarećanin — tako ga je zvao, zbog brade i astenične građe — trpi disciplinu?

— Moš' mislit, sve čini da izazove bijes.

I zbilja, ljeto koje slijedi, iznajme oni stan blizu mora. U centru Zadra. Ovaj izjutra odlazi u vojarnu u gradu, popodne se vraća. Poslije *gluvari* kojekuda. Agnes ga i ne pita što radi. Stigne kasno, ustane rano.

Tek, ponovno je pozove major na razgovor. I kaže da ga je njen supružnik stopirao.

U civilu.

— Znate li čemu se izlaže?

— Pretpostavljam — tiho će Agnes.

— Vojnome sudu, ni Vaše veze mu neće pomoći.

Poslije ovog razgovora Agnes upozori svog dragog. Da se ne glupira. Ovaj se malo preplaši, ali nastavlja.

Nešto kasnije Agnes skokne na par dana doma. Ovaj ne objavi nikome u vojarni da je alergičan na penicilin. I dobije neku infekciju. Daju mu jake doze penicilina. Doživi anafilaktički šok. Slučaj za bolnicu. Agnes doleti prvim avionom.

Poslije ponovo stanuju zajedno.

Sad Agnes ne mora dolaziti više autom, otkad stanuju u gradu. Stiže avionom, nakon polusatnog leta.

Miranu donosi naručene knjige u kožnom kuferu. Večer je i JAT–ova poslovnica blizu. On jedva čeka da otvori kufer. Ide mu sporo, nešto zapinje. Napokon otvara. Zabezeknut je. Vidi nečiju tuđu robu. Cijelu noć je kinji, zanovijeta, muči.

Pred jutro vidjevši da je pretjerao, pita:

— Jesi li čitala Andrićevo *Zlostavljanje*?

— Ne, nego sam čekala da mi ga ti uprizoriš.

Ode ujutro Agnes u obližnju poslovnicu JAT–a i zamijeni kufere. Naravno, nitko nije pipnuo knjige. Tko će uzeti knjige, tko ukrasti rječnike, romane, stara izdanja na engleskom?

I tada se u njoj nešto ugasi. Utrne. On joj se ispriča. Kaže:

— Lijepo si reagirala.

— Misliš li, tako što nisam reagirala nikako?

— Da.

— Teško ću ti doći u posjetu ponovno.

— Doći ćeš kad god ja to budem htio.

Odšutjela je još jednom. I nije više dolazila. Odradila je taj mjesec ili dva. U zajedničkom stanu. Navečer koncerti, glazba u hotelima. Danju tržnica, kuhanje. Visoko prizemlje, lođa prema ulici. Sjeća se cvjećarne u blizini. »*Mimoza*«.

I Kalelarge pune mladosti.

S jeseni se Miran vrati iz vojske. I ne javi joj se. Potom ode u Englesku. Ostane tamo čitav semestar. A kad se vrati doma potrči Agnesi u obližnji gradić. Njena majka mu kaže s vratiju:

— Na tavanu je, širi veš.

Agnesa osjeti da joj je netko za leđima. Nije iznenađena, zna ga. Zove je na rođendansku proslavu. Zahvaljuje se, izgovara ispitnim rokom. Zadnji, diplomski ispit.

Par tjedana kasnije zatraži razvod.

Koliko je noći toga ljeta Agnesi sagorjelo dana? Koliko kufera punih knjiga?

Ideja, smisla, sažetih vatri?

Otkud da zna, toliko godina poslije?

Zadarska ljetna noć u kojoj nije ni trenula okom. Bila je tvrda. Ni kap, ni suze. Ni jedne geste slabosti.

Noći Kalelarge, prstaca, ribe, klaustara, klasične glazbe, restorana *Marco Polo*, *žive* muzike na terasama hotela *Beograd* i *Zagreb*?

Koliko je tada uopće promišljala? Ili su je nosili njeni zanosi? Da će svog bračnog druga urazumiti svojom blizinom? Nježnošću i bliskošću? Da će usvojiti čovjeka koji se opirao građanskom redu stvari?

Je li nudio drugačiji? Je li bio spreman na Agnesine izbore?

Lecnuo se kad je zatražila razvod. I pitao je jednostavno:

— Tražiš kruh nad pogačom?

— Ne, ne. Dobro znaš da nije u tome stvar.

Puno visoko ljeto kišilo je kapljama o prozore. *Berićet*, pomisli Agnes.

Kao onog dana kad su se vjenčavali.

Nije znala voli li ili sažalijeva ovog čovjeka. Što joj sjedi u blizini. U sudnici.

Koji se molećivo prenuo okrenuvši se prema njoj kad su uzimali podatke:

— Ime oca?

Šapnula mu je, kao u školi.

Čovjeka koji je problijedio u sivoj otopini sudnice? Ili žali sebe samu?

Ne, nije ništa mislila. Šutjela je. I tiho, mirno disala.

Besmislen kao njihov brak stajao je po strani od sivila prostorije i njihovih prilika buket tamnocrvenih georgina. Koji joj je donio na rastanku. Kuglasti cvjetovi guste tamnocrvene boje nalikovali su na velike mrlje krvi.

Daktilografkinja koja je zijevala u ranom poslijepodnevu sudnice zapazila je bizarnu sliku.

Višak dekoru, pomisli dok je započinjala tipkanje: »Uime naroda!«

Sad je ponovo jesen i mnoga su prohujala ljeta. Nešto je sačuvala od osjećaja da će klobuci kiše koji su se čuli na tek asfaltiranom trotoaru, klobuci koji su ostajali nakon krupnih kapi, sve krupnijih kao zrnati nebeski grašak — komprimirane suze histeričnih božica, mislila je tiho kruneći brojanicu slova u plavičasti ekran — još jedno će ljeto doći i proći bez *slova ljubve*.

Bezljubavno.

Isparila je imenica LJUBAV iz nje kao metil–alkohol. Kao što ispare otrovi.

Alkoholna pića su otrovna. Ljubav je otrov. Ljubav ubija.

Ne pušite jer dim je cigareta smrtna opasnost. Ne ljubite, jer drug je drugu kamen o vratu.

Pobacat će sve to kamenje. Posebno ono antracitno. Ili ametistno. I ono rubinsko. Da joj odagnaju svaku pomisao na ljubavno pijanstvo. Pobacati ili sakriti, tako da se ponovo ne oda svojim pijanstvima zaljubljivanja.

Već da se uključi u legiju zrelih žena s podbuhlim očima zakrivenima tamnim naočarima — obratno od Arapkinja zatamnjenih crninom koje ostavljaju prozorčiće za svoj sjaj — što ih nabijene na nos i čelo, bahato nose, svaka misleći o sebi da je diva. Ili divina.

Agnes je izabirala prva. Izlazila iz veza. Da ne bi bila ostavljena. Kao one noći. Zbog kufera knjiga. Nikad nije napunila kufere knjigama. Dolazile su u paketima. Na sveučilišta, doma, u stranstvovanja. Kad su joj izbori po srodstvu ili sličnosti, jednačenju po zvučnosti ili mjestu tvorbe, po unutarnjem i vanjskom stranstvu postajali nemogući, uvijek joj je preostajao veličanstveni prostor poetske samoće.

Tako je krstila jedno *nastrojenije*. Što ju je spopadalo s vremena na vrijeme. Ne da pjeva. Nego da pjevuši. Ne da radi. Nego da folira. Ne da djeluje. Nego da dokoličari. Iz takvoga bi *tajanstva* izraslo poneko novo stablo: ruho pjesnikovanja. Nalik blagom pijanstvu. Biti supijan.

Izbori joj nisu bili bogznašto. Jer nije više bilo vrijeme izbora. Nastupila je spoznata nužnost. Sloboda se valjala ulicama. Netko je rekao: bez lica. Dopunila je u sebi: Bezlična.

Gluha, kao provincija.

Vel ili veo

Pisati mistifikatorski i zastirati? Zakriliti stvari? Dug književne umjetnosti čitatelju je u ciljanju na bitno. Upozoravanju na stvarno. I kad je nevidljivo. Ono stvarnosno, kao kišonosno, opterećeno bitkom, nabujalo supstancijom, puno značenjima kao oružje municijom nije dostupno prostim okom.

Dapače, zadatak je književnika da demistificira. I skida velove, da bi, kako to lijepo kaže Novalis, postao besmrtan. Za islamske mistike, *hidžab* je sve ono što zastire cilj, što ne dopušta srcu da spozna smisao.

Kršćanska ikonika često prikazuje Bogorodicu s velom i plaštom. Tada djeluje djevičanski, gotovo dječački. U slikarstvu je često korišten i motiv Veronikinog vela koji čuva pravu sliku Kristova lica.

»Žena mu dade rubac da otare lice od muke idući put Kalvarije, a na kopreni ostade njegova slika.«

Potvrđuje li i taj mit istočnjačku predrasudu da nas veo čuva od uroka, od propasti, napasti, nesreće?

U divljaka i plemenitaša podjednako mladenke se uvijaju u velove i bjelinu kad izlaze pred oltar.

Agnes nije to učinila ni prikladnom haljinom.

Čudite se otkud sad izlet u pripovijedanju? Zaokret, rikverc?

Kad je to bilo? Sredina sedamdesetih? Zadar ili Zagreb?

Bila se obukla u crveno–crno. Ne kaje se nimalo. Naprotiv. Nije htjela izmaći svojoj pravoj prirodi.

Djevičanstvo ili djevojaštvo? Nevidljivo a stvarno kao pjesnička sloboda?

Netko ih ima čitav život, a netko je rođeni poganin.

Ovo piše i gricka orahe. Kao vjeverica. Vani, vani pada večer u svojim mnogim koprenama *mezzatinte*. Kad s jutra zora bude rastakala svoje velove i otkrivala svjetlost, raspredajući tmasto klupko tame, možda će Agnes isplivati bunovna iz školjke snova.

A možda se i probudi preporođena i čista kao more nakon nevere.

Ne prestaje misliti u vrijednostima *Novecenta*: dostojanstvu pjevanja, hrabrosti da se sačuva djevičanstvo ideala. Istina, jedva ih nalazi. Kao zrnca jantara u smoli zbilje.

Kad redigira ove retke, štuca gotovo kod svake riječi.

Jedno njeno dnevno snatrenje

Čador, kao ciganski šator usred stepe. Lagan je i leluja na lahoru. Čeka na nomada i misli o sebi da ljubi bestjelesno. Kao i mnoge druge fantazije samo je privid. No, dopustimo joj da u to vjeruje. I kad put nadmašuje duh, čini joj se, putenost onoga što iščekuje iznimna je. On je već pomalo na lomnoj granici sa zrelošću. Kad konačno stigne, prepukla glasa i sumoran, kakav je svatko u jeseni svoga vijeka, šuti. Čini se da su svi putovi tada dobri. Dobri koliko i besmisleni, zaludni.

Sunce zapada. Nalikuje disku koji baca vrijeme, najmoćniji igrač.

Prizvani lik zamjećuje da s očiju boje meda spada koprena po koprena, veo po veo.

Kao s njegove duše.

Prilika koju vidi naratorica iznimna je. Sasvim nujan, plače u krilu svoje Ciganke.

Znaci prepoznavanja: ožiljci

Ovaj tekst, kao i većinu drugih, Agnes piše frenetično, kao u transu.

Znači li to da je motiv dira kao žalac ili kao prut svježu ranu?

Portret bi najbolje izradila tako da montira kolaž od tristotinjak, da baš, tristotinjak odaslanih molbi za zaposlenje. I isto toliko dobivenih negativnih odgovora što je ih u ovih tridesetak godina napisala. Radila je između njih, itekako. Nakupila staža. No svejedno, kojim umjetničkim sredstvom vjerno iskazati osjećaj privremenosti, neizvjesnosti, nestabilnosti, isredištenosti?

Bio bi to i svojevrsni *happening,* jer trebalo bi osmisliti kako ustrojiti ko-

laž. Na koliko velikom zidu boli. Kad bi se susreli ponizni, molbeni jezik njenih prijava na natječaje i tvrdi jezoviti stil birokratskih jezika. Bratski sraz ili zagrljaj jezika?

Jedan dragulj poslan iz Zavoda za zapošljavanje donosi vam u cijelosti:

> *»Poslodavac prvenstveno traži osobu sa znanjem francuskog jezika dok radno iskustvo nije bitan uvjet natječaja. Radni odnos zasniva se na neodređeno vrijeme — radi se o upražnjenim poslovima. Formalno radno iskustvo nije bitan uvjet natječaja. Poslovi obuhvaćaju knjiženja ulaznih i izlaznih faktura, obračun plaća, dnevnica, troškova ali i druge uredske poslove. Zainteresirani kandidati trebaju imati informatička znanja u služenju računalom, trebaju biti vozači B kategorije i jako je bitno za poslodavca da potencijalni kandidat za radno mjesto vlada francuskim jezikom u svakodnevnom jeziku i pismu (bitan uvjet natječaja) — budući poslodavac poslovno surađuje sa partnerima iz Francuske. Svi zainteresirani kandidati trebaju se osobno javiti poslodavcu na adresu…AUTOPRIJEVOZNIK…*
>
> *Budući da imate potrebno znanje francuskog jezika molim da se ovim pozivom javite poslodavcu čim prije na razgovor.«*

Slijedi fragment uvećanim pismenima:

> »Odbijanje uključivanja — odbijanja zapošljavanja (nedolazak na razgovor je isto tako odbijanje zaposlenja) s Vaše strane povlači za sobom Vašu odjavu iz evidencije Zavoda za zapošljavanje na 6 mjeseci.«

Kao da i sad smrdi po zaprašenost i zadimljenosti. Prostorija, vremena i duha socijalizma s neljudskim, bezdušnim licem. Smrdi još više: prijetnjama iz nepostojeće evidencije, lažima. *Budući da telefonski niste dostupni* — imala je Agnes dva broja javno dostupna i elektronsku adresu…

Sve je dopušteno: besramnost bezuvjetna, poželjna, neupitna.

Iako je sve po uredima tako okrečeno, dizajnirano, ulašteno, obojeno.

Biografija joj je naplavljena i određena osjećajima neizvjesnosti i potpune nesigurnosti za sutrašnjicu. Doda li očevo dugo umiranje, znat ćete zašto je prešla pragove podnošljivosti i strpljenja.

Možete li zamisliti jezu zrelog tridesetogodišnjaka koji obilazi zavode za zapošljavanje, a trebao bi jezditi zbiljom plućima punim optimizma? Ili osjećaj čovjeka koji je izdržavan, a odgajan je da bude ekonomski neovisan.

Zar to nije uvjet svih drugih sloboda? A možete li pojmiti bijedu pedesetogodišnjakinje s doktoratom znanosti kojoj se nudi da bude vozačica svome šefu i računovođa neobičnih, nejasnih poslova mutnih poduzeća?

Zato se Agnes gnuša socijalističke retorike jednako kao i tranzicijske pljačke.

Dobila bi, sjeća se, mjesto u nekoj pograničnoj školi i ta bi zamjena trajala do svršetka nastave.

Poslije opet zadimljene prostorije Zavoda za zapošljavanje, njihovi namrgođeni službenici i savjetnici, neokrečeni zidovi, zlovolja posvuda, karton u ruci i preporuka za strpljenje i praćenje natječaja. Šalteri, kancelarije, ovjeravanje zdravstvenog kartona, trpki okus tekstova Službenoga lista, namješteni i fingirani natječaji, obilaženje roditeljskih kolega sa studija koje nikad niste mogli naći na njihovim visokopozicioniranim mjestima u ministarstvima, hodočašćenje onima koji su naizgled, nešto niži u hijerarhiji: šefovima mjesnih komiteta, novim udbašima nakon preokreta...

Kafkijanski uredi i njihovi likovi opijeni lažnim umorom, neradom, izlišnošću.

Dobila je Agnes stalni posao tek dvadeset i tri godine nakon diplome, koje li ironije, u jednom od najžešćih totalitarizama na ovim prostorima, početkom devedesetih, kad su sunarodnjaci udarali na domaju, a zračne uzbune parale idilu trešnjevačkih četvrti i semestara.

Helena Peričić Herenda

Sipa

(ili Priča o mulju i »goloj istini«)

182

(Posveta Ivi Brešanu, učitelju i prijatelju)

— Zar ja lažem!? — drekne Sïpa naginjući se nad stolom prema sugovorniku.

Kava je pod njihovim licima bila bez šećera i bez mlijeka, onako »oštra«, muška.

— Zar bih ti ja lagao? — ponovi on grmeći razrogačenih očiju iza cvika sa staklima »za blizu«: oči su mu izgledale još veće prekrivene tim staklenim leća-ma (zapravo, djelovale su kao da su iste površine kao i stakla), dok mu se donji rub prosijede brade njihao nad šalicom i s vremena na vrijeme umakao u kavu.

Blago zatamnjene staklene stijene u crnim metalnim okvirima na natkri-venom i u dvoranu pretvorenom štekatu poznatoga kafića u središtu maloga srednjovjekovnog mjesta duge kulturne tradicije, ali »Bogu iza nogu«, zasti-rale su vizuru na kamene zidove. Sipa je galamio kao lud, ne mareći — činilo se — za nekoliko postarijih gostiju koji su mirno sjedili u kutovima dvorane i zbog njegove vike uputili mu s vremena na vrijeme ispod obrva prijekorni pogled. Sipa im je narušavao spokojni i dragocjeni početak novoga dana: neki su listali dnevne novine, a neki »skrolali« više–manje nepotrebne informacije na zaslonu svojih mobitela. Bilo je kasno proljeće, konac svibnja, štekat je bio poluprazan i — tih jutara oko deset sati — uobičajeno ugodno tih.

Sipa se inače znao ponašati: bio je poznat po tomu što je u devedesetima na različitim priredbama bio u prvim redovima u gledalištu; najčešće bi sje-dio uz župana ili gradonačelnika ili biskupa. Neposredno nakon protokolarnih svečanosti častio se na banketima, nije se usudio jesti kanapee jer se bojao da će omastiti bradu, što je predstavljalo veliku prijetnju njegovu imidžu i ugledu mjesnoga pjesnika.

Bio je poznat po tomu da se znao okoristiti hranom sa službenih fešta u obližnjem gradu na kojima su se okupljali uglednici. Iz ratnih dana slovio je

kao voditelj nekakva književnog kluba koji je zapravo bio posve nedjelatan, točnije: nepostojeći, no njegov je mandat u tom klubu (a Sipa je — da se razumijemo — sam sebe proglasio »predsjednikom neograničenoga mandata«) trajao i trajao, iz petoljetke u petoljetku, a da to nitko nije primijetio (ili se pravio da ne primjećuje), nitko na to nije reagirao. Bio je rat, jebi ga. Bilo je i članova kluba koji su tih mjeseci i godina stradali u borbi, na prvoj liniji, neki su i poginuli. Tko će ga od srama pitati što on još uvijek u tom klubu radi dok se s ratišta vraćaju osakaćeni, ranjeni i mrtvi! Iako je bilo najavljeno izdanje literarnih radova nastradalih članova kluba, ta knjiga nikad nije ugledala svjetlo dana. Eto: bilo je tada važnijih stvari pa bi se Sipi štošta kroz prste progledalo, iz raznih razloga… A i kad se netko drznuo štogod o Sipi prenijeti i ukazati na »nepravilnosti« središnjici mreže mjesnih klubova — koja je, dakako, bila smještena u metropoli — Sipa je znao da tamo ima svojih kompanjona koji će ga zaštititi jer su svi redom pripadali »istoj interesnoj strani« (ruka ruku mije, sipin krak druge sipe krak miluje i mije itd.) te su oni u nekim pa i ključnim razdobljima svojih života itekako međusobno surađivali: nerijetko su se u skupinama busali u prsa svojim domoljubljem, pedigreom mučenika i »proljećara« (koji je bio teško dokaziv; makar: i njihova povijest suradnje s represivnim službama teško je bila dokaziva i nedokaziva; sve je to bilo »mutno«, kao plićak zatamnjen sipinom »tintom«). Onda bi oni stavljali desnicu na lijevu stranu prsa (iako je srce zapravo posred prsiju), čim bi zasvirali prvi zvuci »Lijepe naše«. Nakon ceremonija pili bi *12 year old whiskey* s ledom ili šljivu, *svejedno*, tračali samo tako, spletkarivši i muteći vodu gdje god su stigli, i po finim kavanama i krčmama, *svejedno*, kao najveće »babuskare« (u stvari, tako su sami sebe smijući se grohotom krstili, a tako su ih zvale i njihove životne družice kad bi se s njima zatekli među četiri zida po svom kasnonoćnom povratku kući). Svoje neistomišljenike znali su bez mjere »opanjkavati« i ismijavati, ne ustručavajući se hvatati se i za njihove tjelesne nedostatke i bolesti. A ženska čeljad (izuzev vlastitih žena) posebno im je bila na meti: njih su obično stavljali pod najoštriju lupu, pa svaka koja im nije bila dostupna zapravo je bila — »nikakva«, »munjena« ili »blesača«. Domoljublje na njihovim usnama nije ih priječilo da prosipaju pogrdne komentare po svakomu tko im nije bio po volji, častili su oni uvredama i po privatnoj osnovi (za njih su čak i jadnici okrznuti ili pogođeni bolešću raznih fela bili slabići, vrijedni prijezira). A u svemu je tomu prednjačio i kolo vodio naš Sipica.

Nije se znalo od čega taj živi, što mu je izvor prihoda i kako uzdržava sebe, ženu, kćer, sina... (a sin je nosio jedno od onih starinskih, dapače domoljubnih, dapače kraljevskih imena, kako i priliči). Imao je Sipa i stalnu suradnicu u svojim poslovima, koju je trebalo neprestance zbrinjavati, ugađati joj iz dana u dan (bila je mađahna): osigurati joj manikuru, pedikuru, krojačicu, kredit za auto… Da bude mirna, zadovoljna i nasmiješena. Jer komu u poslovima treba smrknuto žensko lice?

Kažu da nikad nije diplomirao, ali se redovito pojavljivao na svakom stručnom ili znanstvenom skupu koji bi bio održan u njihovu »mjestu Bogu iza nogu«, a ticao se povijesti naše domovine. Napisao je on koješta na tu temu, objavio more ili čak ocean toga. I nitko nije digao glasa niti odaslao prigovor upravi Više škole koja je postojala u susjednom gradu, a koju su mahom pohađale djevojke (mladića više nije bilo jer su napustili prelijepu našu u potrazi za poslom i sigurnijom egzistencijom u zemljama manje lijepim). Sipa je tako često stajao za govornicom (nerijetko bi on sam otvarao kojekakve skupove o sudbini srednjovjekovnoga mu mjesta, a u kontekstu povijesti — dakle — »prelijepe«). Za zbornik koji je pripremao prodekan Više škole poslao je Sipica par svojih stručnih priloga o nastanku i razvitku te ustanove; priloge kao takve prodekan nije mogao odbiti pa ih je spremno proslijedio u nakladničku službu dežurnome kompjuterašu na što žurnije tiskanje školskoga mjesečnika. (Tako su studenti Više škole mogli zaključiti da i bez odgovarajuće diplome objaviti stručni rad — pa ni u ustanovi na kojoj studiraju — nije nikakav problem.) Bilo je pored tih istraživačkih tekstova i par Sipinih pjesama/pjesni/oda u čast njegovu mjestašcu koje je on volio na način koji ničija ljubav nije mogla nadmašiti, jer je on tom »mjestu Bogu iza nogu« darovao — kako se često hvalio — »čitavu svoju stvaralačku energiju i sav svoj talent«. On ga je dapače unaprijedio povećavajući vidljivost svoga malog mjesta ni manje ni više nego na državnoj razini te ga smjestivši »pod reflektore pozornosti politički istaknutih figura«, kako je Sipa tumačio u svojim intervjuima objavljenima u županijskim novinama.

Uvjeren je bio Sipa da je on neka vrst univerzalnoga, renesansnog čovjeka: bavio se prodajom putničkih aranžmana, pisao tekstove za hotelske brošure i letke (bio je jako dobar s voditeljicom Turističke zajednice u obližnjem gradu); isto tako bio je blizak s ravnateljem Ustanove za zaštitu vrijednih građevinskih objekata pa mu je ovaj zauzvrat dopustio da za svoju *Lijepa naša d. o. o.* koristi prostor bivšega malog arsenala iz XIV. st. tako da je Sipa kod sebe držao i ključeve te građevine smještene — razumije se — u samoj jezgri njegova srednjovjekovnoga mjestašca, a građevina je — razumije se — bila u stvari zaštićeni kulturni spomenik nulte kategorije. I ako bi netko poželio održati kakav kulturni događaj u tom prostoru, morao je moliti Sipu da mu ustupi prostor i posudi ključeve. Samo je o Sipinoj milosti ovisilo hoće li uslišati molbu smrtnika koji želi nekoliko sati koristiti nadasve vrijedan mjesni prostor. Tako su oni kojima je tako nešto palo na um, a ne želeći se dodvoravati i kumiti, u pravilu odustajali od svoje nakane. U rečenoj zgradi nisu se održavala predstavljanja knjiga ili koncerti (premda je za to bilo mnogo razloga i zahtjeva koje su građani i predstavnici različitih kulturnih udruga upućivali gradskim i županijskim ocima), ali je zato ona služila za prodaju bižuterije i pejzaža (uglavnom «ulja na platnu« niže, bezakademske kategorije), a prodaja što su je ljeti organizirali u tom prostoru zapravo je bila svojevrsnim projektom udruge koju je kao svoju

tvrtku bio još tijekom Domovinskoga rata pokrenuo, vodio i preko nje zarađivao naš gospodin zvan Sipa.

Za potrebe prodaje i upriličavanja izložaba u organizaciji svoje *Lijepa naša d. o. o.,* svojom je jezikorabotom znao koješta drugima prirediti, i to onima koji najčešće nisu ni luk jeli ni luk mirisali, no upali bi u kotao njegove spletke i crnila samim time što su živjeli u istom malom gradu u kojem je i on živio i djelovao, bili su »krivi što su živi«; njima on nije dao disati jer je bio mračno ljubomoran na bilo koga tko bi mu se svojim darom, radom i stvaralačkim poletom pokušao iole primaknuti.

Ne zna se točno kako je dobio taj nadimak, ali se dakako dade zaključiti da je nadimak vezan za morsko stvorenje (*Sepia officinalis*) koje je često naš Sipa znao bacati na slikarsko platno (kao i na gradele ili u rižot); često je slikao sipu, mekušca — ta mu je »zvir« postala draga, jer je s njom mogao što je htio — a ubrzo ju je počeo primjenjivati i kao neku vrst *logo*a i simbola koji je utiskivao uz donji rub svojih slika. Krakovi, pogotovu ona dva dulja, takozvana lovna kraka, služila su mu kao vitice oko njegovih inicijala. Budući da je bio poznat kao smutljivac, ljudi su povezivali taj nadimak s crnilom koje sipa pušta u trenutcima kad se osjeti ugroženom. A gospodin Sipa često se osjećao ugroženim jer je u gradskim autoritetima, financijskim pokroviteljima ili mecenama iz redova akademskih, crkvenih i ponajviše onih politički izloženih stalno tražio zaklon od nevera ili izlaz iz… ne, ne… zapravo u mutež koju je obično sam prouzročio ili proizveo.

A kad smo već kod akademaca i akademika i akademkinja, gdin Sipa vrlo je vješto organizirao predstavljanja opusa pojedinih od njih, pozivao ih u svoje »malo mjesto Bogu iza nogu«, održao bi s njima susret u knjižnici, svom »arsenalu« ili nekom muzejskom prostoru u obližnjem gradu, gdje je imao svojih veza u nadzornim odborima. Ljudi ga nisu mogli odbiti. Jer ipak: radilo se o nekim akademicima kojima je on tijekom trećega niza jela, u okviru gastronomski vrlo pomno osmišljenoga objeda, znao ispričati kakvu priču o svojim konkurentima (kojih je imao na stotine, jer svi su htjeli zasjesti upravo na njegov »klupski tron« — on je naime u to bio uvjeren: da je na tronu — i nikomu nije vjerovao, osim svojoj mladoj suradnici. Ona je pak o njegovim djelima, povijesnim studijama, znala objaviti krasnih hvalospjeva i prikaza u novinama u kojima je šefica kulturne rubrike pozivala svoje znance, susjede i mlađe kolege, honorarce iz novina, na te skupove dajući im angažmane i veće honorarčiće zato što su se na tim skupovima koje je Sipa organizirao — eto — pojavili.

Kad je bio mladićem hofirao je sa svojim vršnjakinjama (sada su to već gospođe u zrelim ljetima, dapače: malko bliže starijoj dobi), a kad je zašao u srednje godine preusmjerio se na studentice s gradskoga korza. Imao je stanoviti tip kojemu se nabacivao: obično bi naginjao onim šutljivima, introvertiranima, melankoličnima, zatvorenima, malko potištenima, jako nesigurnima i sl., koje su pisale lirske zapise, moguće vjerski intonirane; pokazalo se da su ipak najslabije prema njegovu šarmu bile neke djevojke u tridesetima, zakopčane do

grla, pogotovu one što su tijekom čitave korizme ustajale — ama baš svakoga jutra! — u cik zore i odlazile na misu–zornicu s krunicama načinjenima od kuglica mirisnoga ružina drveta. Te su se uzdale u nebeske instance i nadale boljoj budućnosti… i skorom uzornom braku. I potajno gajile dugogodišnja romantična nagnuća prema privlačnoj bradi gdina Sipe.

Početkom rata u devedesetima, dok su po malom srednjovjekovnom mjestu tj. »malom mjestu Bogu iza nogu« i obližnjem gradu padale granate i dopirale detonacije nekako s podnožja Velebita, okupio je oko sebe šačicu istomišljenika, uglavnom muškaraca, tada petnaestak godina mlađih od sebe, zapravo onih kojima je u raznim situacijama pripomogao (obično nalaženjem sitnih poslova, za preživljavanje) svojim sposobnostima aktiviranja pojedinaca iz svoje »poslovne platforme«. (Inače, nije bilo posve bezazleno ako bi te Sipa uhvatio na zub, ili krak…) I oni u potrebi i Sipa sam znali su da im ovaj ne izlazi u susret iz nekog čovjekoljublja ili osobne naklonosti već s ciljem da oko sebe stvori mrežu ljudi koji će mu prije ili kasnije, kad mu to ustreba, morati vratiti uslugu svojom odanošću i nekim malim ali učinkovitim podmuklostima prema njegovim trenutnim »neprijateljima« i nesretnicima na koje je bacio svoje čini. Obukli su tada dakle uniforme koje im je darovao »sponzor«, vlasnik lanca trgovina kućanskih potrepština *Od igle do cigle* j. d. (s ograničenom odgovornošću) u njihovu »mjestašcu Bogu iza nogu«, pribavili su par starih revolvera (iz nekih podruma i tavana) i uputili se u zaleđe svoga srednjovjekovnog mjesta duge tradicije vjerujući da ga tako brane svojim tijelima, pameću i maskirnom odjećom.

Znao se prije neke priredbe na kojoj je kanio nazočiti danima namještati i uređivati ispred ogledala; podulja sijeda kosa, *pepper & salt* brkovi i brada, naočale i debele nakostriješene obrve… činili su ga — bio je u to uvjeren — markantnim, čemu je pridonio i njegov sonorni bariton kojim je grmio dok bi čitao svoja izlaganja. Bio je nesumnjivo zaljubljen u svoj glas, u njegov timbar, u učinak što ga taj glas proizvodi kod sredovječnih gospođa kojima je također priredio to da su mu odane i spremne na protuuslugu. Nekima od njih, pogotovu onima koje su bile na rukovodećim mjestima u raznim lokalnim institucijama i važnijim poduzećima iz obližnjega grada, znao je »ubrzati« termin liječničkoga pregleda, obično u najbližem im mjestu koje je imalo bolnicu. Bio je dakako svjestan toga da ženama žurni pregled ponekad znači život, a da bi žene sve učinile da dođu što prije na pregled, ne toliko zbog sebe i svoga opstanka, nego zato što su brinule o tomu što će biti s njihovom djecom budu li one — kao majke — zbog svoje bolesti dulje odsutne, budu li boravile u bolnici ili ako ih nedajbože vlastita smrt zauvijek odvoji od njihovih bližnjih pa obitelj ostane zatečena, sama, bez matere, bespomoćna. I tako je Sipa, poznavajući neke doktore iz obližnjega grada izlazio raznim potrebitim ženama na ruku (a bio je aktivan i u Ligi za borbu protiv raka i dijabetesa pa svaki put kad bi se zgodila kakva humanitarna akcija angažirao bi Sipa lokalnoga novinarčića da za sitan honorar, kavu, pelinkovac... objavi članak o Sipinoj filantropiji i

dobročiniteljskim zaslugama što su dosegle županijske razmjere). Lako je tako Sipi bilo dogovoriti kod nekog od ginekologa u susjednom gradu hitan termin pregleda za neku od spomenutih žena, na čemu su mu one bile zahvalne do neba, ili do groba (uh, nespretan izraz u ovom slučaju!). Nakon pregleda u terminu koji bi prekonoć iskrsnuo i značio preskakanje dvadesetak u bolnici već dogovorenih pacijenata, po operaciji i »spašavanju matere familias« te su ženice bile spremne učiniti sve, ama baš sve, za Sipu i njegovu suradnicu, pa — ako treba — uključiti je u još jedan u nizu odbora za nadzor rada neke važne malomjesne ustanove.

EPILOG:

A što se tiče galame s početka priče? Još uvijek se ne zna točan razlog zbog kojega je Sipa onako, nad kavom, vikao, pravdao se, uvjeravao svoga sugovornika kako je sve što govori gola istina. Ah, a što je to »gola istina« u Sipinu slučaju? Crnilo se po svemu sudeći još jednom razlilo u lokvi lokalnih naklapanja, slutnji i pretpostavki te su se sitni mjesni glavoči nastavili utapati i gubiti u Sipinoj magli i »tinti« koja sve zamuti pa ne znaš što jest — a što nije. Svaki se glavoč krzmao u mulju, mahnito trzao perajama i brinuo o svojim škrgama (jer mu tako i priliči, jer: »Bog je sebi prvome bradu stvorio.«), smješkajući se urotnički našem Sipici, a sve kako ovaj dotičnomu glavoču ne bi dao po repu, u čemu je bio meštar.

Činilo se s godinama (a pod stare se dane sve češće prisjećao mladih dana i svega tajnovitog i bajkovitog, uljepšavajući ono što se zbilo u njegovoj prošlosti do zlaćanih obrisa) da je Sipa polako ali sigurno gubio pojam o onome što se STVARNO dogodilo — jer se mutež, smeđesivi mulj, skupljao desetljećima u njegovim prsima, ponad dijafragme, na mjestu koje ljudi povezuju sa staništem takozvanoga »srca«; teško je disao kad bi se uzbudio i počeo vikati, kao onomad, na štekatu sa osjenčanim staklenim stijenama… U slikama koje su mu se pojavljivale svako malo dok bi se prisjećao prošlih dana bili su mu prijatelji i neprijatelji, istomišljenici i protivnici, humanitarna pomoć iz ratnih godina koju je Sipa (na svoj način) raspačavao, bile su tu žene — bivše i sadašnje, pa bolesne i očajne žene, bilo je i nešto politike i ideologije, vjerskih parola (da se ipak nađu, red je…), bili su tu i dekorativni i zavjerenički pogledi prešutnoga sporazumijevanja u kolodvorskim birtijama, dogovori i šaputanja, bila su imena, ovakva ili onakva, profesora i ratara, liječnika i advokata, momaka pred ženidbu i popova, bile su tu ljudske pogube, nepovratno razrušene obitelji, plač prekonoć osijedjelih matera, supruga i kćeri po odlasku njihovih sinova, muževa ili zaručnika na »Otok«, gdje su se trebali neko vrijeme ili doživotno baviti kamenjarstvom na zvizdanu i bez vode… Sipino crnilo bilo je gusto i teško zahvatljivo, i on se sam u njemu u poznim danima počeo gubiti i utapati, pogotovo u svježim jutrima, sve češće zaboravljajući na kavu, štekat,

rakijicu… Staračka zaboravnost preuzme i prekrije i ono što dotad bijaše i jasno i mutno u njegovu umu.

A rekosmo već: tko će ga uostalom znati što je gola istina!… I njemu samom postade s vremenom pred očima sve tamnije, zamućenije, zasjenjenije pa mu kroz tu nesretnu »tintu« i vid popusti, zamagli se, a očale više nisu pomagale »za daleko«. I tako Sipi ostade jasno vidjeti samo »na blizu«, u vlastitu dušu (na čiju milost i nemilost on bijaše osuđen); očni vid i umni uvid — ili ono što mu je od njih preostalo — sada su mu prodirali jedino u utrobu, do mjesta ponad dijafragme, onoga nazovisrca — rastakajući polako zlaćanu mu mladost, prošlost i slavu.

Nikola Petković

Okret Nesvrstanih

(IV. dio)

Moja Amerika

Prvi krici iz kavane

Austin, Texas, ožujak 1998. Nas osmero sjedimo prostoriji nalik srednjoškolskom »razredu«. Meni je 36. Mislim da sam drugi najmlađi u klasi osuđenika na DWI tečaj. DWI je *driwing while intoxicated*, što znači da sam bio dovoljno glup da me ćope murjaci u samom centru Bostona, kada sam, zaista ničim izazvan, išao preparkirati auto.

Bilo je to pred sam kraj, drugi ili treći po redu, sedmogodišnje skokovite veze s Jacqueline, tada mladom asistenticom na *University of Connecticut*, koju sam upoznao po samom njezinu dolasku u Austin na doktorske studije i, kako je bila rekla u jednom od nizu argumenata kojim se, mlađa od mene devet godina, htjela vratiti prirodi za koju je doduše tvrdila da je društvena konstrukcija, i otisnuti natrag u život, otplivati od mene, koji sam joj, napisala je to u jednoj od izvrsnih pjesama koje je pisala na njezinu prvom jeziku, engleskom, *ukrao mladost*. Sjećam se stiha: *Your double chin stole my youth*. Problem je što je od mene plivala leđno, tako da su joj, kao i u štafeti na 200 metara svih stilova pa i leđnog, odlasci od mene bili u etapama. Zadnji put smo se vidjeli u travnju ove godine. U Veneciji. Svatko od nas sa svojim sinom.

Njezin prijatelj, George, gay, ono do jaja&balchaka, točio nam je nekakve gin–tonike u jednom baru veoma nalik na splitski *Quasimodo*, ali tada, te, po moju jetru kobne, devedeset osme, ja još nisam bio u *Quasimodu*, tako da to tada nisam znao, što ionako nije važno, jer ovo pišem danas kada to znam pa zato i pišem da je kao Quasimodo Ono, Hosbawm, ili kako ono piše onaj što piše da se tradicija izmišlja naknadno. A kako će, jebemliga snalažljiva, unaprijed? Nije tup onaj koji tradiciji odriče pravo da se, kako je to valjda za tradiciju, što se njezinih korisnika a bogami i nje same tiče, bilo uvriježeno, stvara u prezentu i u futuru, već u sjećanju… tupi su oni koji to smatraju inovacijom u

tretmanu baštine: baštinici intelektualnog snobizma, jer, otkrio je taj Eric što, da se prošlo vrijeme tumači iz očišta sadašnjosti oduzimajući samom prošlom vremenu ideju vremenitosti i tako mu pripisujući mitske kvalitete koje, dok je ono bilo prezent, samo po sebi nije imalo. Ovo je glupo da gluplje ne može biti, ili, *or, as Eric Howsbawn said, the invention of tradition…* as my vodoinstalater said… *there is a hot water in a water heater…* ako ga isključiš, *there was a hot water in a heater but there is no more… how nostalgic it is…* Jebeš to, ionako to nije *point*. *Back to the future* koji će objasniti što to ja kao lik radim u razredu s njih osmero…

… toči George kao da mu je prva, spretnim prstima obmata čašu, tonik sve manje prlja gin, gin sve manje treba tonik, odluka ionako nije moja, George je barmen, ima *degree*, dakle čitabu da i kad sjebe sve omjere na to ima pravo jer za to ima papire. Jackie i ja pijemo, ne gledajući na sat. Kad, odjednom, ona progovori rečenicu nakon koje sam znao da je među nama kraj, iako smo bili dovoljno glupi i prema sebi i prema nama da smo, nakon Bostonskog maratona likvid–acije, odigrali još jednu četvrtinu i produžetak u kolibi na plaži u San Juanu, Puerto Rico.

Nikola, this has no future; I cannot be your partner, your language, your lover, your counrty… you are so wounded and you miss way too much, and all that load cannot fit inside me…

Shvatio sam. Trebao sam shvatiti. Mislio sam da sam shvatio. Jer, to je bilo toliko istinito i toliko iskreno i toplo i toliko nemoguće za bilo što promijeniti; ni nabolje, ni nagore; jer ovo je kraj ulice koja se na početku naše veze, kada smo se sreli pred ulazom naše zajedničke mentorice, germanistice i komparatistice, Katherine Arens, ja posred, ona na početku studija, činila svakakvom, samo ne slijepom. Znao sam da ona ne može biti sve to. Da ne može nemali dio nje nestati da bi sve ovo za mene i u meni živjelo, ali sam jednako tako znao da ne mogu podnijeti svu tu odnekud, ali odjednom zazvanu, gromadu praznine. Uplašio sam se ne samo kako ću dalje bez nje, već kako ću dalje bez jezika, bez domovine, bez partnerice, bez svih tih segmenata koje mi je, nakon nitko nikada neće znati kojega gin–tonika, predstavila kao zastor koji bi svatko tko zaista umije čuti i koji ima plan B, odmah, ako ništa ono iz poštovanja prema njoj, prema samoj vezi, ali i jeziku i domovini, ma koliko iščašeni oni bili, navukao. Ali ne; ja sam sebi odlučio nama dati još jednu šansu i odmah, izbezumljen od sada već potpunog izostanka gina u toniku, namjerio sam se nešto pod hitno promijeniti i tako joj pokazati da, unatoč prijetnji jezične i domovinske deložacije iz nje, vladam situacijom.

Odlučio sam preparkirati auto!

No, kako će se to začas vidjeti, ni to mi nije uspjelo. Odmah po ulasku u automobil zaslijepilo me je jako svjetlo. Dva jaka svjetla. Nije prošao ni tren, a ja sam urlao, *cocksuckers… I am blind, fuckin' shit…* Onome tko je jednom bio hapšen ne trebam govoriti da sam i ja bio uhapšen. Optužba, DWI. Ja sam mislio da su mi prišili članstvo u nekoj terorističkoj organizaciji, ne znam, ne-

što kao Darwinist Wildlife Informants… ali ne, to je na engleskom da sam bio pijan za volanom, ili kako se to ljepše kaže, pod utjecajem… naime, *driwing while intoxicated*. Trovanje alkoholom pri vožnji. Dobro zvuči, ali rezultat je loš.

U ćeliji sam bio sam. Prije nego što sam napuhao dovoljno da ne odem natrag za šank, a premalo da završim u bolnici na triježnjenju, pao sam na ispitu iz abecede. Naime, nakon što prstom lijeve ruke koju najprije ispružiš tako da kao na, kako se to u razdoblju samoupravnog socijalizma zvalo, satu fizičkog »odručiš«, odnosno ispružiš ruku tako da je paralelno s visinom pripadajućeg joj ramena, uspješno dotakneš vrh nosa pa to ponoviš s desnom rukom. U slobodnoj i neovisnoj Hrvatskoj fizički je tjelesni, jer je fizika, ali i fizis, kao i geografija te historija, srpska riječ, a tijelo je hrvatsko, no ništa se od onoga što smo radili na fizičkom očito ne radi na tjelesnom, tako da se mladohrvatski pedagozi čude kako naša djeca danas ne umiju hodati unatrag… jebote, pa nismo zato ratovali, da nam mladež ide u rikverc — vojevali smo da mladi gaze sve pred sobom, ali ne pješke, to neka rade Srbi i to oni koji nemaju za traktor — a ovi naši neka gaze u ćaćinim bembarama za koje je poginuo ne jedan pješak, naučen hodanju u mraku tako da se puno bolje snalazio dok je otvarao vrata hodačima iz sjeda… No, kako bi rekao Anemod Ademos, poznati grčki Sfingter: *auto den deinai qema*; našto ja kažem: *Back to New England.* Tu, taman ispred kluba iz kojeg si izašao spasiti napuklu vezu tako da joj pokažeš da znaš što hoćeš kada to želiš tako da svojom voljom preparkiraš auto, sad kada više tvoj prezent nije u tvojim rukama, nakon što stojiš na jednoj nozi a drugu podigneš, doduše savijenu, ali skoro do visine kuka te nakon što, kako bi to rekao Johnny Cash, »walk the line«; odnosno hodaš po zamišljenoj pravoj crti… nakon što sve to izvedeš tako da te ne skuže da si olešen, slijedi ti abeceda, naravno, na engleskom.

Prije *ej, bi, si, di, i, ef, džija…* neki vrag me je tjerao da oficiru bostonske murije, i to prometne, objasnim da imam malu disleksiju i disgrafiju i sa slovima i s brojevima, tako da može očekivati da *slipnem* kod kako bi se to kod nas reklo, o,p,r,s,t… a dolazi odmah nakon, k,l,m,n… Iz nekog razloga, ja i dandanas, kada mi je najveći enološki porok fermentirani sirup od bazge ili kadulje, a najbliže spontanom ejakulatu oralno konzumirani dvopostotni jogurt, ali grčki, da ne bi bilo zabune, jebiga, em smo konstruktivisti i kad smo esencijalisti, *kene*, nakon što izgovorim k l m n… na prelasku iz k na m preko l, zamucam, da bih onda usta otvorio širom, kao glavoč na kontrarivi za oseke, ne bih li u šupljinu nakratko smjestio o, pri čijem izbacivanju se toliko uživim u ulogu bespomoćnog slovkara da gotovo da podrignem… i tako ja njemu

— *I need to tell you, I am slightly dyslexic, so, expect trouble*

— *A trouble, sir?*

— *I mean, I will fail with the alphabeth due to my impairment…*

— *Impairment, sir…*

Ajd u pizdu materinu, mislim si, ja, murjak ko murjak, glup ko kurac, i krenem… *ej, bi, si, di*… i tako besprijekorno *flawless* sve do toga jebenoga govornog mosta bez premosnice i zapnem točno gdje sam rekao da ću zapeti… *The Boston Cop* me pogleda i klimne glavom… *trashed*…

— *No, dyslexic, I told you*…

— *And, what do you do for living,* — pita me što sam po zanimanju… a ja pošteno, jer tako me odgajalo — *I am a Literature teacher, down in Austin*…

— *A literature teacher my ass, you cannot spell worth shit*…

I tako sam prenoćio u bajbokani. Ne zbog DWI, već radi TWS (Talking While Sincere). Sam, bez rešetaka, u kavezu od pleksiglasa, da bi me već iduće jutro odveli na saslušanje gdje su mi rekli da ne napuštam državu Massachusetts do prvog ročišta. Budući da baš nisam slušao, a bio sam i ojačan nenadanim *respectom* koji sam zaslužio među provalnicima, silovateljima, pijancima poput mene, džeparima, skitnicama, ja sam već sutradan otišao u Belmar, New Jersey, da se nastavim upucavati sestri mojega prijatelja a danas pjesnika, Johna Hennessyja…

A, kako sam to zaslužio VIP status među fukarom poput sebe sama? Ovako. Dok smo svi u jednoj nevelikoj sobi ovaj put s rešetkama, čekali na preliminarne upute pred pravorijek, uspješno sam pružio prvu pomoć jednom ogromnom Crncu koji kao da je istovremeno ispao iz NBA drafta i to proljetnog, i iz filma *Zelena milja*… i kojega je spopao epi napad. I to jebeni *Grand mal*; dok je bio u auri, dok su mu jedino zatiljak i pete dodirivali pod, a on se izvio poput Odisejeva luka po povratku na otok, a pred nabadanje prosaca; iz usta ide pjena i to tako kao da je čitao Cesarića, onaj *Slap*, ali i malo žešće da bi ga Linda Lovelace mogla tužiti za plagijat barem desetak scena iz jednog od top 10 filmova Donalda Trumpa, ja sam se prisjetio srednjoškolske obuke iz pružanja prve pomoći koju sam položio u državi kojoj se još moglo pomoći ali se odlučilo NE, nažicao maramicu, tutnuo mu je u usta da si ne pregrize jezik, kleknuo mu na prsa kao kad John Wayne kroti konja u Wyomingu, okretao glavu u stranu… i tako se jebetao s njim dok se ovaj nije smirio… Svi su nijemo gledali, jedan se skoro doslovce usrao, dosta ih je ionako već došlo zapišano… tišina se gužvala u prostoriji; jedan je pandur buljio u mene i rekao *What the fuck*… a ja sam ga gledao s neizgovorenim, *this should be your concern, fuckin' pig*… (jebiga, ipak ja brzo usvajam vokabular okoline; pa doktorirao sam na meni stranom jeziku, gdje neću jebat mater drotu na njemu neizgovorenom jeziku) i tako je to trajalo sve dok me jedan drugi Crnac nije potapšao po ramenu i rekao, *Youmynigga'* što bi se dalo prevesti kao kulturalna inačica iznikla iz tradicije robovlasništva, sa, *svaka čast*… Inače, daleko smo mi od ovakvog nivoa pomirbe…, jer ne jednom kada sam napravio nešto što je Crncu po volji, čuo sam ovo isto što doslovno znači: *ti si moj Crnčuga*, iako sam, jebiga ne samo bijel, nego i Hrvat pride, a nikada, iako sam zaposlio barem tri evidentirana Srbina i to na itekako prestižna radna mjesta, nisam od njih čuo, *ti si moj Srbenda*… Čuo sam kurac, dapače, toliko sam ih dobro uhljebio da ne osjećaju

ni da na posao moraju redovito dolaziti… ali oni, kako bi rekao slučajni *capodetutticapi*, »nisu tema«; a nije, jebiga, ni on.

Sva je sreća što sam u Bostonu imao kolege i prijatelje, tako da su mi našli advokata. Ni manje ni više nego Bobby Sheketoff. Ako ne znate o kome je riječ, guglajte ga. Našli smo se na pizzi. Pitao sam ga koliko košta njegova usluga. Rekao mi je neka platim pizzu i neka mu poklonim primjerak jedne od mojih knjiga. Tada su mi sve bile na hrvatskom pa sam mu dao moj abortirani roman *Priče iz davnine*… Kasnije, kada je došlo do interneta, pisao mi je kako sam se dobro sjetio da roman objavim kao žena, jer to danas ide kao halva… malo mu je bilo nejasno zašto sam se odlučio na dva prezimena… Ja sam se malo začudio, otkud mu to, a onda sam shvatio da je i on, guglajući, naišao na Ivanu Brlić Mažuranić… Napisao sam da u svijetu možda žene prolaze bolje i to isprve, ali kod nas, kad imaš dva prezimena, odmah si pametniji… recimo Čičin Šain, Horvat Novak, Hajdaš Dončić, Mijović Kočan, Novak Srzić... jebote, ko alajčauši da su svi odreda… a može i Petrović Njegoš…, kod nas je sve bolje nego kad nekome ili nečemu bezuvjetno pripadaš; kao recimo Milić od Mačve, Zmaj od Bosne… tada na tebe gledaju kao na džibera. Od Balkana. Nikad nisam osporio da nisam Ivana. A možda i jesam pokatkad, samo to ne znam. Ispravljam se; nisam to osvijestio.

Uglavnom, on mi nije naplatio ništa. Rekao mi je neka se ošišam, počešljam na razdeljak, zaližem frizuru i neka nabavim naočale pepeljarke tako da izgledam kao *mother of all nerds*. Jeboimpasmater, ti ne samo da su napunili *box office Teorijom Velikog praska*, nego i na sudu prolaze lišo. Evo, i onaj Hawking: što ja znam, jebao je ilegalno dvaput i nikom ništa. Jebeni se ne sjećaju. On se izjasnio: *nisam živ*. A kresao je, sam čuo, jednom na Epsteinovu otoku, a jednom u noveli Sime Mraovića, samo u njoj nije svršio unutar aktivne radnje, jer je, onako knjakav, pao iza trosjeda u Siminu sockastom stanu odmah preko puta, dijagonalno preko pruge od Velesajma koji se jednom godišnje pretvori u Interliber, na kojemu sam zadnji put vidio Simicu živog. I to je pao tako da ga se do kraja priče ni pripovjedač (dobro, ako mu je vjerovati, bio je totalno napušen) nije sjetio, tako da se nije dospio omrsiti. A opet; da je to bio neki Burt Reynolds… karali bi ga svi osim majke; a štreber, taj ga tutne i nikom ništa. E, jedan od takvih sam za potrebe suda trebao biti i ja.

I bio sam. Izgledao sam kao Superman kada je samo novinar. Idemo mi, Bobby i ja, hodnicima Suda u Bostonu. Ja ufitiljen u prijateljev sako i kaki hlače, naočale veličine teflon tave; dioptrija Homer. Idemo mi, ja pipam put, držim se Bobbyu za rame, ali osjećam da je nešto po mene čudno no pojma nemam da to čudno zračim sam ja. Naime, kadgod se približimo nekome, ljudi se odmiču; onoliko koliko vidim, vidim da mi se uklanjaju s puta; neki čak i kimnu glavom… uglavnom, zašute, ustuknu, i koliko im god to prostor dopušta, idu, kako se ono lijepo kaže, svojim putem. Nije valjda da je opet posrijedi neki respect.

Ispalo je da je!

Bobby Sheketoff je u top ten advokata u državi. Brani samo velike ribe. Ubojice, mafijaše, teroriste, one koji drobe žrtve u automobilima smanjujući ove na veličinu kutije za šibice … ljude koji znaju posao, a ne seronje poput mene koji su pali na prelasku s *k l m n* na *o p r s t*…

Dakle, u očima promatrača, ja sam bio zvijer!

Budući da sam spoticanju o alfabet unatoč, ipak solidno načitan, odmah sam se sjetio formule *beauty is in the eye of beholder*, i počeo se samodopadno smješkati u zaključku: ne samo da sam jeziv, nego sam i lijep… mičite se s puta: dvaput R–E–S–P–E–C–T u samo dva tjedna i to u jednoj istoj državi Massa fuckin' chusetts: nikad prije, nikad poslije, nikad nigdje drugdje.

Kasnije, kada sam, sjećajući se života za prigodu uspomena na njega, išao guglati mojega branitelja, shvatio sam otkud strahopoštovanje. Ovo su samo neki koje je branio ili brani Bobby Sheketoff: Robert E. Fortini koji je završio na doživotnoj, Molly Paris, Paolo Moccia, čiji brat nije dospio do podija za svjedočenje, dakle, njega je izvukao; Gennaro Auguilo koji je doživio devedesetu … vascijela kinesko–američka banda Ping On koja je jedne noći poklala pola Kineske četvrti, … i, naravno, Nikola Petković… ovom posljednjem prodao se za pizzu. Pa kako mi se ljudi neće micati s puta.

No, više no itko drugi i bilo što drugo, spasio me jedan razmaženi ruski idiot, ali ne Miškin, ne, idiot 1/1… koji je, sin nekog mlatimudana oligarha seronje, zavalivši se u stolicu za okrivljenike (Bobby i ja smo čekali u redu i to u drugom, jer ovakvi se mali slučajevi rješavaju kao na traci tako da bi u Bostonu Suri Bane jebo ježa u leđa unutar dva tjedna, ili bi jež jebo njega, nije odlučeno jer ne smijem prejudicirati, a i jež je zaštićena vrsta, a ako nije, trebao bi se registrirati jer kad Bane krene, bodlje posvud samo ne gdje im je mjesto — u tobolcu); no, natrag na Rusa, Schastlivyy otets, Schastlivaya mat', Vječna im pamjat, Harošo što tata ego ne zdrkal…, jer ga ne bi bilo, a da ga nije bilo, ja ne bih prošao lišo: naime, moj je *verdict* bio: *Not guilty without proceedings*. Nikad prije osuđivan. Prvi prijestup. Doktorand na Sveučilištu. Kratkovidan. Počešljan na razdeljak. Bobby Sheketoff i njegova reputacija… nije bilo ozlijeđenih, osim što je najebala abeceda… pružio pomoć epileptičaru; pokajao se. Istuširao. Sve je to olakotno, ali rečenica koju je izgovorio ovaj tajkunski isprdak iz Rusije bila je matrjoška svih presuda.

Nakon što je rukom odgurnuo advokata kojega mu je dodijelila država (otac se nije miješao, vjerojatno ga je raskomadao jer mu je ovaj sjebao hummera bez pristanka), Mladorus je rekao sucu: šatap and džast nejm d prajs… I ode on u tri pizde materine, a ja na slobodu! Jedino što se je od mene očekivalo po povratku u Texas je bilo da tri mjeseca ne vozim i da odem na tečaj *defensive driving*.

Poslušan kakav jesam, učinio sam i jedno i drugo. Najprije sam kupio bicikl i to marke *Saab*. Čudo od dvokolice, a ne uključuje ni alkotest, a onda sam se pojavio na dnu Congress Street, na tečaju sigurne vožnje koji je vodila ras-

hodovana narkomanka Stormy, koja je, a to nije ni skrivala, valjda od Woodstocka naovamo probala sve moguće opijate tako da joj je jedina nepoznanica bio stari dobri alkohol, jedino nama, djeci samoupravnog socijalizma dostupno sredstvo za sustavnu borbu protiv droge — likvid o kojem je jedino predavala tako da se naizmjence derala na nas i na nepresušna vrela maligana.

Na što je ta ekipa ličila, izmiče mašti.

Na prvom »satu« postavila nam je pitanje zašto smo na tečaju *driving while drinking*. Jedan Texašanin, koji je izgledao kao da je pronađen u nasumičnoj raciji na brzoj cesti 71 koja povezuje Austin i Houston a prolazi kroz La Grange, nakon što je pao na audiciji za snimanje filma o *ZZ Top*, ispalio je: *I am here to learn how to drink and drive*! Stormy se izderala na njega tako da preostala tri tjedna nije rekao ni riječ. Samo je vodio bilješke. Kasnije, po završetku tečaja, kada mi je pokazao bilježnicu, vidio sam da je bilježio apsolutno sve. Od njezinih predavanja, preko naših komentara i upadica sve do rečenica koje su nam, nepozvane, ulijetale kroz otvorene prozore učionice.

Jedan dijalog ostao mi je jednako tako u sjećanju. Pravila DWI su okrutna, ali potrebna. Ukoliko se njima, odnosno njihovoj realizaciji, prepriječi bolest alkoholizma, tada ona nestaju po putu se pretvarajući u snalaženja. Jedno od njih je ostalo upisano u moje sjećanje. Radilo se o nekome tko je običavao posrtati pa se vraćao u ove prostorije. Kada te uhvate ponovljeno puta, treći ako se dobro sjećam, srede ti automobil tako da uvijek prije okretanja ključa ne bi li pokrenuo prometalo moraš puhnuti u ugrađeni uređaj koji, da bi se auto pokrenuo, treba očitati apsolutni izostanak alkohola u krvi. 0.0. Jedan je takav ponavljač, doduše mrtav ozbiljan, objašnjavao cijeloj grupi da on kada zna da je skroz trijezan napuše balon, za svaki slučaj nemalih dimenzija, objesi ga o retrovizor tako da ga pri svakom ulasku u vozilo na vrijeme spazi, i iz njega ispuše onoliko nula–nula zraka koliko mu je potrebno da prevari mašinu.

Genijalno, pomislio sam, ali ne zadugo. Jedan drugi pijanac na prisilnom odmoru, jednako tako mrtav ozbiljan, pita ovog s balonom… *Don't. you have a son… Yeah,* odgovara Phileas Fogg, *no use of him; a fuckin' boozo… drinks like a skunk*… Na ovo je prvi ubacio s ponosom, *My boy does it for me*… Stormy ih sluša i ne vjeruje svojim ušima… zblenuta je do te mjere da u mojem nasmiješenom pogledu traži podršku, društvo barem…

Na kraju tečaja imali smo ispit. Na zaokruživanje, ali na kompjutoru. Bilo je i neke simulacije vožnje. Prostorija je bila neprozračena tako da je meni s lijeve strane, onako blago zapečeno, kao mlada kajsijevača dok čeka rode, dopirao *old spice*, ali *very very old*; miris karameliziranog alkohola bez šećera kojim se inače, crveniji od karanfila na odlasku, kiti na doboš torti… odjednom urlik; ali kakav samo; ne znaš je li Zagor ili Seka Sablić… *What the fuck*, urla Zed; onaj kojemu sin puše balone koje on zatim vješa o retrovizor… *my fuckin' car aint no blue… my car is green*… Kakvo je to pitanje koje je on dobio, a ja nisam? Pa nismo na tečaju za daltoniste. Koje sad boje. Ionako su u prometu bitne one tri koje razlikuje i Fritz Lang; crvena, žuta, zelena… zašto inzistira

na boji karoserije svojega automobila; policajac, Jaime La Desma (tako mu piše, ono, La Desma, a Jaime je rekao da je on) korača prema njemu nimalo iznenađen kricima pred sučeljem neke prastare sprave za simulaciju vožnje; *tranquilo man… this says your car, but this is a fake; a simulation, man… My car is green,* ne da se Zed zajebavati, zelen i to pickup; onako, u boji Lade Nive iz sedamdesetih.

Stormy koluta očima i smije se. Ni njoj nije prvi put. Simulatori vožnje vožnju jednostavno simuliraju. Simulirali smo i mi. Svi smo prošli. Zed se sabrao od teških boja njegova osobnog automobila, i upamtivši da sam član akademske zajednice savezne republike Texas, ali iz Hrvatske, pitao me je kako se kod nas, u Hrvatskoj, *Europe, isn't it*, kaže *suma cum laude*… Mogu li mu to napisati na certifikatu, pitao sam ga onako namršten od trenutne težine spoznaje, možeš rekao je, ali neka mu i izgovorim da on zna kad dođe doma to reći ženi i djeci… ovako… polako sam ga učio, a on je, na rastanku, kažiprstom podvlačeći velika štampana slova, slovkao, muuuuda kum labuuude!

196

Drugi krici iz kavane

Nuevo Laredo, Mexico. Ivo i Romano raspravljaju o jeziku. Ivo je iz Sarajeva, a Romano je iz Rijeke. Ivo tvrdi jedan je to jezik i svatko ga može zvati kako hoće. Romano tvrdi dva su to jezika, jedan je srpski a drugi je hrvatski i da smo dosta mi patili zbog toga. Ivi nije jasno zbog čega smo to mi dosta patili, ali očito nismo jer nastavljamo patiti, evo, recimo ja, sad patim slušajući njih… tekila pretječe pivu, piva klizi po hrptu tekile, a njih dvojica, jedan jezik, dva jezika… bilo je to davno prije nego što me je inače veoma čestit čovjek, Vlajsa de Singidunum, potpisao na Deklaraciju o jeziku za 21. stoljeće a i šire, pa se još nisam mogao uključiti u raspravu o istoimenom fenomenu, tako da sam pomno slušao ovu dvojicu.

Ivo se zalaže za jedan, a Romano za dva jezika. Sva trojica pijemo na jeziku kojega govorimo samo kad na njemu pijemo. Ova dvojica se ne daju, jedan Vuk Daničić, drugi Vuk pa Daničić, jedan fonetski, drugi piši kako čitaš, narod i dalje nepismen ali zna zadatak; ujutro umivanje hladnom vodom na česmi, rakija, smokva, rakija, udri zijev da susjed čuje, počeši jaja da se sijeno povije, pa čitaj kako pišeš… i tako svaki dan.

A ja se sjetim Basare.

Bio je u Zagrebu i odsjeo kod mene i Drage Perića, mojega cimera koji je čitao kako je pisao i kada je sve pročitao, umro. Baš pred Božić tako da mi je sad i taj praznik, koji mi je ionako uvijek otkako je slobodne nam Hrvatske išao nakurac jer lažu da je u Jugoslaviji bio zabranjen, radni dan za plač. Bas je baš bio objavio *Famu o biciklistima,* sat zaustavio na 10:10, napio se ko ćuskija i takav ostao skoro mjesec dana, metlom ga iz kuće ne možeš izbacit, a sad kad je slavan, na Sajmu knjiga, prijatelj me, kažu, ne poznaje, nabijem ga na sve što

je kod mene pojeo i popio zabadava. Nema veze, jer bio je zaba(da)van taj Basara. Inače, tih je dana igrao ulogu Malog Srbina u Velikom Zagrebu, jer mi je raštimao cijelu kuhinju izvrćući šalice i buljeći u njih; *šta radiš Bas*, pitao sam ga jednom i nikad više jer odgovor je trajao skoro pola sata… *tražim Makedonce*, odgovorio je rukama i dalje prevrćući šalice, a ima neki glas, piskutav, onako kao da kojot naganja puha po Ćićariji, ili veterinar koji je ostao bez licence i nasilu izvlači nedonošenog odojka na svjetlo sjena dana… zato kad Bas tako priča i ne možeš puno toga slušati a da ti bubnjić ne otekne, ako je to uopće moguće; *oni su mali*, nastavlja, *i uvek pre napada ušvercuju se u šolje*… sve mi je šalice prevrnuo a nijednog Makedonca, ali je, čujem od ljudi kojima ovo nekad ispričam, dakle, ispravit ću se, nekad čujem od ljudi kojima nekad ovo ispričam, da i dalje traži Makedonce po istom kriteriju: samo tamo gdje zna da ih neće naći… Ko salonski ljevičar prostor za akciju: samo tamo dokle ne može ni torpedom stići da kurcem mrdne da nekome pomogne. Recimo, kitu na Grenlandu, ili foki na gdjevećživefoke, nažalost i ljudima po dijelovima svijeta koji je odustao od ljudskosti… ali zato je ljevica u zraku pa na pivo… Idem ja dalje s Basarom. Kasnije, kada smo se iz Novog Zagreba, sa Savice, vukli do grada tramvajem, padao je po njemu i dalje tražeći Makedonce, a kada ga je jedna iz kohorte nadrkanih kumica u tramvaju pitala, *je, zakaj se ne držite za štangu*, Bas joj je rekao, *kako ne vidite, držim se za metafizičku štangu*… Drago je umirao od smijeha, a kumica od modrica, svi osim nas trojice u tom su tramvaju tog dana bili trijezni, što Drageca nije zaustavljalo da svima u prometalu krene objašnjavati razliku između eu i ou kona u odnosu na šipku koja se ne vidi i od koje se pada po tramvaju…

… Zašto sam se toga sjetio? Taj dan, na jugu Texasa i sjeveru Mexica, nas su posluživali, naravno lokalci u kojima su svi osim mene vidjeli samo Meksikance, a ja sam znao da su to, jer su šolja–sajz, zapravo oni Basarini Makedonci, jer za neke stvari kao i za kulture te pokoji kačket zaista vrijedi ona *taglia unica,* ili *one size fits all*. Rio Rojo se kod nas tamo pomalo pretvara u Rio Loco, jer Grande je ionako Gringo izmišljotina, a ovaj Bosniaco i Croata i dalje žuljaju primijenjenu lingvistiku gramatike krvi i tla.

Budući da razgovor, kao i mnoge druge ugodne stvari, puno bolje teče kad je lubriciran, ovi nikako da stanu; jedan jezik, dva jezika… ja se vadim na čakavski, ali im kažem da ni tu nisu čista posla, jer ne samo što ga pričaju u Burgenlandu, odnosno Gradišću, odakle je veliki Mate Meršić Miloradić i totalno otkačeni Jurica Černar, dobro i onaj Ignac Horvath, ali on je kao i svi Hrvati iz Hrvatskog groba ili Mađar ili Slovak, ma šta DP o tome mislio… a i s tom čistoćom, jedino komunalnu priznajem, a ona je uglavnom etnički romska a njima se za teritorij jebe koliko i Luki Modriću za kratku memoriju… a o toj nametnutoj nam prirodnoj etno–nacionalnoj čistoći, moj stari ratni drug, Magris, ima što za reći, pa naganjajte njega po kafani San Marco, a meni se skinite s gran–pina… i čitajte *Dunav* jer tamo lijepo piše i o njima i o nama koji su oni jer nisu mi a mi smo mi jer oni nama nisu oni. Pa kaže: »Nacionalna

strast Mađara, koja se provlači s junačkom i okrutnom žestinom kroz mađarsku povijest, rađa se iz zemlje gdje su se poslojili, izmiješali i uzlegli valovi invazija i raznih plemena, Huna i Avara, Slavena i Mađara, Tatara i Kumana, Jaciga i Pečenega, Turaka i Nijemaca. Seobe naroda razaraju, ali i civiliziraju — Turci, primjerice nose ne samo pustošenja već i islamsku kulturu — proizvode promiskuitet i miješanja, tajne matrice svakog nacionalizma i njihovih opsesija etničkom čistoćom, kao što je legenda o hunskom podrijetlu Madžara; Janus Pannonius, humanist i pjesnik iz XV. stoljeća hrvatskog je podrijetla kao i aristokratska obitelj Zrínyi, iz koje potječu junaci i pjesnici ugarske epopeje. Majka Petöfija, nacionalnog pjesnika Madžarske, nije znala madžarski, a grof Széchényi, veliki rodoljub i otac madžarske kulturne svijesti, naučio ga je u 34–oj godini; simbol iredentističkog prosvjeda protiv Habsburgovaca, tulipan u zapučku koji su stavljali Košuthovi sljedbenici, cvijet je koji su donijeli otomanski okupatori i slavljen je u njihovoj poeziji kao znamen turske civilizacije. Nacionalna je strast odlučna potreba ne samo da se bude, već također, kao u romanu *Madžarsko očaranje*, Móra Jókaija na polovici prošlog stoljeća, da se postane vatreni madžarski rodobljub«.

Stranica u romanu je 218. Tekila ovdje je oko 30.

A čakavski nikako da uskoči kao argument, a bolje da i ne sada, jer Romano je iglom od drveta, na dnu boce uspio nabosti crva od meskala kako sad zavija sjećajući se onog Malcolma pod vulkanom kojemu je meskal bio ko Kerumu Dom Perignon Galženjak, i dalje tjera priču o dva jezika, a Ivo je u stanju samo ponavljati jedan, jer već kod p u srpsko… to p nikako da se zalijepi za s pa se preda i odjednom, a ja baš krenuo s pričom o časopisu *Zenit* i Branku Ve Poljanskom, Ljubi Miciću, kako već, Pavešiću, ne znam, jer tu sam, u *Zenitu* bio čitao kako je Sveti Sava sve manastirske Parade ponosa organizirao na monjestarskom čakavskom, ali kako bi ih tek to sjebalo… no, vraćam se na Ivino odjednom gdje viče; *quando lo debo*… šta Debo, jebotipasmater, ne razumije Role, a to znači koliko sam dužan na njemu nepoznatom jeziku koji isto ne zna je li jedan i je li onaj u Meksiku nalik onom u Madridu, a ovaj iz Madrida onome u San Juanu, a ovaj u San Juanu, onome u Caracasu… pa ti vrti prešu jezičke čistoće što filtrira druge ne jednom i u flajšmašini… a i poeziju je taj Sveti Sava pisao, opet na čakavskom je pisao, ali to bi ih samo zbunilo, jer broje se pesosi i sastavlja se račun, a ono, nema kraja, a nešto smo i pojeli… i kamo? U Ivin Cadillac koji kao da je netom maznuo Prljavom Hajrudinu iz Istočne Šume…

… nekako smo se poslagali u auto veličine Gargantuina groba i krećemo… Iz svima, uključujući i njega samog, nepoznatog razloga (kasnije je pričao da je samo htio uključiti brisače, ali i to bezveze, osim ako njima nije kanio izbrisati zvijezde s nepreglednog neba *Rio Grande Valleya*) ubacio je u rikverc. Slijedi dijalog koji je kasnije Ivi neprijeporno poslužio kao nepobitan dokaz da je, što se jezika tiče, ipak bio u krivu.

Romano — Ivo, pazi graba!

Ivo — Šta?

Romano — Graba!

Ivo — Kako?

Romano — Graba, jebote, eej, grabaaaaa…

I bum, auto tresne nauznak u više puta spominjanu grabu. Stajali smo gotovo okomito u kanalu uz asfaltiranu cestu. Svaki u svom sjedalu, doduše, neokrznuti vlastitom glupošću.

Ivo — A što ne reče da je jarak pozadi, jebem te musava…

Romano — Pa rekao sam da je graba…

Ivo — A šta je graba?

Romano — Jarak, klokane…

Ivo — E, jebiga biće da su ipak dva jezika…

Iz cijele gungule ispred kavane, dvojicu Hrvata i jednog Bosanca, spasio je, i to u rukama Meksikanaca kojima je izvlačenje Gringosa iz jarka kodnog imena graba svakodnevica: jedan itekako dobrodošao turcizam: *čekrk*.

Mliječni zub kavane: Treći krik

Ide mala Coli po Grobniku i traži jogurt. Nije ga našla pa su joj natočili malo vina. Popila je malo vina umjesto jogurta i otišla dalje tražiti jogurt. Ni dalje ga nije našla tako da su joj i dalje davali malo vina. Malo po malo vina, Coli je zaboravila da traži jogurt i navikla se na vino što i vama želim… pisalo je u razglednici koju sam, anonimnu kao i Coli dalje od zadnje pošte Zdihovo, našao u svom poštanskom sandučiću. Tko me to zajebava, ne znam, kao što ne znam ni tko je Coli, a koliko moraš bit izvan sebe od sebe da na cijelom Grobniku ne možeš naći jedan pišljivi jogurt po kojemu je nazvana cijela jedna revolucija i to u vremenima kada, kaže jedna druga žena koja se čak i slično zove, mislim Kolinda, tako nekako, čak da je i predsjednica bila i da je govorila kako u Jugoslaviji nije bilo jogurta i da smo zato osnovali samostalnu Hrvatsku da ona može do jogurta koji je u međuvremenu prerasla tako da ga nije ni tražila za sebe, nego ga je za Hrvatice i Hrvate koje je jako voljela išla tražiti posvud, čak je jednom i u svlačionici bila s nogometašima jer je Nives Celzijus sebe preračunala u Fahrenheite pa je uranila da je ne zaskoči u hodniku nakon utakmice, ali i dalje meni nije jasno kako je jedna revolucija tako glupa da se imenuje po nečemu čega nema pa se onda čudi što nije uspjela… ali nije to za čuditi se jer ni ja ne znam zašto sam ovo počeo pisati kada sam htio pisati o jednoj sasvim drugačijoj potrazi koju sam sam započeo jednog zimskog ostinskog jutra u saveznoj državi Texas.

Moj student, Greg, bio je Kanađanin i bio je stariji od mene. Imao je dvoje djece koje je preko te zime ostavio meni na čuvanje, jer oni nisu imali mamu, odnosno jesu, ali Greg i ona nisu bili skupa, a njega je potrefilo da se o njima

brine u isto vrijeme kada je morao u Južnoafričku Republiku raditi na naftnim poljima ne bi li platio školarinu za dodiplomski studij. Ja sam mu predavao kolegij Svjetska književnost od Homera do Becketta i nekako smo se dobro slagali, više kao prijatelji, eto i djecu mi je ostavio na petnaest dana dok po njih nije došla baka koja ih je onda odvela u Ontario. Auto, Audi, ostavio mi je na cijela dva mjeseca i tu zapravo počinje ova priča: ne s jogurtom kojega nema, ne s djecom koja nisu moja, ne čak ni s automobilom koji sam neko vrijeme vozio, već s privjeskom oko retrovizora ponad šofer–šajbe o koji je bila ovješena parkirna dozvola za ostavljanje istoimenog prometala na teritoriju kampusa.

Parkiranje na našem kampusu na kojemu je 1992. kada sam započeo s asistenturom, studiralo 80.000 studenata, bilo je skupo, a skupoća se distribuirala abecednim redom: od najskupljeg A do najjeftinijega G. Greg je, nikako zbog inicijala, više radi novčanika, imao parkirnu dozvolu G. Ja prethodnog iskustva vožnje po kampusu nisam imao, a pogotovo sam se slabo snalazio na njegovoj periferiji gdje je bila ta najjeftinija parcela. Iako se ova priča puno bolje širi oralno, od usta do usta, zvukom grlenim no mrtvim slovima, nemam drugog načina ispričati vam je osim slovima pa idemo s njome dok joj ne uparkiramo poantu. Nije li s pokušajem parkiranja i započela ova amerikanijada?!

Vozim ja taj Audi, i tražim parkiralište. Ćutim da nije u centru grada u gradu koji se zove *UT Austin Campus* pa se tako šuljam predgrađem oaze prijenosa znanja na blizinu. Iz ulice Lamar sječem na Guadalupe Street i gađam LBJ Library, koje ne bi bilo da nije bilo Lady Bird koja je bila čudo od žene jer je bila jedina Texašanka kratkih nogu s kojom je spavao Lyndon B. Jonhson i to ne zato što mu je bila zakonita supruga, već zato jer ju je volio puno više nego plavokose sekretarice, koje se danas zovu administrativne asistentice, s kojima ionako nije spavao nego ih je redao na radnome stolu ureda koji je iz »ovalni« u »oralni« puno godina nakon LBJ–a, preimenovao Bill Clinton.

Dobro.

Ta je knjižnica već iza mene, a ja prolazim kraj galerije u kojoj ću kasnije upoznati suprugu onog Linkletera, koji je snimio film *Slacker,* koja je bila jako nesretna tako da je sa mnom počela odlaziti na plivanje u bazen na kraju grada, *Deep Eddy*, gdje smo se malo bolje upoznali. A bila je nesretna jer je Richard, rekla je, zaista Dick. Meni se njegovi filmovi nisu sviđali jer je uvijek htio biti Europejac, a to nema smisla kada si Texašanin.

No, to će se tek dogoditi u budućnosti tako da zasada toga nema, ali ima mene i automobila koji tražimo parking. Kada sam mislio da ću izaći na cestu za San Marcos koji je na pola puta do San Antonia, vidio sam plastični kiosk s jednim, recimo to tako, policajcem. Obučen u crne hlače i bijelu košulju s crnom kravatom, pušio je tako zdušno da mi je bilo žao cigarete koju je držao među koščatim, dugim, prstima kojima bi, kako je to znao reći Glista, *da ga je imal ko stipendirat*, gotovo sigurno svirao piano ako ne i klavir, a ne isisavao dušu iz rasutog tereta nikotinske&duhanske slame; ma sav je bio nekako, kako se to u odulje zadnje vrijeme kaže, anoreksičan, a u moje se vrijeme

govorilo *štrkljast*, što puno ljudskije pada na prazan želudac prevrednovanja svakodnevnog zanemarivanja crijevne flore od ove čudne medicirane riječi: a–no–rek–si–čan; kao imperativ mi je suosjećati s nekim tko ne jede a nema misiju kao recimo Gandhi, ili kineski nobelovci po zatvorima… a ja si mislim, ovaj ne jede a ljudi umiru od gladi, oni isti u Biafri kojom su mene, kada sam bio mali, baka i djeda pokušavali učiniti krivim što odbijam hranu i što me svi u susjedstvu zovu *šćika*, a nisu znali, kao ni ja, da sam zapravo anoreksičan i kao takav važniji od *šćike*, jer sam se imenovanjem šćikovanja kvalificirao među grupu ljudi kojima su oni koji jedu kako spada morali, kako se danas kaže, posuditi glas, tako da i oni postanu vidljivi u društvu znanja.

Tako nekako, ili ne, ne znam, jer još uvijek tražim parking, ali sada već na izmaku smisla pa stanem i zagledan u parkirnu dozvolu… ne, ne još, čekajte malo, trebam vas pripremiti za lingo dernek!

Amerikanci imaju neke čudne mentalno i radno zamjenske riječi: oni voze po sumanuto prometnoj cesti koja se zove *parkway*, a parkiraju na gotovo do nikako prometnom dijelu ceste koji se zove, *driveway*. Velika im se parkirališta zovu *Parking Lot*, a mjesto na kojemu uglave auto, odaziva se na sintagmu, *parking spot*.

I to je tako i nikako drugačije!

Dakle, onaj tko traži mjesto (*spot*) na parkiralištu (*lot*) traži *parking spot*. Jebiga, logično!

A ako mu je slovo napisano na dozvoli koja visi o retrovizoru ponad šofer–šajbe G onda taj koji želi propisno parkirati, ne znajući (što je u mom slučaju kulturnog sudara jezika i mjesta i bio slučaj) što govori, zapravo se »na van« ponaša ne kao netko tko traži parking, nego kao onaj iz one pjesme koji kaže… »ućeraj mi ućeraj, kooooolaaaaa u garaaaaaažu…« i koji, netom nakon što se približi štrkljastom usisivaču cigareta marke *Lucky Strike*, hladno izgovara:

— *Sir*, do you know where is my G spot?

Ovaj je prene ko vascijela jadna Lika pred PFASom, zašilji ionako jedva u prorezu očiju vidljive zjenice, i kaže:

— What?

— My G spot — odgovaram…

— Go fuck yourself, damned… — i nastavi s dobacivanjem i za mene velikih bezobrazluka, a ja sam već okrenuo automobil, doduše zbunjen, ali svjestan da ću, ako ne nađem parking, zakasniti na predavanje… Vozim i dalje po rubu Kampusa, nadajući se da ću sam ugledati taj *parking lot* koji i dalje od mene skriva moj *parking spot*.

Dolazim do jedne druge kocke od pleksiglasa u kojoj stisnuta ko tri broja veći burrito u japanskoj staklenki za one zdrave alge, čami jedna pogolema, rekao sam to već, Crnkinja.

Tih se godina, rane su devedesete, u SAD vodila veoma važna polemika koja je, s frtalj stoljeća zakašnjenja došla i u ovu našu kriptointelektualnu kva-

ziaktivističku vukojebinu salonske ljevice, i sada eto dobiva puni zamah nerazumijevanja. Tema: kako zvati Crnce. Pogotovo one koji i dalje inzistiraju na tome da su crni. Ne one kao što je to bio onaj vrhovni sudija Clarence Thomas koji je kolegici Aniti Hill rekao da joj je našao stidnu dlaku u čaši *Coca–Cole* (kako ju je samo vidio, ono *back to black* kako bi rekao onaj ženski Bare ili Amy Winehouse; dobro u čaši *Spritea*, ali u coli… a i sam je crn; ne samo on, nego i ona, ta, Anita) pa je nešto kao najebao, ali samo simbolički. E, njega su njegovi Crnci zvali Oreo. Po onome keksu koji je izvana poklopljen crnim kružnim ploškama, a iznutra je, u punjenju duše, bijel. A sve zato jer je taj Crnac bio republikanac, kao da zato jer je Crnac mora biti demokrat… i to kao nije predrasuda, a reći Crncu, Crnac, je. A ti mlatimudani iz lijevo–liberalnih fotelja pojma nemaju da je Abe Lincoln, (to vam BalkanoPiketijevci, nije isto što i Lincoln Continental koji je auto veoma velikih dimenzija kao i potrošnje fosilnih goriva, već je pokojni predsjednik SAD–a koji je ukinuo ropstvo, odnosno bio abolicionist), bio republikanac, a ne demokrat. Ili pak onaj Michael Jackson koji, za razliku od Milka Valenta nije morao odustati od Nagrade Goran zato jer nikada za nju nije niti čuo, a prema djeci se odnosio tako da je mesom–u–meso, mišićem–u–mišić, realizirao Zizijeve metafore, pritom se malo po malo, od bucmastog crnog hopsala u ritmu kojega je za njega udarao tata, pretvarao u bijelu ženu višekratno otpala nosa… e, ne takvi Crnci, bi ne bi da su Crnci, već oni pravi: bell hooks, Kunta Kinte, Michael Jordan, Toni Morrisson i ova Nolanova Helena od Troje, jedna od dvije iste od koje jedna nije Helena, ali to je posthumanizam pa ću morati pitati Žarka Paića da mi malo objasni, ali ne sad… No, idemo natrag na kako zvati Crnce? Pa valjda Crnci, ako smo mi Bijelci sa sve manjim b, valjda su oni Crnci. Nisam to ja izmislio. Iako je meni Afroamerikanci super.

A to sa Crnci, bilo je to na jednom od mojih predavanja u dolini Rio Grande.

U prvoj je klupi sjedila jedna košarkašica. Ja sam naime predavao sportašima koji se tada još nisu zvali sportašice i sportaši. Uglavnom, dakle, Crnkinjama i Crncima. Pišem ih namjerno s velikim C pa neka popizde i sami crnci. I tako, rekao sam, na satu, riječ: »Afroamerikanci«. I ta je košarkašica, *a point guard*, ono, bek i to kakva bekinja… skočila na mene svojim riječima:

— Profesore, molim vas ne nasjedajte i vi dudama varalicama koje nama Crncima poklanjaju Bijelci samo da nas umire. Koja Afrika? Šta je meni Afrika? Gdje je za mene Afrika… — hm, zanimljivo, pomislio sam tada toliko ozbiljno da se i trideset godina nakon toga sjećam njezinih riječi čiji je jedan jedini veznik iskreniji od svih preseravanja nanovo probuđenih pravednika u bdijenju — Razumijem *Mexican–American* — nastavila je — Rio Grande je tu, na dvadeset milja od nas, preplivaš ga…, ali gdje je Afrika, pa ja da i želim vidjeti tu Afriku koja je bez pitanja zauzela pola mog novokorektnog naziva kao rase, kulture, etnosa… ni sama ne znam kako do nje doći…, ja nemam za avion. Stipendija je mala a imam je dok igram košarku… onda sam odlučio

prebaciti se na engleski za nju, *stop cattering to the white moderates who handed us a pacifier first by quitting with »Niggers«, then »Negores«… all the way to African–American*, *what a hypocrisy… please call me Black…*

Iako nikada nisam bio dominantan europejski bijelac koji je ikada kolonizirao ikoga, niti je moja obitelj imala robove, dapače, moja je prabaka bila ropkinja u tekstilnoj manufakturi jednog od bakarskih »zaslužnika«, kako se danas slavi bivše robovlasnike…, iako sam u SAD–u na odsjecima za humanistiku itekako već tada osjetio izostanak fer tretmana jer kao ja sam bijel i hetero i muško dok trpjeti za to još kod nas nije ni prismrdilo, u tom sam se trenutku, bez obzira na to što je moja bjelina došla iz dijela svijeta koji je jedan kreten iz Chicaga koji je volio ići na slavenske safarije i mrežama za krokodile na terenu loviti lokalne pisce nazvao *Another Europe…* dakle, ni po čemu kriv ni za šta, a najmanje za to što su preci te djevojčice u SAD došli u potbalublju i u okovima… tada sam se, gledajući je u njezine duboke crne oči, osjetio krivim. Kriv za što točno, ne znam, ali osjetio sam da je i dio mene, ako ničim drugim a ono neznanjem o tome da nije samo holokaust neusporediv, već je to i linč, itekako sudjelovao u prekapanju po toj rani na kontinentima u nastajanju…

E, takva je jedna Crnkinja, opsega male Afrike, zaglavljena o stijenke pleksiglasa od kojega je napravljen njezin kiosk za kontrolu zalutalih na parkiralište, ruku ovješenih o nešto čemu bi, kao uostalom i njoj, puno bolje bilo da se radilo o šanku, kada je iz mene izletjela rečenica sada već očajnog tragača za parkirnim mjestom na za to predviđenom polju G….

— *Ma'am, can you please help me find my G spot…*

— *You Motharfucka bitch, I aint you Nigga to fuck with me… Look for the motherfuckin' G spooooot by your — self… Motherfucka…*

Tek tada sam shvatio da nešto krivo govorim. Odjurio sam u panici i nisam se zaustavljao sve do stare južnjačke kolonijalne zgrade u kojoj je radio moj prijatelj David Lasson koji, ako se ne varam, još danas negdje u Italiji predaje engleski jezik i književnost… *What happened to Southern hospitality, David…* pitao sam ga automobil ostavljajući nasred ceste pa neka ga na G spot stavlja onaj tko zna gdje je ta jebena točka za koju se, smijao se David, odmah po njegovu objašnjenju, ispostavilo da se radi o famoznoj točki G koja je vrh vrhova svršavanja kod dobro uparkiranih ako je se, tu točku uopće nađe, jer i dandanas o njoj vladaju podijeljena mišljenja; neki kažu da svi osim mene znaju ne samo za nju nego i gdje se na tijelu ona nalazi, dok drugi tvrde da se radi o izmišljotini, jer se uopće ne zove po sebi, već po nekom Grafenbergu, a kada bi neprijeporno postojala tada bi se zvala vlastitim imenom točka T a ne G i mene nitko taj dan ne bi zajebavao što ne znam gdje parkirati. Ne samo da je ostalo nejasno ima li je ili nema na tijelu žene, nego se tu točku ne može naći ni na vascijelom asfaltu glavnoga grada savezne države Texas! Howhg!

Putevima Franza Kafke: Amerika pokojnika

Ljeto 1993. u Hrvatsku sam išao kontejnerskim brodom pokojnog Croatia Linea koji je bio slijednik pokojne Jugoslavije, a kojega je zauvijek upokojila bezočna pljačka na samom početku otmice države koju je savršeno izvela ni po čemu hrvatska, još manje demokratska, ali svakako nepoderiva zajebnica.

Budući da je moj očuh, odnosno, pokojni suprug moje pokojne majke (jebote, neće valjda ispasti da sam u ovoj epizodi jedino ja živ) predavao nautiku i pomorstvo te astronomsku navigaciju na pokojnoj bakarskoj Pomorskoj školi u pokojnom Bakru, ja sam, kao član uže obitelji pokojnika, imao pravo na jedno kružno putovanje brodom odakle god dokud god. To mi je objasnio jedan naš agent najprije Jugolinije potom Croatia Linea, koji je tada živio u Americi i ja sam to, nažalost jako kasno, počeo konzumirati.

Budući da osim hranarine na brodu nisam plaćao ništa, a hranarina je bila pet dolara na dan, pokušavao sam na sve mile načine doprinijeti životu na brodu. Najprije sam htio kuhati, ali nisam smio, jer nisam imao liječnički pregled. Onda sam htio guliti krumpire, ali za to nije bilo potrebe jer su ili bili prethodno oguljeni i smrznuti, ili bi mali od kuhinje aktivirao onaj aparat na centrifugu koji krumpir baca o stijenu utrobe mašine i tako ga, za potrebe posade poprilično precizno, oslobađa kore.

Kada je Prvi oficir palube shvatio da sam nesretan jer sam beskoristan, rekao mi je kako im uvijek mogu pomoći prevoditi filmove koje oni gledaju u salonu… I bi tako.

Omiljeni žanr pomoraca na *MB Zagreb* bila je pornjava koju su oni zvali hidraulika. Budući da scenarij porno filmova nije zahtjevna forma, jedino što mi je preostalo bilo je da dok ovi glume pokušam uzdisati na čakavskom što nije imalo nikakvog smisla, tako da sam uglavnom bio besposlen. Iako, ta hidraulika nije samo kodno ime za pornografiju, već je poseban vizualni podžanr koji bi se preciznije mogao nazvati *pornografijom nagađanja* — nagađanja doslovno tko koga kako i gdje točno jebe. Jer, pomorci su, znajući da im, dok oni drkaju, drkadžije utapaju flotu, ostavljeni bez izbora morali biti štedljivi pa su porniće kupovali u Dubaiju. Za jedan dolar deset komada. Cijena je s onu stranu dobra i boljeg, ali što je to bilo, ili bolje reći, od filma ostalo na ekranu, posebna je priča.

Budući da je potrošačka scena konzumenata koji upražnjavaju ekvivalente nejebice jezično i kulturno šarena, svaki distributer žanra hidraulike potrudio se da to malo scenarija što u porno žanru jeste ne ostane neprevedeno. Konzekvenca toga bila je da je ekran televizora na kojem smo gledali porniće bio nalik na doboš tortu. Na njemu su se, prekrivajući veoma predvidljivu, ali itekako dinamičnu radnju, redali titlovi na nekoliko jezika: kineski, japanski, thai, korejski, vijetnamski, ruski… tako da je ono vizuale neprekrivene tekstom bilo na tavanu ekrana: ili se tresla kosa s tjemena ženske, ili muške glave, a sve je pratilo stenjanje ili veoma jednostavne sintagme čak religijskog karaktera,

oh my goooood; deeeeepeeeer, right here, oooooh, yes, , yes, yes, yes, yeeeeeeees, haaaaarhghrhrhrhrh, pfangrljljljljlj, jjajajajajajajajaja…. Pa dim cigarete, jer tada se i nakon pušenja, pušilo…

Sve je to bilo prevodilački nezahtjevno dok se jedan nježniji pomorac, koji je ostao zapamćen po tome što se je palubom prešetavao u svilenoj pidžami, nije poželio filma s pravom radnjom. I tako se nas desetak posjelo ne bismo li u miru pogledali film s mladim Tomom Cruiseom i mlađom mu kasnije mladom, Nicole Kidman. Film se, sjećam ga se dobro, a uskoro ćete i vi shvatiti zašto nikako da izblijedi iz sjećanja, zvao *Far and Away*.

U jednoj sceni, kada zatekne Cruisea negdje kako se skriva u staji na farmi njezinih roditelja, Nicole Kidman ga nabije na vile. Točnije, malo ga nabode. Ona je kao življe naravi, a on je neka irska sirotinja koja se u Bostonu okušala u boksu, ali toliko neuspješno da je završio na nekoj kobili zabijajući zastavice u zemlju, njima označavajući vlastiti posjed negdje u Oklahomi, a sve kao dio post–genocidnog »američkog« projekta. *Manifesto Destiny*.

Tko nabije (zastavicu) taj dobije (zemljicu).

Evo, kako je to nekad kod njih bilo jednostavno, a samo stoljeće nakon ni parking ne možeš naći.

Tako ranjenog Toma, njegovala je Nicolina majka. Jednoga od vedrih dana na farmi, iscrpljen od njege, Tom je malo zaspao, ali gol golcat, a jedini odjevni predmet koji mu je prekrivao penis bila je limena kanta, na brodu poznata kao bujol.

Nicole je Kidman ušla u staju, vidjela golo muško tijelo u obliku Toma Cruisea, prikrala mu se, malo pridigla kantu–nakurnjak, i zavirila mu u kitu. Vidjevši to majka (nitko se u filmu ne pita otkud majci, koja je i sama tek jedan od nepouzdanih prikazivača radnje, moći panoptikona, jebiga, fukoovci se još nisu razvili, jer ionako nitko od njih niti nakon što su se razvili ne želi da zna da je panoptikon zapravo Bentham a ne Michel…, dobro, sada neki kao znaju, ali o tome kao šute… ali to nije tema…) izgovara na njoj materinjem jeziku:

— *Daughter, turn your head away and protect the innocence of your eyes*…

To, da joj kći jedinica ne bulji u tuđu jedinicu, to je majka htjela reći, ali puno ljepše nego ja…, pa prevodim da pomorci navikli na *deeepeeeeer, deeeeeepeeeer, oh my goooooood… yesyesyesyes*… osjete svu raskoš Shakespeareova jezika…

— Okreni glavu kćeri i zaštiti nevinost svojih očiju…

Najprije muk… a onda, lavina… solist po solist veoma unisonog zbora radnih ljudi na pauzi:

— Ča sereš? Ka nevinost, keh očij nevinost…

— Ki normalan tako govori… nas si našal jebat…

— Kurac moj ti znaš, a ne engleski…

— Pušćajte ga na miru, to je mat rekla kćere…

— A kako ti to znaš, na ken zajiku, tovare…

— Ali — pokušavam ih smiriti — je malo nezgrapno, ali to je rekla…

— Kurac mu je nezgrapan a ne besedi, da mu je zač ne bi ga pokrival z bujolon — nastavljaju pomorci jedan po jedan — ki j videl latu na kurac kalumat…

— Ča van je, pušćajte čoveka da prevodi…

— Ma ča prevodi, zmišlja…

— Kako oči moru bit nevine? Ča to znači…

— To znači — javljam se za riječ — da je ona još neiskvarena… nevina možda stvarno.

— Ja, i ča z ten imaju oči…

— Imaš pravo, moja suseda je slepa a zjebal ju ni leh on ki ja jako na kurijeru tekal da ju ne zgubi…

— Pustite ga — podigao je glas Prvi oficir palube — ako i izmišlja, barem nam priča priču. Barem nešto pratimo i znamo što se događa.

— Tr vidin i bez njega da mu j bujol na kurcu, a ova špija… ovo j kurac a ne film… homo ća…

… i tako su, jedan po jedan, gotovo svi napustili salon, a ja sam se, shvativši da za mene na tom brodu zaista nema posla, povukao u kabinu i nastavio pisati knjigu pjesama koja je ne tako dugo nakon što je napisana, objavljena kod Branka Čegeca. Zove se *Dan na bijelu hljebu*.

Sjećam se, toga dana, negdje nasred Atlantika, napisao sam ovo:

Koja je strana naša ako lađa miruje

Koje su lađe naše ako postoje strane…

Nakon što sam se probudio, otišao sam daleko od sobe, na pramac broda. Ponad mene Mliječni put. Tišina. U ruci bilježnica, a ja sam sve bliže Rijeci.

Još nekoliko dana i uplovit ćemo u Cadiz. Prije dva tjedna napustili smo Savannah.

Nastavljam pisati kao da na nešto neću stići.

Pa pišem svaki dan po pjesmu. Kada se privežemo u Rijeku, imat ću knjigu.

Ali, zasada se samo bojim: *Bojim se* / *Slova sporo nastaju* / *Bojim se slova jer ne znam što ona o meni misle* / *Misli su brže i mi ih samo zabranjenim hvatamo* / *Imam lađu* / *To zvuči nevino u prvome retku davnog dijeljenja* / *No tada je svijet bio dijete* / *I mi smo se na mrtvo dječaštvo spremali…*

Očito ne dovoljno jer kada su noći ovako lijepe, uvijek me je strah.

Ne treba mi svjetlo, jer nebo je veselo večeras.

Samo desetak dana od mene je rat.

Nikica Mihaljević

Uz odlazak Gorana Babića (1944. — 2026.)

Ljudske sudbine četiriju pjesnika, u Hrvatskoj, po stvaranju

Nekoliko posljednjih godina[1] sustavno pregledavam emigrantski tisak. Časopise, listove i poneke knjige tiskane izvan domovine nakon 1945. godine. Isprva je to bila tek znatiželja, koja je kasnije prerasla u sistematiziran profesionalni odnos. Pored *Hrvatske revije*, kao najkvalitetnijeg izvandomovinskog književnog časopisa u razdoblju od 1952. do 1990. godine, osobitu pažnju plijeni *Nova Hrvatska*, nezavisni list koji je izlazio u Londonu (1959. — 1990.), a sve vrijeme ga je uređivao Jakša Kušan. *Nova Hrvatska* je bila jedino glasilo iz hrvatske političke emigracije koja se neposredno referirala na zbivanja u domovini komentarima, kritikom i autentičnim dopisima svojih suradnika iz domovine. Zatim, nije se ograničavala samo na političke i ideološke teme nego je sustavno pratila umjetnost, sport, svakodnevni život ili, općenito kazano, kulturu tadašnjeg hrvatskog i jugoslavenskog društva. Na koncu, od samoga početka svoga izlaženja, *Nova Hrvatska* je donosila pregled i izbor (u opširnim prijevodima na hrvatski) članaka iz stranoga tiska o zbivanjima, osobama i pojavama u domovini. Tako je *Nova Hrvatska* bila svojevrsno zrcalo koje je snažno odsjajivalo zainteresiranim čitateljima (našijencima i strancima) autentični život u domovini.

Iz tog bogatoga rudnika politički nesvrstane i ideološki fleksibilne *Nove Hrvatske*, potpuno neistraženog (kao i ostala emigrantska periodika) probrat ćemo iz obilja tek pokoji prilog da bi se i domaća javnost, makar sa zakašnjenjem, upoznala s nastojanjima koja su danas toliko obična ili, čak, zaboravljena.

---

1 Pisano 2010. godine, poslano *Vijencu*, ali nikad nije objavljeno. Znat će se, pretpostavljamo, kad se pročita, i zašto. U Hrvatskoj je vavijek netko nekome nepodoban, pa od ove četvorice svatko nek' bira svog favorita! (Na Tijelovo, 4. lipnja 2026.).

Pjesnički bedem nade

Pregledavajući 32 godišta *Nove Hrvatske* zapeo mi je za oko prilog Zlatka Markusa *Četiri pjesnika — četiri sudbine* (1974., 7). Predstavljene su pjesme Vlade Gotovca, Slavka Mihalića, Gorana Babića i Borisa Marune, dakle trojice domovinskih i jednoga emigrantskog pjesnika. Što je njih u to vrijeme povezivalo? A što nam danas, nakon 36 godina, govore te pjesme i sudbine njihovih autora? Trojica su pokojnici, a jedan je postao ono što je drugima žestoko predbacivao — emigrant.

U ovom simboličnom susretu domovinskih i izvandomovinskog pjesnika nabačene su neke slutnje i, ne budimo naknadno pametni, zebnje o ishodu pjesničkih snoviđenja i nadanja. No, ipak, ovo susretište i ovo sretanje bilo je raritetno mjesto u novijoj povijesti hrvatskih intelektualnih stremljenja, razvoja ideja i društveno–političke prakse te, osobito, korištenja umjetnosti u svrhe promocije određenih stajališta o naravi i uređenju društva. Ove su pjesme, osim toga, i posljednji snažniji primjeri pjesničkoga angažmana, vulgarno kazano, u politici. U kasnijim desetljećima u tu svrhu pretežno će se koristiti prozni vidovi publicističkog i književnog rada.

Nadovezujući se, po nekim skrovitim putima sudbine, i njihove i naše, tajnama u susret, ne možemo ostati ravnodušni pred onim što im se dogodilo, što su činili i zborili i kako su dokončali ili dokončavaju svoje zemne dane. Možda je ovo naknadni nekrolog trojici i mogući epitaf jednome. Onda, u vremenu poslije Karađorđeva (1. XII. 1971.), kad se u zemlji i emigraciji sve smrklo a preostala jedino nada o »očuvanju nade«, ovaj izbor Zlatka Markusa bio je više negoli signifikantan. Razvrstao je pjesme četiriju pjesnika kao bedem optimizma. Da li je bio dovoljno čvrst? Da li je odolio navalama? I, gdje su danas njegovi ostaci, kad tek ovakvom književnim arheološkim istraživanjem dolazimo do spoznaje o njemu?

Rekonstrukcija bedema

Kako je narečeni pjesnički bedem izgledao? Evo ga, rekonstruirana, u cijelosti:

»Vrlo smo rijetko našem čitateljstvu predstavljali hrvatsko pjesništvo, i iz niza razloga smatramo to propustom, pogotovo danas kad javni život u emigraciji tako opasno naginje na to da postane monotonom svirkom na jednoj sentimentalnoj žici, koja ispuhava jedan jedini grčeviti usklik koji počinje i završava s ‘Mi hoćemo...’.

Pjesnici, pravi i veliki pjesnici, ti shelleyevski ‘nepriznati zakonodavci čovječanstva’, suprotnost su toj svirci na jednoj žici svođenih htijenja. Istinski pjesnici, bez sustezanja to tvrdimo, terapeutski nam pomažu, ne samo doživjeti već i shvatiti: što smo i tko smo — kao narod, zajednica i kao osobe.

Dakako, pod uvjetom istinski uživljena čitanja.

Četiri pjesnika, četiri sudbine:

1 — **Vlado Gotovac**: četiri godine robije zbog hrabrosti i lucidnosti govorenja u jednom vremenu, u jednom osvijetljenom trenutku, na kraju kojega se moglo reći, kao što je i rekao, da valja 'sačuvati nadu'. Ova pjesma o Čehoslovačkoj 1968. nije stoga ništa manje pjesma o Hrvatskoj 1971., o Hrvatskoj 1974...

2 — **Slavko Mihalić**: pjesnik koji je s tihom upornošću istraživao, živio i pjevao ne samo rasutost jedne generacije, već je izrazio, sublimirano i britko, istinu poslijeratne Hrvatske, istinu bez koje bismo bili siromašniji, neodređeniji i — bespomoćniji.

3 — **Goran Babić**: mlađi pjesnik, koji je već prvim stihovima izrazio buntovnost dolazećih. Danas ga nalazimo kao urednika režimskog tjednika 'Oko'. Treba li zaboraviti na njegove stihove u kojima je istinski 'gorjela' Hrvatska? Rekao bih: ne, pa čak i usprkos njemu samome…

4 — **Boris Maruna**: pjesnik 'preostalog', jedan od rijetkih u kojemu je Hrvatska izjednačena s potrebom življenja, s traženjem smisla rasutih. Iseljena Hrvatska, napose mlađi, našli su u Maruni svoga barda. Lišen patetike i fraze, tako česte baš zbog iskrenosti u emigrantskoj poeziji, Marunin stih prelazi u psovku, našu svakodnevnu i ljudsku, u obećanje samima sebi da ćemo ovaj smisao hrvatskog opstanka uokružen hladnim i oštrim bridovima svijeta, realizirati do kraja, želimo li ostati ne samo dio svoje zajednice, nego želimo li ostati ljudi. *Zlatko Markus*«

Goran Babić

JA I OSTALI FRAJERI

gore u meni Hrvatsko
i Matija i Neretljani i Zrinski
i Sinjani i Kozara i Domagoj
pale se drevne vatre
i pan tvoj pjeva u šumi
i plakao bih plakao rođena
kad nam kažu da smo frajeri
da su se oni borili da bismo se mi opijali
da su oni ubijali da bismo mi živjeli

protiv koga mi da se borimo voljena
kad je sve tako lijepo i dobro
ti znaš

krv tvoja u meni struji
od pamtivijeka
more tvoje i zemlja
opori tvoj san
nikad i nikome ne mogu te izdati
ne mogu te prevariti
ni ja ni ostali frajeri

AVERZIJA PREMA ALKOHOLU

oh smirit ću se ja smirit
sa svojom tonom beskorisnih znanja
blagim mjestom skladištara
sa svojom perspektivnošću
ljubit ću ručicu generalnom direktoru
blagoslivljat gluposti partijskom sekretaru
i to će biti moja revolucija
osim prugice Brčko–Banovići osim malih lojalnih
usklika

kad se opružim konačno na odar pred
idealističko uzašašće pljunut
ću usrdno na razvlaštenu klasu i na radni narod
na ustajanje u zoru na mitingovanje i sastanke
na pijanke i gladovanja na efektivno radno vrijeme
i inteligenciju na Froma i Heidegera na
strukturaliste i pragmatiste na nepismene i
LBJ–a na male kurvice ostarjelih funkcionerčića
na konvencionalnost tužne obavijesti
pišam ja ko bebica na lijepe riječi
dosadno mi je u ovom bespuću u ovoj slobodi
gdje već ne umijem govoriti pravim jezikom
gdje me tek razumiju sasma mala djeca ili
tužni starci

o senilni svijete razbijena molekulo
čemu tvoja vila na Bermudima ili na Hvaru ili tvoja šuplja
glava u Zagrebu tvoj imažinizam opća impotencija
profesori su jednako sranje radnici su jednako sranje i

piljarice i svinjarice i domaćice
poslije Blokove Dvanaestorice nije napisana pjesma
poslije Ujevića Hrvati tamburaju
Srblji nisu ni prestajali
mala zemljo tijesna li si svima
zaboga što uraditi s tobom
hajde zemljo da se pojedemo
tako si divno horizontalna tako dlakava
zemljo moja davno li se opredijelih
skorašnje li mi je opredjeljenje (M. Nastasijević)
tako i tvoj kaos kao u židovskoj lubanji
u krematoriju ili u urni
o kakvoj sprdnji govore politikanti
o kojem očajanju

već sasvim sam miran zemljo moja možda zadovoljan
pijem svoje piće i jedem kruh svoj
I konačno svejedno je to meni i tebi
zvala se ti Hrvatska ili Tasmanija
gazili te majmuni ili ljudi
škropili te dušikom ili kalcijem
kopali u tebi grobove ili zahode
deflorirali te ili pošumljivali
koliko te god ljubili još se uvijek seremo po tebi
o tome ja tebi nježno a ti kako hoćeš
mudrost tvoja ili župnikova jednaka je obmana
spavajmo već jednom u dobroj vjeri bez sjekire za vratom

Vlado Gotovac

ČEHOSLOVAČKA 1968

I
Nagovještaj epa

U nepreglednoj Aziji
Tajna se napokon u smrt pretvara
A poluotok Evropa na njoj više ne krvari
Umorna je njena stara sloboda

Skiti već ispituju Čehe i Slovake
Nad njihovim malim leđima prolijeće
Historija carska
Taj vjetar koji nema što ponijeti
Pogledi kosi prebiru tamu
Gdje srce jedne djevojčice umire
Puno svih nas
Upravo je završena cijela priča
S putovanjem trojice Maga
I zabuna vlada gdje je bila nada
Dječački trk prema budućnosti
Nije mimoišao oprezne starce
Oni pokazuju na praznu širinu
Odakle sada dolazi vjetar i okreće zastave
Smjer našeg svijeta
U kome je na stubama umrla djevojčica
Priča koja nas uči stajati
Bezbrižno se puni drugim riječima
Netko je čak dobacio obrat još prije kraja
Opijajući se sam za sebe
Nastaje također ep o trinaestogodišnjem dječaku
O njegovom padu u plavetnilu koje uvijek
okružuje nevine
Taj par se pridržava nad zemljom svojom čistoćom
S nekoliko starih riječi koje nismo pretekli
Pustoš ratničkih koraka prelazi horizont jedne suze
Gdje trg Zlatnog grada pokriva njegova zastava
Zajedno s malim mrtvacem kojega štiti
Česi i Slovaci domahuju nam s pragova
Tihi domovi iza njih ostaju otvoreni
I unutra se vide njihove uspomene
I naša čistoća među njima
Nakon toga pišu i govore o slobodi svih nas
A mi ih gledamo i nikada nećemo zatvoriti oči
Ep će jednoga dana postati ogroman
Svuda gdje kola krv
Čistoga para s kojim je počeo
Ili će Zemlja zaboraviti da postoji

II

Balada prije epa

Može se potresti moja duša zbog slobode
Krv moja još je može braniti na ovome pragu
Iako otežavam silazeći s mjesečarske staze
Oko tornjeva lažno visokih kula praznih i hladnih
I puta kojim sam pretekao svoju ljubav
Gdje na stubištima vlada tišina u prozorima pustoš
Zvijezdama gdje se više nitko ne bavi
Astronomija je sveta stvar i stvar mira
Kao što su i vrtovi ili riječi pjesnika
Gospe što na balkonima čekaju iskrenost srca
Ako ne izdržim brzo ću se raspasti poslije ovog buđenja
U jutarnjem zraku jasno je nebo oko neprijatelja
»Spusti se kraj mene draga i ne zazivaj da se vratim
na konju zvečeći
Samo me zagrli da se iz tvoga srca ne izgubim«
Duša koju sam upoznavao s ljubavlju svetih imena
Sada pustoš širi s carskoga prijestolja
Uzalud podignutog iz surovog mraka
Gdje su dvorjani pjevali seljačkim grlima
»Anđeoski glasovi nisu oslabili Ivanovu dušu
I njen mrak se ne diže sa zemlje«

Ono što nije ovdje sigurno već postoji među zvijezdama
Zajedno s djecom koja umiru u Zlatnome gradu
I vraćaju se k nama u svim nježnostima
Dok nas riječi pretiču na putovima neba
I postojanost drugih održava moju slobodu
»Ne zaboravi draga ova ljubav njima te približava
Sve dok ideš za mojim pjesmama
Poslije moje smrti nitko se više s njima neće igrati«

Svejedno je gdje sam sanjao s praga me ne pušta sloboda
Gdje ni jedan čovjek nikada nije sam
Jednako zajedno s braćom i s vječnošću
I među zvijezdama već je novi prizor umjesto naše prošlosti
»Draga ja ne moram živjeti da bi se Zemlja mijenjala«
Ako padnem po krvi se neće znati tko sam bio

Nego po vašim riječima
Po onome što ću u njih staviti
Da bi zvijezde bile ljepše budnim i spavačima

GLEDAJUĆI PRIZORE ZAVIČAJA

Ne bih se iznenadio
Gledajući prizore zavičaja
Da dusi naših starih ovdje lutaju
Da su odbili odlazak među zvijezde
I ja bih to učinio

Ali sve se brže mijenja vidik
Zbog kojega su ostali
I sve je više tišine u jeziku
Gdje su oni živjeli
U njoj ću i ja nestati

Slavko Mihalić

POSLJEDNJA VEČERA

Samo mi znamo kako posljednji put
nismo bili svi za stolom.
Ta jedino smo gledali
praznine među nama i u sebi.
Nada je bila samo grijeh
a događaji su ionako tekli mimo nas
uz daleki zamor mnoštva
što samo sebe odvodi na stratište.

Jedan po jedan odmicali smo stolice
gluhi u strašnom redoslijedu.
Odviše smo dobro znali što svakog od
nas čeka
odmah iza vrata.
Išli smo nijemi, bez stiska ruke,
pozdrava.

Sve će to jednom bolje ukrasiti drugi
umjesto nas.

I da se dogodilo čudo
tko je od nas mogao tražiti
da još jednom sjednemo za isti stol.
I tako smo više dali
nego što smo imali.
Samo je zlotvor sumnje
mogao dokrajčiti
naše prorijeđene redove.

U TVOJIM RUŠEVINAMA

I moje se ime zamelo
u tvojim ruševinama.
Samo mi malo plamena daješ,
kojim goriš
za dugu studenu noć.
Ne znam puta izvan tebe.
Ako sam sanjao
evo su rbine nasred postelje
Majke već ne plaču
za svojim sinovima.

Boris Maruna

NAMA NIKAD NITKO NIJE PREŠUTIO...

Nama nitko nikad nije prešutio dolazak boljih vremena
Ali sunce nikad nije sjalo za nas
Nama se nikad nije nasmijala sreća
Nama se nikad nisu događale djevice
Uvijek polovne žene
Polovni automobili
Polovni život
Polovne namjere kao zimski kaput
Iz druge ruke

Drugi odlaze na plaže
I prevrću plavuše
Drugima cvjetaju ruže
Drugima se povisuju plaće, podižu spomenici
I otvaraju debele perspektive
A nad nama padaju neplodne kiše
Kud god krenuli stižemo na rasprodano, na kraj sezone
Svršetak predstave, riječima bez jeke
Raspelu bez Krista
Nama nije dano da vidimo naše neprijatelje
u blatu Nama nisu dane pobjede
Blistave i velikodušne kao američki B 52
Nama jednostavno nije dano da budemo predsjednici
Da vodimo vojske, određujemo poreze i civiliziramo
Svijet
Tek ovaj hod iz poniženja u poniženje
Ovo svakodnevno kucanje na vrata smrti
S kakvom pozitivnom notom u New York Timesu
S velikim odjekom u Pravdi
Ili Die Weltu
Ili s općim uzdahom olakšanja
U susjedstvu
A mi ipak pomičemo svijet
S ovog mjesta u kiši
S ovim šakama što ne prestaju da prijete
S ovim mozgom što ždere svoju vlastitu djecu
S ovim ustima što hule sve bogove
I njihove opunomoćene poslanike na zemlji
Jer, usprkos svemu, mi nikako ne pristajemo
Svojevoljno
Da jedemo govna«

Smisao žrtvovanja

Predočeno pjesništvo mogli bismo označiti kao domoljubno i antirežimsko. Stariji pjesnici (Mihalić i Gotovac) suzdržaniji su, donekle zatvoreniji, a njihov emotivni odnos prema domovini kreće se kroz refleksivne asocijativne nizove s više pjesničkih sredstava, zaobilazeći retoričku otvorenost. Mlađi (Maruna i Babić) neposredniji su, koriste formu pjesme koja se odlikuje modernijim izri-

čajem, generacijski veoma bliski, žestoko su suprotstavljajući režimu. Svaki iz svoga svjetonazorskog kuta.

No svako od ovih pjesničkih projekata podrazumijeva određeno žrtvovanje. Da li su i koliko protagonisti toga žrtvovanja autentični govore njihovi životopisi. O tome ponešto kaže i Markus. U svakom slučaju prisutnost žrtvovanja potpuno uključuje kod žrtve (tj. pjesnika) prisustvo potpune iskrenosti, otvorenosti i bezgranične predanosti stvari za koju se bore.

Slavko Mihalić (Karlovac, 16. III. 1928. — Zagreb, 5. II. 2007.), ispostavilo se, bio je unutarnji egzilant, igrajući u stvarnosti različite uloge, režimske i karijerističke, lojalističke i oportunističke (pa je bio, zapravo, sam–svoja–žrtva). Ali kad bi se povukao u svoj unutarnji hrvatski egzil, kroz njega su, u noćnoj tišini, bezglasno, kapali stihovi o kojima ni on, možda, nije znao puno. Drugi su mu, a i nama, tumačili što je njegov stvaralački tijesak izažimao, ne pitajući za njegove i naše nakane i volju. Često je ispadao prorokom, onako slijep i gluh do nesolidarnosti, a odvažan tek na kraju i bistre pameti tek poslije raščišćavanja muteži.

Boris Maruna (Podprag, Jasenice, 13. IV. 1940. — Zagreb, 14. VI. 2007.) nije se puno promijenio. Jednu je ulogu zamijenio drugom: od vanjskog emigranta postao je unutrašnji disident. Tako je ostao vjeran sebi i svom pjesničkom porivu, nagnuću i pregnuću. Tako je mogao »sklepati« i nešto više građanske karijere, a da se suviše ne udalji od dna, od ulice, od priprostih ljudi, među kojima je uvijek stršio znanjem i pozom, htijenjem ka uzletu i izlasku. U tome htijenju, na tom putu (koji — najbolje je — neka traje što dulje, dapače vječno) dugo je putovao, kroz svoj kratki život.

Vlado Gotovac (Imotski, 18. IX. 1930. — Rim, 7. XII. 2000.) živio je seoskim životom i u gradu, kao da je u rodnoj varošici, Imotskom, gdje nekoliko koraka iza kuća počinje polje, kamen i škrti gajevi. Mirisao je zemlju, kao da je na njoj, osjećao je toplinu blaga i staje, kao da je u njoj, udisao je mirise vjetrova, koji nikada ne donose nešto dobro, kao da je okrenut spram njih. Ono što je proricao, nije se (još) dogodilo, a ono što je poricao još uvijek traje, makar u ruševinama.

Goran Babić (Vis, 18. X. 1944.) koristio je govor koji se danas naziva govor mržnje i bio mu je strašan. No kako su prolazile godine, naročito 1980–e njegov »govor mržnje« prije je izazivao ravnodušje negoli tragičnost. Kako je to desetljeće odmicalo sve se češće Babić jadao kako ga nitko ozbiljno ne shvaća, kako nema više socijalističkih organiziranih svjesnih snaga koje bi zauzdale nacionalizam, kako se u partijskim redovima događa diferencijacija oko nacionalno/nacionalističkih stajališta a ne oko socijalno/socijalističkih itd., što sve skupa da uništava perspektive socijalizma, Jugoslavije i vodi u opasne sukobe. Dobrim dijelom njegove su dijagnoze o stanju u SKJ, državnim organima i društvu bile točne. Nesposobnost upravljača državom i potisnuti a neriješeni problemi izazvali su niz retrogradnih procesa sa strašnim posljedicama. Staljinizirana, dogmatska stajališta pomeo je duh vremena s ceste povijesti kao

smeće. Socijalizam nije propao zato što nije valjao, nego zato što su ga vodili nevaljali ljudi. U pjesmi, vrlo ranoj Babićevoj pjesmi, koju — eto — tiska londonska *Nova Hrvatska* kaže se nešto slično, u drugom obliku i slogu. Da je ostao dosljedan na toj kritičkoj crti, došao bi — prije ili kasnije — do stajališta da hrvatski SK treba povesti prohrvatsku politiku, u Jugoslaviji ili izvan nje, svejedno. Kako to nije učinio jednostavno je otpuhan sa životne pozornice kao suho lišće. A Goran Babić je završio, kao žrtva, u emigraciji.

Leo Rafolt

Esej o arhite(s)turi zla

Povodom objavljivanja prijevoda knjiga Rashida Khalidija, *Stogodišnji rat protiv Palestine* (preveo Marin Popović, Zagreb, Petrine knjige, 2026.) i Nathana Thralla, *Dan u životu Abeda Salame: anatomija jedne jeruzalemske tragedije* (preveo Tomislav Žilić, Zagreb, Petrine knjige, 2026.), i engleskog izdanja knjige Eyala Weizmana, *Ungrounding: The Architecture of Genocide* (London, Fern Press, 2026.).

Neke se knjige pojave točno onda kad se moraju pojaviti. Za mnoge je to bio kultni *Orijentalizam* (*Orientalism*, 1978.) Edwarda W. Saida (koji je svoj hrvatski prijevod dobio tek 1999.), dok je za mene, pak, važnija, pa donekle i formativnija, bila njegova knjiga *Pitanje Palestine* (*The Question of Palestine*, 1979.). Ta se knjiga pojavila kao duboko osoban politički traktat, pisan u kasnim 1970–ima (o tome će Said pisati i u knjigama *The Politics of Dispossession* iz 1994. i *The End of the Peace Process* iz 2000.), koji provocira zapadni konsenzus i pritom razotkriva strukturalne mehanizme »kroz koje« i »na temelju kojih« je palestinsko postojanje sustavno negirano, minimalizirano i, u konačnici, izbrisano. Pišući iz perspektive drugosti palestinskog i američkog intelektualca, Said svoju analizu nije konstruirao kao apstraktnu akademsko–teorijsku vježbu, nego kao izravnu političko–povijesnu intervenciju, zamišljenu da reprezentira palestinski stav pred zapadnom čitateljskom javnošću, suviše »zaštićenom« kulturnim predrasudama, političkom apatijom ili pak sveprisutnim, nekritičkim priklanjanjem ideologijskim postavkama cionizma. Rastvarajući frazu »pitanje Palestine«, pokazujući kako ona u teorijski diskurz unosi barem trostruki odjek — označavajući zasebno pitanje koje se mora rješavati pojedinačno, upućujući na dugotrajnu i nerješivu međunarodnu krizu te ukazujući na nestabilan status, u kojem je samo postojanje entiteta ili ljudi o kojima je riječ pod »agresivnim poricanjem«. Desetljećima je zapad-

ni diskurz pojednostavljivao Bliski istok, svodeći ga isključivo na binarnost ponavljajućih ratova između suverenih arapskih država i Izraela, učinkovito brišući Palestinu iz zapadne svijesti, tretirajući njezin teritorij kao *terra nullius*, kao da je potpuno nestao iz povijesti prije 1948. Said inzistira da takav reduktivni okvir zanemaruje povijesnu srž problema: da je stoljećima, sve do 1948., zemlja zvana Palestina bila pretežno naseljena autohtonom populacijom, većinom muslimanskih i kršćanskih Arapa, koji su živjeli, obrađivali zemlju, gradili gradove poput Jaffe, Nablusa ili Jeruzalema, te održavali bogatu nacionalnu svijest. Tragedija moderne palestinske povijesti, ističe Said, nastaje upravo u traumatičnom i asimetričnom susretu s cionizmom, pokretom koji je uistinu doveo europske Židove u Palestinu, kako bi pobjegli od užasa antisemitizma, ali je ipak svoje »oslobođenje« postigao upravo na ruševinama, raseljavanju ili brisanju autohtone arapske populacije. Prateći genealogiju tog projekta, Edward Said pokazuje da se cionizam besprijekorno uklopio u ekspanzionistički *ethos* europskog imperijalizma devetnaestog stoljeća i njegove tobožnje civilizacijske misije, usvajajući kolonijalnu pretpostavku o tome da se udaljeni teritoriji mogu proglasiti *praznima* ili *zanemarenim*, ako ih naseljavaju »tradicionalne«, »neeuropske« populacije. Kroz analizu povijesnih ličnosti, putnika ili ranih cionističkih arhitekata, poput Theodora Herzla i Chaima Weizmanna, mnogi su autori nastojali otkriti kako je temeljni slogan »zemlja bez ljudi za narod bez zemlje« počivao na namjernoj epistemološkoj sljepoći, koja je baš autohtone stanovnike učinila nevidljivima, upravljivima ili potpuno zamjenjivima. Herzlovi privatni dnevnici i Weizmannovi izvještaji dosljedno su odražavali tu kolonijalnu pretpostavku da se domaće stanovništvo može prevesti preko granica i ekonomski neutralizirati, tretirajući zemlju kao *tabula rasa* koja čeka iskupljenje od strane tobože superiorne kulture. Kolonijalni svjetonazor dodatno su podupirale zapadne sile kroz prekretnice poput Balfourove deklaracije iz 1917., u kojoj tobožnje (pan)europsko carstvo obećava neeuropski teritorij *jednom pokretu*, zanemarujući prisutnost domaće većine. Said pritom naglašava, naravno, kako je takvu dinamiku održavala i duboko ukorijenjena zapadna tradicija orijentalizma, koja je islamski i/ili arapski svijet svjesno strukturirala kao inherentno nazadni, despotski i iracionalni entitet, čime je opravdavala njihovu ekonomsko–političku podložnost ili pak moralno odbacivanje. Istaknuti zapadni liberalni intelektualci i teolozi, poput Reinholda Niebuhra i Edmunda Wilsona, entuzijastično su zagovarali cionizam kao herojsku avangardu napretka ili modernosti, dok su autohtone Arape prikazivali kao bijedne, primitivne i patološke mase čija mišljenja nisu vrijedna razmatranja. Takva hegemonijska jukstapozicija zapadnog liberalizma i cionizma stvorila je neoboriv konsenzus u kojem je Izrael *uspostavljen* kao neupitna norma demokracije, dok je svaka kritika njegova nasilja, trajne vojne okupacije, automatski *patologizirana*, kao antisemitska i iracionalna. U konačnici, kako ističe Said, palestinsko iskustvo bilo je podvrgnuto strogoj politici poricanja, šutnje: prvo ignorirano kao nepostojeće, potom zatvoreno u

restriktivne enklave ili protjerano u masovno izgnanstvo, a na kraju svedeno gotovo na karikature izbjeglica, agitatora ili terorista. Kako bi se suprotstavio ovom iskrivljavanju, Said provodi *iscrpan popis palestinske katastrofe*, detaljno opisujući nasilnu depopulaciju gotovo osamsto tisuća Arapa tijekom Nakbe 1948., sustavno miniranje više od četiri stotine sela, stalno preoblikovanje krajolika da bi se izbrisali tragovi autohtone baštine. Razotkrivajući surovu stvarnost unutrašnjeg kolonijalizma koji je iskusio palestinski narod — onaj koji je ostao u granicama novoproglašene izraelske države i koji je desetljećima bio podvrgnut vojnoj upravi, oduzimanju zemlje, diskriminatornim politikama usmjerenim na judaizaciju Galileje ili na marginalizaciju arapskih gradova kroz nejednaka komunalna ulaganja — autor skicira obrise svojevrsnog »unutrašnjeg aparthejda«; kasnije se takav oblik geopolitičke i ekonomske strukturacije proširio na milijun Palestinaca koji su pali pod vojnu okupaciju nakon rata u lipnju 1967., kad su rutinsko rušenje tisuća domova, stalne deportacije, preventivni pritvori i službeno odobreno mučenje, naime, postali stalni mehanizmi državne kontrole. Palestinska borba, iako fragmentirana u izbjegličkim kampovima u Libanonu i Jordanu, gradovima na Zapadnoj obali ili pak u globalnim dijasporama, svejedno predstavlja duboku geografiju otpora takvoj mikrofizici kolonijalne moći.

Objavljena 2023., nastala na temelju jednog potresnog stvarnog događaja, knjiga američkog pisca i novinara Nathana Thralla, *Dan u životu Abeda Salame: anatomija jedne jeruzalemske tragedije* (*A Day in the Life of Abed Salama: Anatomy of a Jerusalem Tragedy*, 2023.) gotovo da nastavlja takav potresan, intimistički prikaz svakodnevice u Jeruzalemu i na Zapadnoj obali. Kroz opis jednog izoliranog tragičnog događaja nastoje se tako pojasniti uzroci i posljedice izraelsko–palestinskog sukoba, koji opet egzistira negdje duboko, na mikrorazini povijesnog događanja. Thrall se sličnom tematikom bavio i u knjizi *Jedini jezik koji razumiju* (*The Only Language They Understand: Forcing Compromise in Israel and Palestine*, 2017.), gdje je nastojao predstaviti reevaluaciju izraelsko–palestinskog sukoba kroz desetljeća diplomatskih napora usmjerenih na njegovo rješavanje. Međutim, barem u toj knjizi, Thrall ipak dovodi u pitanje »mudrost« zapadnih diplomata, novinara i povjesničara, kojom se redovito sugeriralo da je glavna prepreka pregovaračkom rješenju o dvije države upotreba nasilja ili posljedični raspad povjerenja između zaraćenih strana. Umjesto toga, on iznosi provokativnu, ali povijesno utemeljenu tezu kako sila koja obuhvaća diplomatsku prisilu, ekonomsku deprivaciju, neoružane prosvjede ili fizičko nasilje, između ostalog, prisiljava Izraelce i Palestince na političke i teritorijalne ustupke. Naslov knjige stoga i potječe od refrena koji ponavljaju pojedinci iz javno–političke sfere, od vođa Hamasa, koji stoje nad ruševinama Gaze, sve do studenata na Zapadnoj obali, koji oplakuju žrtve terora; naime, svi oni tvrde kako će njihov protivnik biti uvjeren samo silom *jer je to jedini jezik koji razumiju*. Thrall proširuje takvu logiku na obje strane sukoba, tvrdeći da su upravo SAD i Europa učvršćivale okupaciju pružajući ekonom-

sku i vojnu pomoć, ne štiteći na taj način samo Izrael od potrebe za povlačenjem, nego i eskalirajući sukob. Da bi ilustrirao takvu dinamiku, Thrall najprije analizira administraciju predsjednika Jimmyja Cartera, koji je postigao dva najvažnija sporazuma u povijesti arapsko–izraelskog sukoba: mirovni sporazum između Izraela i Egipta i nacrt za Sporazum u Oslu iz 1993. Carter je doista postao prvi američki predsjednik koji je javno pozvao na gotovo potpuno povlačenje Izraela na linije prije 1967. i zagovarao palestinsko pitanje, barem jače nego bilo koji predsjednik prije i nakon njega, ponajprije jer je vjerovao da će Izrael mir sklopiti samo ako bude prisiljen. Takvo što se, naime, nije dogodilo. Kad je Menachem Begin, desničarski vođa stranke Likud, bivši zapovjednik paravojne skupine Irgun, neočekivano došao na vlast 1977., iznio je ideološki otpor podjeli Palestine, tvrdeći usto da je Zapadna obala — koju je nazivao biblijskim imenima, Judeja i Samarija — vječno pravo židovskog naroda. Begin se bojao stvaranja palestinske države i sve se više osjećao stjeranim u kut pod Carterovim neumoljivim diplomatskim pritiskom, koji je uključivao i kontakte s Palestinskom oslobodilačkom organizacijom (PLO), i prijetnje održavanjem mirovne konferencije u Ženevi koja bi izolirala Izrael. Kako bi izbjegao ovaj američki pritisak, Begin je iskušavao više manevara, uključujući tajni pristup Egiptu radi zasebnog mira, pokretanje invazije na Libanon radi uništenja PLO–a ili pak iskorištavanje američke židovske zajednice za organizaciju domaćeg otpora Carteru. Na kraju je kombinacija Carterova pritiska i posjeta egipatskog predsjednika Anwara Sadata Knesetu 1977., gdje je Sadat zahtijevao potpuno povlačenje s okupiranih teritorija i uspostavu palestinske države, dovela Begina do krajnjih granica. Kako bi izbjegao stvaranje suverene palestinske države, Begin je sastavio protuprijedlog koji je nudio domaću upravu ili autonomiju Palestincima na Zapadnoj obali i u Gazi, ustupak koji, iako nije dosegao državnost, ali je predstavljao neviđeni kompromis tvrdokornog aneksionista i, na kraju, poslužio kao okvir za sporazume iz 1993. Bez dubljeg ulaženja u povijesne okvire tih diplomatskih uspjeha, jasno je kako je Thrallu stalo pokazati da su izraelska teritorijalna povlačenja provedena pod velikim pritiskom. Nakon Sueske krize 1956., premijer David Ben–Gurion, na primjer, hvalio se da je osvojeno područje uključivao u svojevrsno *treće kraljevstvo Izraela*, da bi naposljetku promijenio stav i naredio potpuno povlačenje, tek nakon što je predsjednik Dwight D. Eisenhower zaprijetio prekidom pomoći i potpore američkim Židovima. I povlačenja Izraela iz Libanona bila su potaknuta silom: ona iz 1977. i 1978. bila su prisiljena Carterovom diplomatskom prisilom, dok su ona jednostrana iz 1983., 1985. ili 2000. potaknuta rastućim brojem žrtava izraelskih vojnika i neumoljivim gerilskim ratovanjem koje je vodio Hezbollah. U palestinskim enklavama masovni prosvjedi i građanska neposlušnost Prve intifade, koja je započela u prosincu 1987., razbili su iluziju održive vojne okupacije i prisilili Izrael da shvati da se izravna vlast nad nemirnim palestinskim stanovništvom ne može održavati neograničeno. To su samo neki primjeri kojima Thrall demonstrira kako, unatoč mnogim preplavljujućim povijesnim do-

kazima, američka »industrija mira«, koju su predvodili najrazličitiji diplomati, poput Dennisa Rossa i Martina Indyka, uvijek funkcionira na lažnoj pretpostavci da SAD mogu postići mir samo prihvaćanjem zahtjeva izraelskih premijera. Thrall primjećuje duboku ironiju kako su jedini američki predsjednici koji su uspješno prisilili Izrael na teritorijalna povlačenja — Eisenhower i Carter — upravo oni koji su vršili ogroman kazneni pritisak i održavali voljnu distancu od izraelskog vodstva. U ratu 1948. nadmoćne izraelske snage proširile su granice nove države na više od dvije trećine »Mandatne Palestine«, znatno više od polovice predviđene planom podjele UN–a, ostavljajući Palestincima samo Zapadnu obalu i Gazu — jedva dvadeset i dva posto od njihove povijesne domovine. Iako su intelektualci poput Edwarda W. Saida ispravno kritizirali Oslo kao instrument kapitulacije koji je PLO pretvorio iz oslobodilačkog pokreta gotovo u »podizvođača« izraelske vojne okupacije, malo tko iz međunarodne javnosti shvaćao je kompleksnost odnosa između veoma različitih »pokreta otpora« unutar Palestine. Ono što je zanimljivo, na čemu Thrall inzistira, razlažući psihološke i strukturne prepreke koje sprječavaju ostvarenje rješenja s dvije države, činjenica je da izraelsko društvo nema neki racionalni poticaj za bolne ustupke potrebne za mir, a kao rješenje uvijek nudi drakonske mjere, poput iskorjenjivanja stotina tisuća doseljenika, kao da joj se taj *status quo* »neodređene okupacije« čini nevjerojatno jeftinim i vrlo korisnim. S druge strane, međunarodna zajednica ipak se drži politike diferencijacije, ali uz isključivu zaštitu izraelskog državnog aparata, koji gradi i održava ilegalna i kolonijalna naselja. To je zasigurno utješna iluzija pseudomoralnog djelovanja za zapadne liberale, ali ne uspijeva nametnuti neke sustavne promjene koje bi, možda, uzrokovali i promjenu izraelske politike. Licemjerje liberalnog cionizma možda je i najvidljivije u inače vrlo hvaljenoj knjizi Arija Shavita *Moja obećana zemlja: trijumf i tragedija Izraela* (*My Promised Land: The Triumph and Tragedy of Israel*, 2013.), u kojoj se pak etničko čišćenje palestinskog grada Lydde (1948.) upotrebljava kao argument da su takvi zločini »tragična nužnost« za opstanak cionističkog projekta. Priznajući Nakbu, ali istovremeno govoreći Palestincima da ipak moraju preboljeti vlastitu povijesnu traumu, Shavit upravo američkim Židovima nudi umirujuću priču koja potvrđuje njihove neoliberalne senzibilitete, dok retroaktivno opravdava kontinuirano oduzimanje zemlje od autohtone arapske većine. Thrall istraživanja, od kojih ovdje spominjem tek neka, na kraju uspijevaju razbiti mit da je pregovaračko razrješenje o dvije države na vidiku ako obje strane pronađu pravi politički horizont. Na primjer, mnoge su »velikodušne« izraelske ponude, poput karte iz 2008., bile prepune dvosmislenosti i nedostataka, pridajući prioritet *praznom mirovnom procesu*, koji normalizira podčinjavanje palestinskog naroda, aktivno financirajući fragmentaciju njihova nacionalnog pokreta.

U Pulitzerovom nagradom nagrađenom istraživanju istog autora, naslova *Dan u životu Abeda Salame: anatomija jeruzalemske tragedije* (*A Day in the Life of Abed Salama: Anatomy of a Jerusalem Tragedy*, 2023.), prikaz se jedne

prometne nesreće razrađuje u optužnicu sistemskog aparthejda, birokratskog nasilja i svakodnevnih, neizbježnih poniženja života pod izraelskom okupacijom. U središtu je Thrallove mikropovijesne analize jutro u veljači 2012., kad je oronuli školski autobus s palestinskom djecom iz škole Nour al–Houda udario u poluprikolicu na opasnoj, loše održavanoj cesti Jaba, što je rezultiralo nesrećom u kojoj je poginulo šestero djece i učiteljica. Temeljeći svoju naraciju na zastrašujućim satima oca jednog od djece, Abeda Salame, koji očajnički traži svojeg petogodišnjeg sina Milada, Thrall uspijeva zaobići često neprobojnu, apstraktnu retoriku koja karakterizira većinu geopolitičkih rasprava o izraelsko–palestinskom sukobu, pa i njegovu vlastitu iz ranije knjige, zamjenjujući je visceralnom, duboko intimnom dramom *kaosa nesreće*. No, takav narativ razotkriva složene i nevidljive mreže vojnih kontrolnih punktova, labirintskih sustava identifikacijskih iskaznica i visokog betonskog zida, koji ne samo da je diktirao užasne okolnosti nesreće, nego je i namjerno ometao spasilačke napore. »Okrutnost geografije« jasno se otkriva dok Thrall objašnjava kako se nesreća dogodila u Zoni C, zoni pod punom izraelskom vojnom i administrativnom kontrolom, ali smještenoj na palestinskoj strani te razdvajajuće barijere, stvarajući na taj način *smrtonosnu jurisdikciju* ili *ničiju zonu*, u kojoj potpuno opremljene izraelske hitne službe, stacionirane svega nekoliko minuta dalje, u obližnjim ilegalnim naseljima, nisu reagirale na požar, dok su palestinski vatrogasci i ambulante, zadržani kontrolnim punktovima, prometom i zaobilaznicama koje je nametnula okupacijska infrastruktura, stigli prekasno da spase zarobljenu djecu. Kroz ovu usporedbu sasvim je jasno da ovakva tragedija nije bila samo slučajnost, već neizbježan, fatalan vrhunac *namjerne prostorne i političke arhitekture* osmišljene da strukturira sigurnost izraelskih doseljenika ispred temeljnog prava na život palestinskih civila. Thrall nastoji prikazati prošlost Abeda Salame, pa čitatelj saznaje mnogo o njegovu mladenačkom aktivizmu s Demokratskim frontom, bolnom, obitelji nametnutom raspadu njegove prve ljubavi sa ženom po imenu Ghazl, te o nizu brakova, uključujući njegov konačni brak s Haifom, Miladovom majkom. Portret čovjeka čija osobna slomljena pripovijest ide paralelno s kolektivnom poviješću njegova naroda, samo je jedan od mnogih mikroportreta u ovoj studiji slučaja. Knjiga nas upoznaje s pripoviješću Hude Dahbour, liječnice iz obitelji palestinskih izbjeglica iz Haife, koja nailazi na ostatke autobusa i žuri pomoći žrtvama, a njezina medicinska profesionalnost zasjenjena je traumom majke čijeg su sina Hadija uhitile i mučile izraelske snage. Jednako je razarajuća priča o Nansy Qawasme, mladoj majci koja živi u ograđenom Ras Shehadehu, koja ne samo da izgubi sina Salaaha, nego je u žalosti izložena suprugovu strašnom psihofizičkom zlostavljanju, ističući svu ranjivost života pod vojnom vlašću. To su sve pozadinske priče koje Thrall upotrebljava kako bi naglasio sveprisutnu, međugeneracijsku prirodu palestinske patnje. Međutim, autor pritom ne ograničava svoje istraživanje karaktera samo na žrtve, nego uključuje perspektivu izraelskih ličnosti, najviše Danyja Tirze, arhitekta zida razdvajanja, pružajući goto-

vo klinički protunarativ o tome kako je ta umjetna barijera postavljena, ponajprije radi aneksije zemlje, podjele palestinskih zajednica i osiguravanja demografskih većina za Izrael. Kroz Tirzinu uključenost, knjiga prisiljava čitatelja da se suoči i s banalnošću zla koja arhitektonski gradi takve sustave, pokazujući kako crta nacrtana na karti, u nekom birokratskom uredu, znači, na terenu, kašnjenja palestinskih ambulantnih vozila na cesti Jaba. Salem nije samo prolaznik koji je višekratno, herojski upadao u zapaljeni autobus kako bi izvukao djecu na sigurno, nego i snažan dokaz otpornosti ili međusobne pomoći zajednice u odsutnosti državne zaštite. No, njega kasnije premlaćuju izraelski vojnici — kazna je to za njegove optužbe zbog njihova kašnjenja — što savršeno sažima stvarnost u kojoj i najopravdaniji bijes nailazi na nerazmjerno sistemsko nasilje. Thrallovo se istraživanje pritom oslanja na golemu, neosporivu težinu prikupljenih činjenica, ali i na mukotrpno novinarsko izvještavanje i »stvarnost« svjedočanstava, ne samo kako bi izazvalo bijes, nego i u korist konstantnog razotkrivanja istine koja je još razornija u svojoj preciznosti. Dok Abedova očajnička potraga vodi kroz kaotične bolničke odjele u Ramallahu i Jeruzalemu, njegovo kretanje neprestano određuje boja njegove osobne iskaznice, zelene osobne iskaznice koja mu fizički onemogućuje pristup bolnicama u koje je njegov teško opečeni sin mogao biti odveden. Univerzalni, primitivni strah roditelja koji traži svoje ozlijeđeno dijete na taj se način pretvara i u palestinsku noćnu moru birokratskog aparata. Zaključak, koji se tek donekle bavi posljedicama tragedije, ne nudi katarzu, otkrivajući pritom kako su obitelji žrtava, budući da su bili nositelji zelenih osobnih iskaznica sa Zapadne obale, a ne stanovnici Jeruzalema, sustavno isključeni iz primanja bilo kakve financijske naknade izraelskih državnih fondova za prometne nesreće. Na stranicama takve narativne publicistike Thrall, gotovo paradoksalno, nauštrb svoje prethodne knjige, ne pokazuje samo cjelovitost izraelske okupacije, već i činjenicu da se najdublje političke istine često ne nalaze u političkim dokumentima ili mirovnim ugovorima, nego u pepelu izgorjelog školskog autobusa i neizmjernoj tuzi oca. Detaljnoj analizi tragedije dodatno doprinosi Thrallov precizni dokumentarno–povijesni i prostorni inženjering Jeruzalema te njegove okolice, odnosno gotovo forenzičko–arhitektonski pristup nesreći, kako bi rekao Eyal Weizman, prisiljavajući čitatelja da prouči šire povijesne tokove koji su te pojedince doveli na taj smrtonosni dio asfalta, baš tog dana. Čitatelj je bačen u klaustrofobiju Anate i izbjegličkog kampa Shuafat, četvrti koje pripadaju granicama Jeruzalema, što znači da njihovi stanovnici plaćaju porez gradu, ali su fizički odvojeni od njega nepremostivim betonskim pločama razdvajajućeg zida. U takvom distopijskom okruženju komunalne usluge, poput odvoza smeća, održavanja cesta ili policijskog nadzora gotovo da ne postoje. Upravo u toj umjetno stvorenoj gustoći, u zoni koju karakterizira bezakonje, agambenovski rečeno — suspenzija zakona, koje joj nameće država, koja odbija pravedno upravljati, škola Nour al–Houda ipak nekako djeluje. Međutim, upravo je takva namjerna zapuštenost učinila cestu Jaba, posve improvizira-

nu, loše asfaltiranu obilaznicu kojom, istodobno, prometuju industrijski kamioni i civilna vozila, jedinom održivom arterijom za Palestince koji se tako snalaze u fragmentiranoj geografiji Zapadne obale. Thrallova istraga otkriva da je cesta bila poznata među lokalnim stanovništvom zbog smrtonosnih uvjeta mnogo prije nego što se školski autobus prevrnuo, no ponovljene pozive palestinskih zajednica za postavljanje semafora ili proširenje traka te popravak propadajuće infrastrukture sustavno ignorira izraelska civilna uprava, vojno tijelo koje nezakonito, u maniri kolonizatora, upravlja Zonom C. Autor dodatno proširuje pogled prateći duboko ukorijenjenu »povijesnu obespravljenost« koja definira postojanje obitelji, zalazeći u nasljeđe Nakbe iz 1948. i Šestodnevnog rata 1967., ilustrirajući pritom kako su drevna agrikulturna zemljišta tih obitelji postupno eksproprirana, podijeljena i, konačno, okružena sve većim izraelskim naseljima poput Ma'ale Adumim i Pisgat Ze'ev. Ovo sustavno zanemarivanje bilo je vidljivo tijekom spasilačkih napora, pa autor detaljno opisuje ludu, smrtonosnu apsurdnost sustava, u kojem palestinski dispečeri hitne službe moraju koordinirati s izraelskom vojskom samo da bi dobili dopuštenje za slanje hitne pomoći u Zonu C, gubeći dragocjene minute, dok su djeca gorjela u prevrnutom autobusu. Za Abeda, gubitak Milada ubrzo postaje »točka« prema kojoj on definira vlastiti identitet, pri čemu upravo ova tragedija lomi njegov osjećaj pripadništva i dodatno ga otuđuje u društvu opterećenom kolektivnom traumom. Uistinu, svijet uglavnom ostaje ravnodušan prema palestinskoj patnji, osim ako nije spektakularna, o čemu je već pisao Said, a čak i tada, empatija je prolazna, temeljno odvojena od strukturnog nasilja koje je uzrokuje. Thrallova proza ostaje nepokolebljivo usredotočena na svakodnevne okrutnosti *sustava dozvola*, ilustrirajući kako Abedovu paničnu potragu za Miladom na svakom koraku zaustavlja neki naoružani tinejdžerski vojnik na kontrolnoj točki Qalandia, koji ga pritom ne vidi kao očajnog, preplašenog oca, već kao demografsku prijetnju, kao sigurnosni rizik koji zahtijeva podčinjavanje. Upravo to je Saidova dinamika koja Palestincima oduzima ljudskost i svodi ih na birokratske prepreke, kojima treba upravljati i koje valja kontrolirati. Autorova metodologija zapanjujuća je u svojoj iscrpnoj detaljnosti. Oslanjajući se na stotine sati intervjua, medicinske kartone, sudske transkripte i vojne dokumente, kako bi rekonstruirao ne samo dan nesreće, nego i desetljeća političkih odluka, vojnih naredbi i urbanističkih manevara, koji su nesreću učinili neizbježnom, Thrallova sinteza uzdiže se iznad pukog prepričavanja lokalne katastrofe do neosporive obdukcije sustava aparthejda. Odbijajući usvojiti pročišćeni, eufemistički narativ koji uglavnom upotrebljava zapadno novinarstvo kad raspravlja o Izraelu i Palestini, autor prisiljava čitatelja da se suoči s pojmovima kao što su aneksija, segregacija i nadmoć, i to ne kao s apstraktnim političkim pojmovima, već opipljivim proživljenim stvarnostima koje određuju kamo dijete može ići u školu, kojim putem školski autobus može proći i hoće li hitna pomoć stići na vrijeme spasiti zapaljenog petogodišnjaka. Uključivanje izraelskih hitnih službi, poput volontera ZAKA–e čiji je primarni vjerski impe-

rativ prikupljanje židovskih ostataka za dostojan pokop, dodaje još jedan ironijski sloj ovom narativu; jer su ti obučeni, dobro opremljeni timovi stigli na mjesto događaja kako bi shvatili da su žrtve Palestinci; ova spoznaja, vjerojatno, nije potpuno zaustavila njihove napore, ali je osvijetlila »segregiranu« vrijednost ljudskog života u Svetoj zemlji. Nema velikih istraga, nema reformi politika, nema isprika od arhitekata zida ili zapovjednika kontrolnih punktova, tek zaglušujuća tišina ravnodušne birokracije, koja ostavlja roditelje poput Abeda Salame same sa svojim duhovima. U arhitekturi se zla ove okupacije palestinska smrt ne smatra tragedijom koju treba spriječiti, nego nečim što egzistira izvan sustava, koji funkcionira upravo onako kako je i zamišljen.

Ako je Thrallov pristup duboko etnografski i mikropovijesni, pristup istoj temi za koji se odlučio Rashid Khalidi u knjizi *Stogodišnji rat protiv Palestine* (*The Hundred Years' War on Palestine*, 2020.) donekle je drukčiji. Čitatelju Khalidi nudi promjenu paradigme u sagledavanju moderne povijesti Bliskog istoka, koja dugotrajni sukob ne prikazuje kao sukob dvaju nacionalnih pokreta, nego kao stoljetni kolonijalni rat koji su protiv autohtonog stanovništva Palestine vodile različite imperijalne sile u savezništvu s cionističkim pokretom. Khalidi, koji to djelo posvećuje svojoj unučadi rođenoj u ovom stoljeću, s nadom da će dočekati kraj ovog rata, započinje analizu prateći duboke korijene svoje obitelji u Jeruzalemu, posebno ističući opsežnu arhivu »Khalidi knjižnice« koju je 1899. osnovao njegov djed, Hajj Raghib al–Khalidi. U prašnjavim kutijama arhiva autor otkriva proročansko pismo iz 1899., koje je napisao njegov predak Yusuf Diya al–Din Paša al–Khalidi, bivši gradonačelnik Jeruzalema i svjetovni učenjak, a koje je upućeno rabinu Zadocu Kahnu, namijenjeno Theodoru Herzlu, kao utemeljitelju modernog cionizma. Yusuf Diya, duboko svjestan žestokog antisemitizma u Europi i empatičan prema židovskoj traumi, upozorio je Herzla da je Palestina sastavni dio Osmanskog Carstva, već naseljen autohtonim stanovništvom koje neće dobrovoljno prihvatiti da bude izmješteno, moleći ga, u ime Boga, da Palestina ostane na miru. Herzlov brzi odgovor uspostavio je jeziv obrazac kolonijalnog podcjenjivanja, koji će obilježiti sljedeće stoljeće, potpuno ignorirajući postojanje ili prava autohtonih Arapa, dok je apsurdno tvrdio da će židovska imigracija donijeti bogatstvo i dobrobit cijeloj zemlji, prikrivajući svoje privatno vođene dnevničke ambicije da »diskretno« prebaci siromašno stanovništvo preko granice. Ta rana korespondencija predstavlja impuls za Khalidijevu sveobuhvatnu tezu da cionistički projekt, iako je na kraju nekako uspio uspostaviti židovsku nacionalnu cjelinu, u osnovi oduvijek bio klasični europski kolonijalni pothvat devetnaestog stoljeća koji je zahtijevao »željezni zid« izvanjske vojne sile za suzbijanje otpora domaćeg stanovništva. To je, uostalom, činjenica koju su otvoreno priznavali svi najraniji revizionistički cionistički vođe, poput Ze'eva Jabotinskog. Khalidi, zatim, prolazi kroz niz »objava rata« protiv Palestinaca, počevši od Balfourove deklaracije iz 1917., dokumenta od svega šezdesetak riječi, koji je izdao Britanski imperij, a koji je obećavao nacionalni dom za židovski narod u zemlji gdje

Židovi čine samo šest posto stanovništva, dok je namjerno svodio ogromnu arapsku većinu na bezimene »nežidovske zajednice« koje posjeduju samo građanska i vjerska prava. Ovakva, prva objava rata, naime, bila je oružana od strane Mandata Lige naroda iz 1922., koji je formalno uključio Balfourov jezik i uspostavio paralelni cionistički paradržavni aparat, sustavno uskraćujući Palestincima ma kakve predstavničke institucije i put prema samoopredjeljenju, što je jasno istaknuto u povjerljivom memorandumu lorda Balfoura iz 1919. u kojem priznaje da velike sile nisu namjeravale konzultirati želje ili predrasude sedamsto tisuća arapskih stanovnika jer se cionizam smatrao značajnijim. Kako je židovska imigracija naglo porasla, osobito nakon uspona nacista 1933., palestinsko nezadovoljstvo uzaludnim, samo naoko diplomatskim prosvjedima konzervativnog, elitnog vodstva, preraslo je u Arapski ustanak (1936. — 1939.), koji je pak Britansko Carstvo brutalno ugušilo, koristeći pritom sto tisuća vojnika, pogubljenja bez suđenja, rušenje domova, izgnanstvo cijelog vodstva, uključujući Khalidijeva ujaka, gradonačelnika Jeruzalema Husayna al–Khalidija, koji je prognan na Sejšele. Valovi brutalne represije ostavili su palestinsko društvo razbijenim, bez vođe i vojno oslabljenim, savršeno pripremajući teren za sve kasnije velike objave rata. Plan podjele UN–a iz 1947., koji su podržale rastuće supersile, SAD i SSSR, primjerice, većinu je Palestine dodijelio židovskoj državi. Khalidi ilustrira tragediju tog doba kroz obiteljsku anegdotu u kojoj je njegov otac Ismail, mladi UN–ov voditelj, bio prisiljen prenijeti Husaynovu poruku kojom odbacuje cinično poučavanje jordanskog kralja Abdullaha, koji je tajno surađivao s Britancima i cionistima, da bi podijelili plijen Palestine i suzbili neovisnu arapsku državu. Nakba iz 1948. donijela je sustavno etničko čišćenje arapskih gradova, Jaffe, Haife i Zapadnog Jeruzalema, tijekom ofenzive pokrenute tjednima prije proglašenja Države Izrael, što je rezultiralo protjerivanjem najmanje sedamsto tisuća Palestinaca. Nakon Nakbe Palestinci su se suočili s razdobljem svoje nevidljivosti i raspršenosti, politički su ih kooptirali susjedni, autoritarni arapski režimi, čija je cinična manipulacija palestinskim pitanjem prikrivala njihove duboke vojne slabosti i ovisnosti o zapadnim silama. Iz takve praznine nakon 1948. nastala je jedna posvema nova generacija radikalnih palestinskih militanata, stvarajući skupine poput Fataha pod Yaserom Arafatom ili marksističkog Narodnog fronta za oslobođenje Palestine pod Georgeom Habashem, koji su nastojali preuzeti sudbinu svojeg naroda od nesposobnih arapskih vlada izravnim oružanim otporom. Kratki sukob iz 1967. rezultirao je izraelskim munjevitim osvajanjem Zapadne obale, Pojasa Gaze, Istočnog Jeruzalema, Sinaja i Golanske visoravni, pobjedom koju je snažno olakšala Johnsonova administracija u Washingtonu, što je Izraelu dalo zeleno svjetlo za preventivni udar i potom pružilo diplomatsku zaštitu u UN–u odgađanjem rezolucija o prekidu vatre, sve kako bi izraelske oklopne kolone mogle zauzeti više teritorija. Posljedice ovog rata proizvele su treću veliku objavu rata protiv Palestinaca. Rezolucija 242 Vijeća sigurnosti UN–a, sastavljena uz snažan američki utjecaj, koja je potpuno izbrisala Palestince

kao političku cjelinu, stvorila je narativ o ovom sukobu kao pograničnom sporu između dviju država, anonimizirajući pritom pitanje palestinskih nacionalnih prava na izbjeglički problem. Kao odgovor na ovo brisanje, palestinski nacionalni pokret doživio je masovno kulturno i političko uskrsnuće, potaknuto cijelom literaturom otpora. Četvrtom objavom rata, naime, Khalidi naziva masovnu izraelsku invaziju na Libanon 1982., koju je orkestrirao ministar obrane Ariel Sharon, uz suglasnost američkog državnog tajnika Alexandera Haiga, s ciljem ne samo uništenja PLO–a u Bejrutu, već i trajnog gušenja palestinskog nacionalizma na okupiranoj Zapadnoj obali i u Gazi, kako bi se omogućila trajna izraelska aneksija. Khalidi, u maniri ponajboljeg mikropovjesničara, opisuje teror opsade Zapadnog Bejruta 1982. iz osobne perspektive rezidenta i profesora na AUB–u, živo se prisjećajući nadzvučnih ratnih aviona, nemilosrdnih bombardiranja civilnih četvrti poput Fakhanija, postavljanja razornih automobilskih bombi te nedostatka vode, struje i osnovnih potrepština. Khalidi stoga i tvrdi da je prisilna evakuacija PLO–a iz Bejruta bila orkestrirana od Reaganove administracije, koja je Izraelu osiguravala milijarde vojne pomoći i diplomatski štit, dok je istovremeno davala pisana jamstva za sigurnost palestinskih civila, koja su prekršena u nekoliko navrata, ponajviše kad su izraelske snage omogućile masakre u Sabri i Shatili. Kroz ovu potresnu kroniku Khalidi ispreplиće makro–razinu geopolitičke analize, diplomatske manevre i brutalne stvarnosti asimetričnog ratovanja, s jedne strane, s dirljivim osobnim iskazima i obiteljskom poviješću, s druge, na kraju predstavljajući neosporivu optužnicu stoljetnog, a pritom međunarodno sponzoriranog kolonijalnog rata, koji je težio fizičkom i političkom brisanju palestinskog naroda. Njihov trajni otpor, kako Khalidi dokumentira, nije bio samo spontana reakcija na vojni poraz, nego i složena evolucija unutar društva koje je namjerno opstruirano taktikom *podijeli pa vladaj*, koje je Britansko Carstvo orkestriralo mnogo prije stvaranja Države Izrael. Autor se, stoga, bavi detaljnom povijesnom »arhitekturom« tog brisanja, ističući da su britanski kolonijalni birokrati sustavno potkopavali palestinsku političku koheziju, preuzimanjem frakcija elite i namjernim poticanjem rivalstava između istaknutih obitelji, poput Husajnija i Našašibija. Čak su izmišljali tradicionalne institucije ni iz čega, poput položaja »velikog muftije« cijele Palestine, posebno kako bi odvratili arapsku većinu od zahtjeva za demokratskim nacionalnim predstavničkim tijelima, koja bi mogla narušiti cionistički projekt. Čak i kad su Palestinci uspjeli okupiti briljantnu skupinu intelektualaca u poslijeratnom Arab Officeu, uključujući Musu al–'Alamija ili Alberta Houranija, koji su 1946. angloameričkom istražnom odboru uputili proročansko upozorenje, predviđajući da se židovska država može uspostaviti samo kroz strašne represije ili prisilnu evakuaciju arapskog stanovništva, njihovi su glasovi bili potpuno marginalizirani rastućom američkom hegemonijom, koja je tada počela zamjenjivati britanski utjecaj. Khalidijeva priča otkriva kako su se sve geopolitičke tektonske ploče odlučno pomaknule protiv Palestinaca tijekom Hladnog rata, vođene

ponajviše američkim političkim kalkulacijama, sažetim u izravnom priznanju predsjednika Harryja Trumana pred američkim diplomatima 1945., da mora odgovarati stotinama tisuća birača željnih uspjeha cionizma. Ova potpuna američka usklađenost s Izraelom samo se produbljivala tijekom sljedećih godina, kulminirajući diplomatskim pokrićem koje je američki veleposlanik Arthur Goldberg pružio u Ujedinjenim narodima tijekom rata 1967., gdje je namjerno proceduralno odgađao rezoluciju o prekidu vatre, dovoljno dugo da izraelske oklopne kolone osvoje Golansku visoravan i napreduju prema Damasku. To je, uostalom, bio i događaj kojem je Khalidijev otac svjedočio iz galerije Vijeća sigurnosti UN–a. Uistinu je mnogo dokaza koji učvršćuju središnju tezu Khalidijeva djela: da stogodišnji rat u Palestini nije definiran samo lokaliziranim etničkim sukobima, nego i kontinuiranim, nadmoćnim suučesništvom najmoćnijih svjetskih carstava u sustavnom uništavanju palestinskog naroda.

I Thrallova i Khalidijeva istraživanja nastoje trasirati »arhitekturu genocida« koju cionističke strukture sustavno čine nad palestinskim narodom. Sveobuhvatna forenzička arhitektonsko–geološka istraživanja Eyala Weizmana, opisana u nedavno objavljenoj knjizi *Ungrounding: The Architecture of Genocide* (2026.) prikazuju kontinuiranu devastaciju i »razemljenje« Pojasa Gaze kroz prizmu »okolišnog« nasilja, tvrdeći da sustavno uništavanje regije predstavlja preoblikovanje zemlje, tla i krajolika, namijenjenih brisanju uvjeta održivosti života Palestinaca na tom području. Weizman je mobilizirao arhitektonsko znanje kako bi razotkrio izraelske zločine, djelujući po načelu svojevrsne angažirane objektivnosti, koja se ne poklapa s državom, nego s onima izloženima državnom nasilju. Knjiga uvodi koncept *ungrounding*, jedinstvenu vrstu uništenja koja se proteže od rušenja zgrada do uništavanja tla ispod njih, na kraju stvarajući monokromatsku pustinju izvrnute zemlje, koja služi kao materijalni potpis genocida. Takvo odvajanje, međutim, nije samo nusprodukt vojnog sukoba, već njegov primarni cilj, osmišljen da Palestincima ostavi *tlo bez ičega* na što bi se vratili — pretvarajući površinu zemlje u želatinasti, fluidni medij umjetnih dina i zemljanih radova. Metodologija na kojoj se temelji Weizmanova analiza oslanja se na neki tip *situiranog svjedočenja*, tehniku koju je razvila njegova istraživačka skupina, a koja svjedocima ekstremnog nasilja omogućuje pristup traumatiziranim sjećanjima njihovom (preciznom) navigacijom, odnosno pozicioniranjem digitalnih objekata unutar trodimenzionalnih arhitektonskih modela. Ovakav pristup je ključan jer, kao što Weizman ističe, uklanjanje tla uništava same površinske oznake — linije rada, ceste, polja ili vrtove — koje inače omogućuju da se uništena urbana okruženja interpretiraju i onda razumiju prema njihovim otiscima nakon završetka sukoba. Povijesni i okolišni kontekst nasilja povezan je s jedinstvenom geologijom južne mediteranske obale Palestine, gdje se morske pješčane dine koje se kreću prema istoku susreću s viskoznim, plodnim glinenim tlima, koja se slijevaju prema zapadu iz Hebronskih planina. Ova klimatska i geološka prijelazna zona, omeđena Wadi Gazom, povijesno je služila kao žitnica Palestine — i

prag pustinje. Tijekom britanskog mandata, ovo područje su intenzivno obrađivale palestinske beduinske poljoprivredne zajednice — primjerice, plemena al–Tarabin, al–Hanajaha i al–Tiyaha — koja su upravljala složenim poljoprivrednim sustavima pšenice, ječma i voćnjaka duž pritoka Wadija. Weizman jasno, na primjer, analizira selo Ma'in Abu Sitta (al–Ma'in), smješteno na najvišem pješčanom grebenu s pogledom na Khan Younis, da bi ilustrirao svu snagu Nakbe iz 1948. U suradnji s inženjerom i izbjeglicom Salmanom Abu Sittom, digitalno je rekonstruirao ovo selo koje je povijesno bilo obilježeno radijalnim agrarnim rasporedom oko mehaniziranog bunara i betonske školske zgrade koju je financirao Salmanov otac, šeik Hussein. U noći 13. na 14. svibnja 1948. cionističke paravojne skupine Haganah napale su al–Ma'in, ubili njegove branitelje, protjerali stanovnike i sustavno minirali i palili sve kuće, šatore i škole, kako bi osigurali potpunu eliminaciju. Nakon etničkog čišćenja izraelski su doseljenici uspostavili niz vojno–agrarnih kibuca iznad ruševina palestinskih sela, pretvarajući regiju u enklavu, namijenjenu zatvaranju dvjestotinjak tisuća izbjeglica koje su bile potisnute u uski obalni pojas. Jedno takvo naselje, kibuc Nirim, izvorno ispostava u Dangouru, preseljeno je izravno na plodna polja obitelji Abu Sitta u travnju 1949., gdje su doseljenici popravili duboki bunar obitelji i prisvojili njihovu kuću i voćnjake. Arhitektura ovih kibuca bila je eksplicitno militarizirana. Shmuel Mestechkin, glavni arhitekt marksističko–cionističkog pokreta Hašomer Hacair i bivši student Bauhausa, dizajnirao je Nirim kao vrlo simetričan peterokut, klasični oblik artiljerijske utvrde, s rovovima i stražarskim kulama, radi ubijanja bilo kojeg Palestinca koji bi se pokušao vratiti na svoj teritorij. Takav su doseljeničko–kolonijalni projekt dodatno institucionalizirali ljudi poput Yosefa Weitza, koji je, opsjednut plodnim tlima, zagovarao potpuni premještaj preostalog beduinskog stanovništva u suhe rezervate, kako bi oslobodio bazen Wadi Gaze za židovsku agrarnu ekspanziju. Weizman detaljno opisuje kako je ovo demografsko inženjerstvo kodificirano u Sharonovu planu iz 1951. Ariel Sharon nastojao je transkribirati palestinski krajolik »novom« hijerarhijskom matricom kibuca i gradova izgrađenih na principu *tabula rasa*, koju je stvorila Nakba. Granica samog Pojasa Gaze proizvoljno je formalizirana u kolovozu 1950., kad je američki traktor Caterpillar uklesao privremenu demarkacijsku liniju u tlo, izoravši rov koji je fizički presjekao susjedna palestinska sela i odvojio poljoprivrednike od polja njihovih pradjedova. Kako je Izrael učvrstio svoju kontrolu *nad površinom* (*soil*), koristeći Zelenu revoluciju za preusmjeravanje vodnih resursa i za zasićenje otetog tla kemijskim gnojivima — poput amonijevog nitrata — palestinski otpor bio je prisiljen povući se *u podzemni sloj* (*subsoil*). Weizman stoga podrijetlo mreže tunela u Gazi prati unatrag do autohtonog inženjeringa dubokovodnih bunara, što je zahtijevalo sofisticirano znanje o izmjenjivanju podzemnih slojeva pijeska, krhkih slojeva i savitljive gline. Nakon izraelske okupacije Gaze 1967. palestinski borci, poput Muhammada al–Aswada, započeli su prilagođavati ovo podzemno znanje za izgradnju taktičkih

skrovišta i nadzemnih tunela između betonskih ili limenih struktura izbjegličkih kampova. Kao odgovor na takvu gustu, urbanu gerilsku borbu, izraelski zapovjednik Ariel Sharon pokrenuo je protupobunjeničku kampanju 1971., raspoređujući pak oklopne buldožere za probijanje širokih sigurnosnih cesta kroz kampove al–Shati i Jabalia, izolirajući četvrti i namjerno deurbanizirajući okoliš. Nakon sporazuma iz 1979., gotovo odmah, mnogi Palestinci počeli su kopati plitke zaklone ispod graničnih ograda kako bi zaobišli blokadu, inaugurirajući tako i praksu koja se brzo razvila iz krijumčarenja osnovnih dobara u mnogo sofisticiraniju, centralno reguliranu »podzemnu ekonomiju«. Dok je izraelska vojska iskorištavala strojeve za duboke rovove, bušače i akustične senzore za uništavanje tih prolaza, palestinski rudari — često iz obespravljenih beduinskih plemena, poput obitelji Abu Samhadana — bili su prisiljeni kopati sve dublje u stabilne slojeve gline, ponekad dosežući dubine od deset do dvadeset metara. Podzemni krajolik postao je složeno, trodimenzionalno ogledalo nadzemne geopolitike, s vlastitim »ministarstvom« podzemnih prijelaza, ventilacijskim sustavima, raznim akustičnim navigacijskim tehnikama. Međutim, tuneli su također postali mjesta velike tragedije i nasilja, služeći kao mete razarajućih izraelskih bombardiranja 2008. i 2014. Weizmanova analiza potresna je upravo zbog gustog opisa načina na koji su arhitektura, poljoprivreda i geologija tijekom punih osam desetljeća korišteni kao oružje za provođenje genocida, koji kulminira katastrofom koje smo upravo svjedoci, u kojoj je stanovništvo Pojasa Gaze stisnuto u nenastanjive, puste obalne dine, dok se njihova drevna tla drobe u apokaliptični, promjenjivi krajolik ruševina i prašine. Kad se sintetiziraju iscrpna prostorna, strukturalna i arhitektonska istraživanja Weizmana i Khalidija te Thrallovo tumačenje »razbijanja mitova« o prisilnoj diplomaciji i zastoju Palestine, otkriva se duboko ujedinjena, multidisciplinarna »optužba« kolonijalizma doseljenika i ekološkog kolonijalizma koji uvijek djeluju zajedno. Kroz ove tekstove, mehanizam okupacije otkriva se ne kao privremeni administrativni trik ili jednostavan neuspjeh povjerenja među zaraćenim stranama, nego kao totalizirajući, višegeneracijski projekt prostornog inženjeringa, kao i demografske supstitucije i manipulacije okolišem. Weizmanov koncept *razemljenja* otkriva kako fizičko uništenje namjerno seže od rušenja nadgradnje do kemijskog i fizičkog iskorjenjivanja samog tla, pritom pretvarajući plodni poljoprivredni sloj tla u fluidnu, monokromatsku pustinju umjetnih dina, dizajniranih da autohtonom stanovništvu oduzme materijalne preduvjete za povratak. Takvo ekološko nasilje izravna je manifestacija kolonijalizma doseljenika, gdje prisvajanje tuđe zemlje zahtijeva potpuno prepisivanje geologije, hidrologije i geografije — što se vidi u povijesnom brisanju sela, u uspostavi militariziranih, Bauhausom dizajniranih kibuca formuliranih artiljerijom poput Nirima, te u sustavnoj provedbi demografskih nacrta poput Sharonova plana. Iz analiza Nathana Thralla vidljivo je da se takvo preoblikovanje uvijek diplomatski izolira, održava i provodi kroz prisilnu realpolitiku — i da pseudodiplomatska inercija i međunarodna zaštita ču-

vaju *status quo* dominacije, osim ako se ne susretnu sa značajnom, disruptivnom silom. Dok Khalidi prati kolonijalnu putanju Palestine kroz razne imperijalne mandate, političke deklaracije te postupno vojno oduzimanje, Weizman pokazuje kako se upravo to *političko brisanje* prenosi u fizički svijet kroz formiranje tla i kontinuirano odvajanje Pojasa Gaze. Oba autora konceptualiziraju cionistički projekt ne kao niz izoliranih povijesnih okolnosti, već kao namjernu, kontinuiranu strukturu eliminacije, koja nastoji sustavno odvojiti autohtono stanovništvo od njihove geografije, poljoprivrede i njihove autohtone povijesti. Weizman čak i utemeljuje Khalidijev povijesni makronarativ na tvrdoj materijalnosti geologije, pokazujući kako su drevne beduinske poljoprivredne zajednice, plodna tla i autohtoni poljoprivredni sustavi namjerno usitnjeni u apstraktne, monokromatske pustinje umjetnih dina. Štoviše, njegova arhitektonska kritika Nakbe iz 1948. pruža precizne topografske dokaze za cikluse raseljavanja koje i Khalidi bilježi kroz generacije. Takav se ekološki kolonijalizam dodatno ističe usporedbom Khalidijeve dokumentacije o strukturnoj eksproprijaciji zemljišta s Weizmanovim fokusom na to kako su vodni resursi, kemijska gnojiva i podzemne granice iskorišteni za zaključavanje Palestinaca u ograničene obalne enklave. Dok Khalidi proučava diplomatsku izdaju i institucionalne okvire koji su omogućili *stoljeće ratovanja*, Weizman otkriva komplementarne podzemne kontra–geografije — od inženjeringa dubokih vodnih bunara do složenih mreža tunela — koje su Palestinci osmislili kako bi se oduprli prostornom uništenju. Ovakva okupacija ne može se razumjeti samo kroz diplomaciju, političke sporazume i privremene sukobe, nego se mora analizirati kao *totalizirajuća višegeneracijska arhitektura doseljeničko–kolonijalnog brisanja*, koja teži potpunoj kontroli *nad površinom zemlje* i *podzemnim slojem*. Ako se prati razvoj i marginalizaciju paradigme kolonijalnog doseljenika, postaje jasno da se takav teorijski okvir, iako povijesno usko povezan s izraelskom kritičko–teorijskom mišlju, postcionizmom i postkolonijalizmom, ponovno pojavio nakon ključnih transformacija u političkom krajoliku od sredine 1990–ih. Različite političke promjene temeljito su preoblikovale povijest Nakbe u trajni strukturni proces, a ne u zatvoreni povijesni događaj. Paradigma kolonijalnog doseljenika prvi se put globalno oblikovala 1960–ih, uz pokrete dekolonizacije u Africi i na Bliskom istoku, pri čemu su rani znanstvenici, poput Fayeza Sayegha, Edwarda Saida, Maximea Rodinsona, Georgea Jabboura i Ibrahima Abu–Lughoda, često primjenjivali taj okvir na cionističku kolonizaciju Palestine. Međutim, unatoč trajnijoj prirodi »projekta« kolonijalnog naseljavanja u Palestini, to polje bilo je upadljivo odsutno u mnogim raspravama gotovo četiri desetljeća. Ponovno pojavljivanje paradigme kolonijalnih doseljenika čak i u izraelskim društvenim i humanističkim krugovima uglavnom je rezultat političkih promjena unutar palestinskog društva sredinom 1990–ih, kad se javni diskurs pomaknuo sa zagovaranja rješenja s dvije države na teoriju *demokratske države za sve građane*, s pravom na povratak izbjeglica i obračunom s Nakbom. U konačnici, ta promjena odgovara tran-

sformaciji znanja unutar koje su i palestinski znanstvenici i istraživački centri unutar Izraela artikulirali okvir koji nadilazi ograničenja, i postcionizma i postkolonijalizma. Dok su raniji kritički okviri tretirali kolonijalnu situaciju kao povijesni događaj iz prošlosti, usmjeren prvenstveno na izraelske aktere, nova faza istraživanja *vraća Palestince u povijest*, kao individualne i kao kolektivne aktere koji nastavljaju pružati otpor tekućem cionističkom projektu i mijenjati njegove konture kroz globalnu znanstvenu razmjenu. Za razliku od administrativnog kolonijalizma, koji se pak fokusira na političko podjarmljivanje i eksploataciju radne snage, kolonijalizam doseljenika uključuje *trajnu aproprijaciju* i *logiku eliminacije*. Jer, kolonizatori dolaze ostati, pa je invazija uvijek i struktura, a ne samo događaj. Na početku je cionistički pokret eksplicitno prihvaćao »kolonijalnu terminologiju«, s osobama poput Theodora Herzla, koji je naseljavanje tumačio kao *nešto kolonijalno*. Iako se cionistički pokret kasnije pomaknuo prema jeziku nacionalnog oslobođenja, kolonizacija ostaje primarni instrument izgradnje nacije, kao što zorno pokazuje i Weizman, a ne nusproizvod nekog ispunjenog nacionalizma. Cionistička i izraelska misao povijesno su se često opirali etiketi kolonijalizma naseljenika, tvrdeći da cionizam nema metropolitansku bazu — i da ne namjerava iskorištavati lokalnu radnu snagu. Međutim, već i iz ranije spomenutih istraživanja jasno su vidljive »funkcionalne alternative« metropolitanskom centru, uključujući međunarodne židovske ekonomske institucije, privatne donatore i političke sponzore, poput britanskog, francuskog i američkog carstva. Takav okvir, naime, dovodi u pitanje i konvencionalnu percepciju sukoba kao simetrične borbe između dvaju suprotstavljenih nacionalnih pokreta, otkrivajući umjesto toga kako židovsko naseljavanje predstavlja arhitektonsku koloniju isprepletenu s drugim kolonijalnim strukturama doseljenika. Možda bi, naposljetku, valjalo prepoznati konceptualnu nedostatnost postkolonijalizma, kad se primjenjuje na Palestinu, i to ne samo zato što nije postojala neka njihova »post–neovisnost«, nego i stoga što su postkolonijalne nacije obično proizašle *iz prava glasa*, a ne kolonijalizma doseljenika, kao i potpunog uništenja autohtonih populacija. Istraživači spomenuti u ovom eseju, možda svaki na svoj način, jasno ističu i potrebu promjene paradigme u sagledavanju palestinskog pitanja, koja bi u središte pak stavila autohtonost otpora, dokumentirajući pritom i kontrasjećanja i pokazujući da je Nakba kontinuiran ili kumulativan proces, a nipošto izolirani povijesni događaj.

Pismo iz vremena brižnosti

Maša Kolanović: *Materina*. Stilus, Zagreb, 2026.

Riječ »materina« iz naslova romana čitala bi se u svojoj gramatičkoj datosti: kao posvojni pridjev imenice »mater«/»mati«. »Majčina« bi bila neutralna, standardna, dok je »materina« arhaičnija, dijalektalna, tjelesnija riječ vezana uz konkretnu ženu, njezine ruke, njezinu kuhinju. U perspektivi jezične simetrije s očevinom, riječ materina možemo čitati i kao imenicu. Očevina je prostor: međa, grunt, kuća, prezime, ono što se upisuje u katastar i brani ogradom, dijeli, nasljeđuje. Materina se ne mjeri hektarima nego trajanjem: devet mjeseci rasta, osluškivanje kucanja srca, pa neprospavane noći, čekanje da telefon zazvoni, ponavljanje pitanja: gdje ti je kapa, jesi li jela, jesi li dobro. Očevina je karta, materina kalendar. Očevina se dijeli pa je ima manje; materina se dijeljenjem umnaža. Jezik to prepoznaje kroz izraz »materinji jezik«. Sam jezik nije prostor; on je proces koji se odvija u vremenu kroz govor i priče što ih usvajamo od djetinjstva, potom ih se prisjećamo, ponovno tumačimo, preslagujemo.

Radnja romana je minimalistička, nedogađajna, građena na asocijacijama, retrospekcijama te premošćivanju razdaljina: između rastavljenih roditelja, između ja i ti, između osobnog i globalnog svijeta. Smještena je u ljetni, sparni Zagreb u kojem majka ostaje sama u stanu u Naselju, dok njezina kći odlazi na more s ocem. Majčin fizički prostor skučen je, sveden na stan i pogled na susjednu zgradu. Ujedno i utočište i zatvor. Njezino vrijeme, zgusnuto u tri ljetna tjedna, ne teče ravnomjerno. Mjereno je otkucajima brige i nesanice te traje u dugom sadašnjem trenutku između sjećanja na povijest vlastitog majčinstva i tjeskobnih misli o budućnosti svijeta.

Komunikacija između majke i kćeri događa se preko telefona koji u romanu nije aparat otuđenja nego pupčana vrpca. Glasovne poruke postupno prelaze granice svakodnevice i pretvaraju se u niz unutarnjih monologa majčine struje svijesti i njezine želje za dijalogom.

Isprva je riječ o sitnicama, a onda o svijetu iz kojega dolaze vijesti o ratovima, klimatskim promjenama i društvenim krizama, svijetu koji se raspada. Glasovna

poruka traje 27 sekundi, ali u nju stane i susjeda i imigranti, i kupaonica i planet Zemlja. A majčin glas, koji se prenosi kroz eter, glas je kojim ona pokušava zaštititi ponajprije kći, ali i sebe.

Drama počinje od najintimnije moguće mjere — kćerine male papuče naspram majčinih odraslih, ozbiljnih natikača »Dr. Scholl«. I od te mjere kreće širenje. Vlažna kupaonica, plijesan kao civilizacija, modre pločice kao sinje more, sifon kao srebrn Mjesec, silverfishi kao dupini, boca solne kiseline kao svjetionik. Kupaonica postaje morem, a stan planetom, a povezuje ih prelaženje udaljenosti. To je majčinski pogled koji ne može ostati u kvadratima stana. On svaki kut pretvara u pučinu. Očevina bi izmjerila kvadraturu kupaonice, materina mjeri koliko dugo možeš ležati na podu a da te nitko ne primijeti.

Majka pada u kupaonici. Kaže: »Pljasnula sam kao otopljena santa leda.« I odmah asocijativni rez — ne na nju, nego na druge koji padaju kao što su: dostavljač Glova u žutom skafanderu, ljudi s brodova kod Lampeduse, djeca u Gazi. Nema odvojene privatne i globalne nesreće. Pad u kupaonici i pad dostavljača, pad mladića i brodolom u Mediteranu ista su fizika: gurne te neobjašnjiva sila i nitko ti ne pruži ruku. Majka je i sama pritom promatračica: padu dostavljača svjedoči s kćeri, »kao da gledamo neki stravični dokumentarac«, pa ga ispraća pogledom i mahanjem hitnoj pomoći. Za onoga koji čeka hamburgere on je »Glovo«, a majčinsko oko vidi »čovjeka«. Komentira: »Prije bi i sam Isus Krist ponovo došao na zemlju i rekao: 'Mladiću, ustani!' nego što bi mu netko u Naselju pružio ruku«. Dok kolektivno pjevamo »Ustani, bane« zazivajući mitske očeve nacije, društvo u Naselju ostaje nijemo pred palim pojedincem, zaboravljajući izgovoriti ono temeljno majčinsko: »Ustani, momče, jesi li dobro?« Ili ono temeljno solidarno upućeno svim utopljenicima: »Sužnji, mori li vas glad?« ili »Ustajte, prezreni na svijetu!«

Svijet pada u vodu, a majka ostaje još neko vrijeme u samom padu, u vodi. Na jednom mjestu kaže: »Bile smo potpuno same nasred pučine života kad je tvoj tata naprasno odglisirao prema otoku s blagom.« Kćerin otac odlazi u prostor, prema otoku s blagom, majka ostaje u vremenu plivanja, u ljubavi koja je održava na površini da može funkcionirati. I sama katkada tone pa moli kći da joj dobaci krojački metar »kao uže utopljeniku«. A onda baca utopljenicima, i nama čitateljima, svoj glas, svoj roman kao uže, kao pupčanu vrpcu, kao poruku kćerima: »Plivaj, plivaj, samo plivaj!« poput Dory iz Disneyjeve *Potrage za Nemom*.

Tamagotchi koji svira »Za Elizu« i prijedlog da se u Kini proizvodi verzija koja svira »Internacionalu« nije digresija u romanu, nego spaja dječju igru, radništvo i migrante. Kad majka kaže kćeri: »Pazi se«, ne misli samo na more. Misli na vijesti, na ratove, na ljude koji tonu u gumenjacima. Na drugu djecu koja nemaju tatu koji ih vodi na more. I kad kaže kćeri: »Volim te«, ne misli samo na svoju djevojčicu. Misli na način na koji bi svijet mogao biti voljen da ga netko gleda majčinskim očima. To je majčinska epistemologija: ne možeš voljeti jedno dijete a da ne vidiš svu drugu djecu koja plutaju poput papuča što se nasukavaju na obale na kojima leže utopljenici. Ljubav se mjeri prelaženjem udaljenosti, prostorom što ga je nemoguće izmjeriti: »Mjesec je najmanja mjerna jedinica za našu ljubav. Volim te do Mjeseca... Volim te do Sunca... Volim te do kraja svemira...«

Majka u romanu, međutim, nije nepogrešiva čuvarica svijeta. Ona katkada proturječi sama sebi: obećava kćeri da neće »sada pametovati i biti partibrejker kao neki Galileo Galilei«, a onda mjeri ljubav svemirom, tvrdi da nikoga nema, a sve vrijeme govori, hoće spašavati svijet, a leži na podu i traži da joj se pruži barem mali prst. Upravo ta napetost, između brige koja nosi i brige koja traži da ju netko nosi, čini roman uvjerljivim.

Majčina briga je istodobno i dar i potreba. Njezina krhkost i krhkost svijeta ista su krhkost. »Čim si prispjela, brže–bolje sam te privila uza se. Znaš li da u tom trenutku stravične okrutnosti i neizrecive nježnosti započinje svijet?« — tom rečenicom Kolanović obgrljuje tu krhkost. Svijet ne počinje velikim riječima. Počinje i završava zagrljajem.

Iako je majka ta koja verbalno plete mrežu brige, uloge se katkada odmjenjuju: kći je ta koja na kraju majku vuče prema površini svojim osmijehom. Čak su i ilustracije u knjizi zajednički rad (autoričina naslovnica s likovima majke i kćeri u gorućem krugu te vinjete njezine 12–godišnje kćeri), što upućuje na to da se granice između subjekta koji brine i subjekta o kojem se brine neprestance prelijevaju.

Između zbirke priča *Poštovani kukci (i druge jezive priče)* i romana *Materina* Maše Kolanović postoji očit kontinuitet. Riječ je o dvama djelima koja dijele istu autorsku DNK: britku kritiku suvremenog društva, opise tjeskobe današnjeg čovjeka i motive otuđenja. No, dok su *Poštovani kukci* dijagnosticirali trenutak u kojem je potrošač postao zamjenjivi insekt zarobljen u birokraciji i brizi o kreditima i preživljavanju, *Materina* ide korak dalje — ona prikazuje prostor u kojem se sustav ogoljuje i traži lijek.

Roman *Materina* stilski je hibrid. Autorica koristi formu suvremenog, tehnologiziranog romana (kratka poglavlja, fragmenti, simulacija digitalne komunikacije), ali u tu strukturu ubrizgava toplu i uznemirujuću supstancu: majčinsku brižnost. Okosnica romana glasovne su poruke, pa je stil obilježen usmenošću. Rečenice se granaju, ponavljaju, prekidaju same sebe i ponovno pokreću. Kćeri odgovara bez interpunkcije, dugim rečenicama koje odbijaju završiti jer bi završetak poruke značio i prekid razgovora: »... samo mi se javi jesi li stigla jesi li jela nemoj ići u duboko čuvaj se tamo je sunce prejako čuješ li me?!« Majčin je jezik dinamičan, ritmičan i često se prelijeva u prave verbalne bujice. Njezine rečenice imaju tendenciju širenja, akumulacije motiva i gradacije. Jedno od najmoćnijih stilskih oružja Maše Kolanović upravo je sposobnost da od najsitnijeg, naizgled nevažnog predmeta stvori čitavu društvenu ili kozmičku metaforu. Ta unutarnja potreba da se »sve izgovori« i da se obuhvati cijeli svijet u jednoj glasovnoj poruci stvara osjećaj hitnosti i egzistencijalnog bdijenja. Govor u njezinu svijetu ritual je preživljavanja.

Stil u romanu višedimenzionalan je. Autorica posjeduje rijedak dar za gorko–slatki ton, za spoj humora i apsurda. Njezin tekst funkcionira kao emotivno klatno: u jednom trenutku je duhovita, a u drugom tjeskobna i zabrinuta. Smijemo se, primjerice, kada majka zamišlja da je njezinim stanom protrčao gol neki konceptualni umjetnik noseći kćerine papuče ili kada u poruci objašnjava kćeri zašto susjeda suši krastavce na balkonu, a onda nam zastane dah jer u istoj poruci objašnjava zašto ljudi bježe preko žice, pritom i sebi samoj hodajući po žici koja joj probada srce.

U romanu se majka obraća kćeri u drugom licu, što je ujedno i jezgra autoričina narativnog postupka. Ta je odluka, čini mi se, trostruko utemeljena: u poetici, naratologiji i filozofiji. Na razini poetike i stila, odabir drugog lica omogućuje autorici da prozu približi poeziji, točnije lirskom monologu, epistolarnoj formi i ritmu usmenosti. Ponavljanje motiva (hrana, sunce, more, vijesti o ratu) unutar ti–naracije djeluje poput poetskog refrena. To je poetika glasa, daha i drhtaja te estetika intimnosti. Naratološki, drugo lice jednine (ti–naracija) jedno je od kompleksnijih i rjeđih rješenja u književnosti. Stvara stalnu napetost jer čitatelj osjeća odsutnost onoga komu se obraća, tj. kćeri, čak i kad anticipira njezine odgovore izrečene vlastitim joj jezikom (što tvori učinak začudnosti). Ti–naracija prepleće vrijeme pripovijedanja i vrijeme događanja: retrospektivne ulomke i sadašnjost obraćanja. Majčine riječi izgovorene su »sada

i ovdje« u njezinom umu a njezin glas putuje kroz digitalne kanale. Sve to stvara iznimno dinamičnu i gustu narativnu strukturu. U filozofskom smislu, pisati u drugom licu znači postaviti odnos prema Drugome u središte pisanja i života. Kapitalistički sustav potiče nas na misao u prvom licu jednine (»ja« — moji interesi, moj uspjeh, moj profit) ili u trećem licu (»ono« — promatranje svijeta i ljudi kao objekata i resursa). Drugo lice (»ti«) može se čitati, u Buberovu smislu, kao filozofski prosvjed protiv takvog svijeta. Obratiti se nekome s »ti« u trenutku njegove najveće tjeskobe znači odabrati suosjećanje i ranjivost, prepoznati »ti« kao »ja«. A to ne stane u psovku.

Kada se u narodu kaže nekome da »ide u materinu«, riječ je o psovki s vulgarnim prizvukom, o prokletstvu koje one nepoželjne progoni do ništavila. I da, ovaj svijet već jest uglavnom u »materini«. Spašava ga jedino prisutnost i dobrota. Stoga naslov romana, čini mi se, ne priziva psovku, nego je preokreće — poziva na povratak ishodištu, u prvobitno stanje iz kojega se možda možemo ponovno roditi. Maša Kolanović u *Materini* prevaljuje taj put: iz prostora psovke prelazi u vrijeme ljubavi, iz tjeskobne zabrinutosti u sveopću brižnost kakva ne isključuje, nego povezuje i spašava ljudskost. Stoga u *Materini* nema dviju ljubavi ni dviju tjeskoba. Samo je jedna i ime joj je ljubav koja je pogledala dalje. Majka u Zagrebu ne može se bojati za svijet, a da se ne boji za kćer koja će u njemu ostati kad nje više ne bude. Ne može voljeti kćer, a da ne zavoli svijet u kojem će ta kćer morati živjeti.

No, roman *Materina* nije tek knjiga o majčinstvu, nije roman o intimnoj tjeskobi jedne majke, nego — politička knjiga. Ostati nježan u grubom svijetu politička je odluka od koje se ne odustaje. Razrješenje sraza između kapitalističke logike (sustava, otuđenja, ekrana) i ljudske logike brige (prisutnosti, slušanja, empatije) ne donosi naivnu pobjedu jedne strane. Autorica umjesto toga nudi duboko potresnu i inteligentno duhovitu katarzu u kojoj »materina« ne uništava sustav, već ga prepisuje i neprestance prevladava iznutra, kroz princip nade.

Na kraju, to je molitva. Ona istinska. Koja počinje kao glasovna poruka: »Jesi li jela?«, a završava kao vapaj za sve. U ime sviju.

JADRANKA BRNČIĆ

Iz nevremena i nemesta

Monika Herceg: *Ovdje počinje šuma*. Fraktura, Zagreb, 2026.

Ako bi me neko pitao da ukratko opišem prvi roman Monike Herceg, to bi izgledalo ovako: ova knjiga se ne čita za stolom, ni uz kafu. Ona se čita šestim čulom, viseći naglavačke u pećini. Smešten u protojezik zemlje i tela, ovaj roman prenosi elementarno disanje šume kao izvora života, straha i sećanja.

U tekstu kao i kući, toj materici životâ koje u svojim vlažnim sobama nosi, obitava Žena, u prvom i svim drugim licima: u liku babe, majke, devojčice ili šume. Potonja je i fantazmagorični unutrašnji svet deteta koje odrasta u ratom prožetoj, nehumanoj okolini, bez topline i sigurnosti. Šuma je njeno utočište; kroz babine priče, ona je upoznaje, od korenja naviše. Reči prokošćavaju stvarnost kao zemlju iz koje cvile duše njenih predaka, dok ih ne usliši sledeći krug, pa i same ne postanu drvo ili ptica.

Roman nema klasičnu radnju; složena je i često asinhrona pripovest koja se proteže, pokatkada u istoj misli, preko više vremenskih crta, ratova i generacija. Likove upoznajemo njuhom, nefiltriranim pogledom u bitak koji se kiseli i stoji, bez

obzira na vreme i okolnosti. Svuda se oseća hladnoća koja izbija iz zidova »prakuće«; nju svi likovi nose na svojim plećima.

A možda ona nosi njih? Motiv kuće koja na fragilnim nogama »prati« svoje ukućane kroz vremenoprostor, noseći u sebi i na sebi teret svih života koji su u njoj počeli ili završili, podsetio me je na Mijazakijevo remek–delo, animirani film »Howl's Moving Castle«. Howlov pokretni dvorac — zapravo, teško opisiva skalamerija na doslovno kokošijim nogama, tumači se upravo kao eksternalizirani emotivni teret i arhitektonski nastavak junakove psihe. Dvorac je neskladna gomila starog gvožđa, napuštenih konstrukcija i otpadaka koje je sakupio bežeći od vlastitih trauma. Kao i kuća u romanu *Ovdje počinje šuma* — sačinjena od poratne neimaštine, starih krpa, vlage i obiteljskih strahova — i ovaj dvorac, sagrađen kao junakov odbrambeni mehanizam od spoljnog sveta i rata, sa sobom konstantno nosi terete prošlosti.

Junak/inje romana, poput Howlovih saputnik/ca, izbeglice su iz rata i/ili ličnih strahota. Oni doslovno i metaforički »nose« svoju kuću kao psihološki teret, ali ujedno ta neudobna struktura nosi njih i pruža im, svom nasilju, raspadanju i traumama uprkos, jedino dostupno utočište.

Knjiga je sagrađena u kompaktnim, žuljevitim celinama. Čita se lako i dugo leži nesvarena u damarima. Među redovima joj šetaju pauci i stonoge iz imaginarijuma devojčice, još uvek srodnije prirodi no društvu. Patrijarhalni kazamat u kome svi obitavaju, odražen je u karakterima babe i majke, utopljenim u siromaštvo i jednoobraznost puta koji je jedino bio moguć za ženu u ruralnim krajevima Hrvatske, ali i u potpunoj emocionalnoj utrnulosti muških likova. Muškarci uče da svoje emocije suspreže, no time ih ne eliminišu. Sve se potisnute senzacije slažu negde po njihovim stijenkama i na dnu bića, tamo gde nikad ne prestaju da budu osećajuća bića. Ono što ne uspeju da utope u alkoholu, izbiće na površinu kao agresivnost ili depresija. Muške batine su svakodnevica, žensko ćutanje svakonoćnica.

Poznati su nam ti obrasci, i naše vreme štrca mizoginiju gde stigne; svako malo oplačemo neku žrtvu femicida ili otkrijemo novu opskurnu stranicu za rasturanje pornografskog materijala. Kao da ne znamo gde je korenje tog zla, kostolomno nepriznavanje grešaka u sistemu — koje smo normalizirali, mi, nikogovićke, očevi, sestre, društvo. Nedavno je Monika Herceg učestvovala na predstavljanju knjige Gisèle Pelicot, koja, za mnoge neočekivano, nosi naslov *Radost života*. Podsećanja radi, Pelicot je postala globalnim simbolom borbe protiv nasilja nad ženama, jer je zahtevala javno suđenje bivšem suprugu i desetinama drugih muškaraca koji su je godinama drogirali i silovali. Način na koji je odbila da bude žrtva, te upornost u tvrdnji kako *sram mora promeniti stranu,* može se bez ikakvog preterivanja nazvati revolucionarnim.

Ovaj mini–ekskurs služi kao pozadina za skoro impresionističku, maglom razvlaženu sliku devojčičine babe iz romana, »dobre na jeziku i nožu«, tako da je se i đed bojao. Ako bismo se, inspirisani romanom, poslužili pagansko–mitološkim motivima, mogli bismo lik babe interpretirati kao onu finalnu, treću fazu u razvoju ženskog bića, *staricu* (crone), kako to tumače neke matrijarhalne kulturne teorije iz 20. veka (druge dve faze su »devojka« (maiden) i »majka« (mother)). Baba je »vještica« koja nožem brani sebe, ženu, život rođeni i nerođeni, slobodu da ne bude ono što se od nje očekuje, ako već ne može biti sve što bi mogla, da je rođena u drugačijem prostoru i vremenu.

Na momente se likovi i njihove perspektive stapaju u jedno. Ženski likovi su u ovoj knjizi diferenciraniji, imaju veći uticaj na živote drugih, u vlastitoj ili vremenskim crtama različitih generacija. Posmatramo svojevrsni feminizam s naličja: samonikla žena se uči da preživi; u mekoti šumskog tla koje stoji nasuprot smrtonosnoj patrijarhalnoj stvarnosti, ostavlja

četvoronožne tragove. Devojčica, beba, u majci i van nje, buduća i prošla, uvek je tu. Strana ljudima, komunicira sa drugim bićima i stvarima. Tečna kao lohije, podzemne vode, kiša koja se useljava u kuću zajedno sa njom. U močvarnom supstratu majčinog trbuha i sujevernim detaljima u kojima se ukotvljuju strahovi i snovi, ona je simbol obnavljanja života (sanjajući kako drugi umiru, »produžuje im život«).

Romane toka svesti pisali su, recimo, Clarice Lispector *(Živa voda)* i Thomas Bernhard *(Brisanje)*, pri čemu je Monikin pristup radikalniji. Rečenice su kraće, a dečju vizuru prekida hladni ton iste osobe iz perspektive odraslog. Ne postoji klasični monolog, već se glasovi prepliću poput različitih životnih oblika u šumskom biotopu. Nema dijaloga, mimetizma ni »proze« — sve je u ovom romanu pokretno.

Ovakvo pisanje je divljenje životu, divljanje života. Autorica ne dozvoljava misli da stane. Uhvati jedan kraj te pulpe od krvi i svetla i onda je izvlači u vlakno, kao obrnuta Arijadna, kroz lavirint šume u ništinu.

Beznađe je utkano u stvarnost ovih likova. Nema katarze ni karme, samo mala, uporna korovska biljka u sredini slike.

Bilo da vam je »legla« ili ne, ova knjiga će vas sigurno pratiti do ruba šume. A odande, kako znate.

JOVANA NASTASIJEVIĆ

Slika, tekst, intermedijski transfer — nastavak krležologije

Krleža i intermedijalnost. Ur. István Lukács (Stjepan Lukač). ELTE BTK, Szláv Filológiai Tanszék, Budapest, 2022.

Konferencijski zbornik radova *Krleža i intermedijalnost* István Lukács (Stjepan Lukač) urednički posvećuje ključnoj temi krležologije koja do sada nije imala zbornički format na tu temu. Radovi su interpretativno posvećeni načinima na koje književni tekst priziva druge umjetnosti i medije, ponajprije kazalište, glumu, masku, glazbu, slikarstvo, fotografiju i arhitekturu. Zbornik o intermedijalnom Krleži, nakon uredničke riječi (Stjepan Lukač u ulozi urednika zbornika, organizatora istoimenoga skupa i kao pročelnik Odsjeka za slavensku filologiju Filozofskog fakulteta u Budimpešti) te nakon pozdravnih riječi dekana Filozofskog fakulteta u Budimpešti Dávida Bartusa i veleposlanika Republike Hrvatske u Mađarskoj Mladena Andrlića, otvara tekst Tvrtka Vukovića »Bezdanost slike. Funkcija slike u Krležinu romanu *Povratak Filipa Latinovicza*« gdje autor razvija tezu da je *Povratak Filipa Latinovicza* (1932.) svojevrsna »tekstualna slika«: roman pomoću slika i metafora pokazuje ono što se ne može izravno prikazati ni racionalno objasniti. Pritom ističe da Filipov povratak nije samo povratak u prostor prošlosti nego način da se pokaže kako su povratak i odlazak istodobno povezani i suprotni. Ona uvijek u sebi nosi nešto drugo, strano i neuhvatljivo. Zato slika istodobno nešto pokazuje, ali i skriva ili deformira. Vuković se pritom poziva i na dekonstrukcijski pojam okvira kroz Derridaovu teoriju (uz Foucaultov koncept »similarnosti«), koji

upozorava da ne postoji potpuno stabilan okvir unutar kojega bismo mogli jednom zauvijek objasniti sliku. I okvir je dakako dio slike. Isto vrijedi i za metaforu: ne možemo potpuno govoriti o stvarnosti bez metafora, jer i naš govor o stvarnosti već oblikuje ono o čemu govorimo.

Zoltán Virág u članku »Boje koje vode svojim ishodišnim elementima. O Krležinu tumačenju umjetnosti Petra Dobrovića« podsjeća kako je Krleža posebnu pozornost posvetio slikovitoj fluidnosti Dobrovića 1921. godine, u četvrtom broju šesnaestog sveska časopisa *Savremenik*. Virág zapravo otvara pitanje kako slikarstvo prelazi u književnost. Dobrović slika tijelo, a Krleža ga ponovno »slika« riječima. Zato možemo govoriti o svojevrsnom tekstualnom prevođenju vizualnog iskustva. Krleža ne reproducira Dobrovićevu sliku, nego je transformira u novu, jezičnu sliku. Krležin odnos prema Dobrovićevu slikarstvu nije odnos jednostavnog prevođenja slike u riječ, nego transformacija vizualnog u verbalno: fluidnost i tjelesna zaobljenost Dobrovićevih aktova u Krležinu se tekstu pretvaraju u metafore tijesta, mesa i izlijevanja, čime tijelo gubi čvrstu granicu i postaje promjenjiva, gotovo organska masa.

Krešimir Nemec u tekstu »Tri Krležina slikara: Leone Glembay, Filip Latinovicz i Aurel« uspoređuje tri Krležina lika–slikara i preko njih pokazuje tri različita odnosa prema umjetnosti, umjetničkom stvaranju i društvu. Utvrđuje kako Leone, Filip i Aurel zapravo predstavljaju tri moguća položaja umjetnika u modernom društvu: Leone = umjetnik u egzistencijalnoj krizi, Filip = umjetnik u potrazi za autentičnošću i Aurel = umjetnik koji se prilagodio tržištu. I dok je Filipu slikarstvo egzistencijalna potreba, Aurelu je slikarstvo profesija i tržišna proizvodnja. Središnja je Nemecova teza, dakle, da se u Krležinu prikazu trojice slikara može pratiti prijelaz od umjetnosti kao egzistencijalne i spoznajne potrebe prema umjetnosti kao tržišnom proizvodu. Leone i Filip još uvijek pripadaju modelu umjetnika za kojega je stvaranje način postojanja, dok Aurel utjelovljuje umjetnika kao proizvođača robe. Na toj se razlici temelji i Krležina kritika građanskoga društva: ondje gdje novac postane osnovno mjerilo vrijednosti, ne komercijalizira se samo umjetnost nego se urušava i sustav estetskih i etičkih kriterija. U tom smislu rad prof. K. Nemeca pokazuje da su kod Krleže estetika i etika nerazdvojive — način na koji lik razumije umjetnost istodobno otkriva način na koji razumije čovjeka, društvo i vlastiti život.

Lana Molvarec u radu »Intermedijalnost agonije Laure i Križovca. Maske, slike i poneki koncert« analizira odnos između Krležine drame *U agoniji* i triju proznih tekstova iz glembajevskoga ciklusa — *Pod maskom*, *Barunica Lenbachova* i *Ivan Križovec*. Polazi od pretpostavke da se pojedina djela glembajevskog ciklusa ne mogu potpuno razumjeti ako ih se promatra izolirano, jer se motivi, likovi, emocionalna stanja i načini prikazivanja prenose iz jednog teksta u drugi. Temeljna je teza rada da *U agoniji* reprezentira intimni i bračni život kao društvenu izvedbu. Laura i Križovec nisu samo privatne osobe koje proživljavaju ljubavnu krizu nego su istodobno i izvođači različitih društvenih, rodnih i emocionalnih uloga. Njihov odnos funkcionira poput kazališne predstave u kojoj svatko nastupa prema određenim pravilima i očekivanjima. Zbog toga se u drami često pojavljuju riječi i metafore povezane s glumom, scenom, predstavom, zavjesom, maskom i demaskiranjem. Križovec, primjerice, govori o sudnici kao o pozornici na kojoj mora nastupiti poput glumca, dok Laura svoj položaj u braku i društvu također doživljava kao određenu vrstu izvedbe. Molvarec posebno analizira prozu *Pod maskom*, u kojoj se iskustvo glumice Štolcerove prikazuje kao iskustvo raskoraka između njezina unutarnjeg stanja i njezine javne izvedbe. Glumica prije nastupa osjeća snažan strah, nesigurnost i psihičku prazninu, ali unatoč tome us-

pijeva pred publikom izvesti svoju ulogu tako uvjerljivo da nitko ne primjećuje njezinu unutarnju krizu. Upravo taj primjer postaje važan za razumijevanje Laure i Križovca: ono što pojedinac osjeća iznutra ne mora biti vidljivo u njegovoj društvenoj izvedbi. Čovjek može biti potpuno nesiguran, očajan ili »prazan«, a ipak djelovati uspješno i uvjerljivo pred drugima. U oba teksta pojavljuje se ideja da je društveni život svojevrsna kazališna izvedba. Međutim, Molvarec ne smatra da se time samo prikazuje lažnost građanskoga društva. Njezina je interpretacija složenija: Krleža dovodi u pitanje samu mogućnost da postoji neko potpuno autentično lice koje se nalazi iza društvene maske. Maska stoga nije samo nešto što skriva »pravo lice«; ona postaje dio samoga identiteta. Upravo je to ključno za interpretaciju Križovca. Laura ga pokušava razotkriti i doći do njegova »pravog lica«, ali ga na kraju prepoznaje kao »masku sa tridesetitri maske«. Križovec neprestano mijenja svoje uloge i načine ponašanja. On je odvjetnik, ljubavnik, društveni čovjek, prijatelj i javna figura, a svaka od tih pozicija zahtijeva drugačiju izvedbu. Molvarec stoga zaključuje da iza njegovih maski ne moramo nužno pronaći jedno konačno i autentično lice. Naprotiv, identitet se oblikuje upravo kroz različite izvedbe. Ista se logika može primijeniti i na Lauru. Ona želi otkriti istinu o Križovcu, ali istodobno i sama sudjeluje u društvenoj igri. Kao supruga, poslovna žena i ljubavnica ona također izvodi određene društvene i rodne uloge. Njezin problem nastaje kada više ne uspijeva održavati ravnotežu između unutarnjih osjećaja i vanjske društvene izvedbe. Za razliku od glumice Štolcerove, koja uspijeva svoje unutarnje stanje sakriti od publike, Laura se postupno sve više emocionalno razotkriva. I dok Štolcerova, premda iznutra osjeća strah i prazninu, uspijeva profesionalno odigrati svoju ulogu, Laura, međutim, ne uspijeva vlastitu emocionalnu nutrinu pretvoriti u uspješnu društvenu izvedbu. Ona se »ogoljuje« pred drugima i time gubi mogućnost kontrole nad vlastitim položajem. Njezina potraga za istinom tako postaje autodestruktivna. Molvarec zatim pokazuje da intermedijalnost u Krležinu djelu nije ograničena samo na kazalište. Glazba ima važnu ulogu u prikazivanju emocionalnih i psihičkih stanja likova. Posebno se analiziraju glazbene metafore kojima se opisuju Laurina tuga, ljubavna čežnja, strah i emocionalna panika. Laura se uspoređuje s glazbom, violinom i kantilenom, a njezina se unutarnja stanja prikazuju kao svojevrsna glazbena kompozicija.

Posebno je važna fotografija nage Izabele u trećem činu *U agoniji*. Ona pokreće proces konačnog razotkrivanja. Fotografija razotkriva Izabelu kao Križovčevu ljubavnicu, ali istodobno razotkriva i Lauru, njezin brak, njezinu intimnost i njezine emocionalne odnose pred policijom i zakonom. Fotografija tako postaje svojevrsni materijalni dokaz koji ruši prethodne društvene maske. No njezina funkcija nije samo razotkrivajuća: ono što se razotkriva istodobno dovodi do Laurina gubitka vlastitog uporišta i završava njezinim samoubojstvom. Lana Molvarec se stoga vraća pitanju identiteta. Ako je društveni život izvedba, postavlja se pitanje postoji li identitet prije izvedbe i nakon nje. Njezina je interpretacija da Krleža upravo tu pretpostavku dovodi u pitanje. Ne postoji jednostavan put od maske prema »pravom« licu. Umjesto jednog stabilnog identiteta dobivamo mnoštvo izvedbi, perspektiva i oblika predstavljanja. U tom smislu autorica preispituje i tradicionalne realističke i naturalističke modele književnosti. Takvi modeli često pretpostavljaju da književni lik ima duboku psihološku jezgru koju autor/pripovjedač može postupno otkriti. Krležini tekstovi, prema njezinu mišljenju, pokazuju da je takva ideja problematična. Lik nije nužno »skriven« iza maske; njegov se identitet proizvodi upravo kroz različite maske, govore, geste, slike i izvedbe. Završno, autorica upozorava da iako je kod Krleže če-

sto povezana s laži, društvenom prisilom i marionetskim postojanjem, izvedba može biti i kreativna mogućnost oblikovanja sebe. To pokazuje upravo Laura u rijetkom trenutku kada svira Rahmanjinova i svojim nastupom potpuno ovladava prostorom i publikom. Tada ona prestaje biti samo društvena uloga i postaje umjetnica i subjekt vlastite izvedbe. Vrijednost ovoga čitanja jest u tome što intermedijalnost ne promatra samo kao pojavljivanje drugih umjetnosti unutar književnoga teksta nego kao način na koji Krleža problematizira pojam identiteta. Kazalište, maska, glazba, slikarstvo i fotografija pokazuju da su ljubav, brak, rodni identitet i društveni položaj također svojevrsne izvedbe. Zato *U agoniji* postaje i drama o nemogućnosti da se čovjek potpuno odvoji od društvenih uloga koje izvodi. Laura želi skinuti Križovčeve maske i pronaći njegovu istinu, ali otkriva da iza maski nema jednostavnog, stabilnog identiteta. Time se ljubavna tragedija pretvara u šire pitanje: može li čovjek uopće postojati izvan svojih društvenih, kulturnih i izvedbenih uloga? Upravo zato Molvarec zaključuje da Krležin glembajevski ciklus ne treba čitati samo kao kritiku građanskoga društva nego i kao kritiku književnih modela koji pretpostavljaju da iza društvene maske postoji konačna, autentična i psihološki objašnjiva istina o čovjeku.

Izlaganje Istvána Lukácsa (Stjepan Lukač) »Krležine sirene bioskopa« pokazuje na koji se način sintagma »sirene bioskopa« — gotovo kao »neznatna sitnica«, kako bi rekao Krleža — pojavljuje dvaput u njegovoj ranoj drami *Kraljevo* (1915.). Prvi se put javlja već na samome početku drame, u opširnoj i neuobičajeno dugoj didaskaliji, obilježenoj nizom umjetničkih i prirodnih kakofoničnih, ali i kakokromičnih, odnosno koloristički neskladnih stilskih postupaka i figura: » ... negdje iz daljine jedan herojski bariton u fonografu, pa sirene bioskopa u daljini«. Lukács (Lukač) pritom ističe da su fonograf i bioskop predstavljali dvije tada izrazito moderne tehnološke prakse: prva je akustička i omogućuje fiksiranje i reprodukciju ljudskoga glasa, dok je druga optička te omogućuje fiksiranje i reprodukciju pokretnih slika. Njihov će se tehnološki spoj ostvariti tek krajem dvadesetih godina 20. stoljeća pojavom zvučnoga filma. Drugo pojavljivanje iste sintagme povezano je s dolaskom prostitutki Margit i Stelle na scenu, također na samome početku drame. Sintagma tako dobiva funkciju zvučnog i scenskog signala koji najavljuje modernističku, tehnološki posredovanu percepciju svijeta.

Izlaganje Zoltána Medvea »Krleža — jedan od mojih medija. Bora Ćosić o Miroslavu Krleži« usmjereno je na način na koji Bora Ćosić u svojim knjigama *Poslovi/sumnje/snovi Miroslava Krleže* (1983.), *Doktor Krleža* (1988.) i *Miroslavljevo jevanđelje* (2012.) oblikuje vlastiti odnos prema Miroslavu Krleži i njegovu opusu. Ćosićeve knjige, kako ističe Medve, ne pristupaju Krležinoj osobnosti i djelu u strogo znanstvenom smislu, nego se književnopovijesne i biografske činjenice neprestano isprepliću s autorovim vlastitim mišljenjima, stavovima i fiktofaktalnim postupcima. Na taj način granica između Krleže i Ćosića, između Krležinih i Ćosićevih tekstova te između njihovih mišljenja i interpretacija postaje namjerno zamagljena. U svojoj »primijenjeno–psihoanalitičkoj« esejističkoj knjizi *Poslovi/sumnje/snovi Miroslava Krleže* Ćosić pretežno nadopisuje i komentira Krležine misli. U »odgojnom romanu« *Doktor Krleža* poigrava se odnosom fakcije i fikcije, rekonstruirajući i istodobno fikcionalizirajući epizode iz Krležina života i njegova književnog stvaralaštva. U *Miroslavljevu jevanđelju* pak Krležin lik transformira u strip, čime isti predmet prevodi u posve drukčiji semiotički i medijski kôd. Sve tri knjige pritom otkrivaju ambivalentan Ćosićev odnos prema Krleži. Čitatelj se istodobno suočava s iskrenom, ali i ironijski problematiziranom, gotovo »lažnom« apoteozom Krležina lika. U središtu Medveo-

va izlaganja nalazi se stoga pitanje kako razumjeti ključnu rečenicu iz *Doktora Krleže*: »Vi ste namislili naseliti se u tuđoj lubanji, pa sada izvolite!« Upravo ta rečenica otvara pitanje odnosa prema tuđoj svijesti, autorskom identitetu i pokušaju da se književni subjekt nastani u prostoru drugoga autora. U tom se kontekstu Medve služi Jakobsonovom kategorizacijom prevođenja kako bi odgovorio na pitanje zašto je Ćosić o Krleži napisao upravo tri knjige. Treća knjiga, *Miroslavljevo jevanđelje*, odnosno strip, pritom nije tek dodatak prethodnim dvjema knjigama, nego njihov svojevrstan semiotički nastavak. Nakon zahtjevne esejističke i fikcionalne obrade Krležina lika, strip omogućuje novo približavanje Krleži putem drugoga medija.

Ivana Žužul u radu »Izgubljeno u Krležinim intermedijalnim transpozicijama« analizira postupke i učinke premještanja pripovjednih struktura iz jednoga medija u drugi, usredotočujući se na transpoziciju Krležine novele *Cvrčak pod vodopadom* i dijaloškoga fragmenta *Finale* (iz knjige eseja *Deset krvavih godina*) u filmski scenarij *Put u raj*. Polazeći od postklasične naratologije, autorica transpoziciju ne razumije kao puko prenošenje postojeće pripovjedne strukture, nego kao proces u kojem nastaje nova pripovijest, oblikovana subjektivnom pozicijom i osobnom »mitologijom« onoga koji je prerađuje. Scenarij/drama *Put u raj* (kao posljednja Krležina drama iz 1970.) stoga ne treba promatrati kao jednostavnu adaptaciju *Cvrčka pod vodopadom*, nego kao novu pripovjednu konstrukciju nastalu procesom subjektivne interpretacije i intermedijalne transpozicije. Subjektivnost interpretatora pokazuje da svako prepričavanje, sažimanje ili transponiranje neke priče istodobno proizvodi i novu priču.

U središtu rada »Dramatologija u aktu intermedijalnosti — Krleža, Špišić, Lukač« Gorana Rema nalazi se intermedijalnost, pri čemu dramski tekst ne funkcionira kao zatvoren književni sustav, nego kao prostor susreta različitih medija, kulturnih obrazaca, povijesnih iskustava i književnih postupaka. Sažeto, Remova komparativna perspektiva demonstrira tri problemska čvorišta: Krleža (*Maskerata*) — avangarda i knjižnica; Špišić (*Dobrodošli u rat*) — rat i dokumentarizam; Lukač u *Preobraženjima* — panonizam i žanrovska preobrazba.

Jolán Mann u radu »Filmičnost Krležinih djela u zrcalu filmske estetike Béle Balázsa« istražuje odnos između Krležine književnosti i filmske umjetnosti, dovodeći ga u vezu s estetičkim i teorijskim promišljanjima mađarskoga književnika i jednoga od pionira filmske teorije Béle Balázsa. Polazište rada čini Krležin rani susret s filmom tijekom boravka i studija u Budimpešti, pri čemu autorica nastoji pokazati da se filmska vizualnost i načini filmskoga oblikovanja mogu prepoznati u različitim fazama Krležina opusa — od ranih drama i dnevničkih zapisa do kasnijih književnih djela. Iako Krleža nije sustavno razradio vlastitu teoriju filma, njegov odnos prema filmskoj umjetnosti otvara niz pitanja o vizualnosti, montaži, pokretu i intermedijalnosti. Mann osobitu srodnost uočava između Krležinih *Legendi* i Balázsevih misterijskih drama, prije svega u njihovu oslanjanju na mit, glazbu, pokret, vizualne elemente i simboličke strukture. U oba se slučaja nastoji prekoračiti granice tradicionalnih umjetničkih i žanrovskih oblika te uspostaviti svojevrsni sintetički odnos različitih umjetnosti. Posebno mjesto u radu zauzima usporedba Krležinih i Balázsevih pogleda na filmsku umjetnost. Balázs u nijemom filmu prepoznaje mogućnost povratka ikonskom, vizualnom jeziku geste i mimike, dok i Krležin odnos prema nijemom filmu pokazuje fascinaciju njegovom sposobnošću da iskustvo izrazi bez verbalnoga posredovanja. Istodobno, obojica kritički promatraju kič i industrijsku proizvodnju masovne kulture, ali u razvoju filma prepoznaju i nastanak novoga, sofisticiranog umjetničkog jezika.

Mann stoga Krležinu »filmičnost« ne svodi na prisutnost filmskih motiva ili izravne reference na film. Film se u njegovim djelima pojavljuje i kao način oblikovanja književnoga teksta: u postupcima nalik filmskom rezu, montažnom povezivanju prizora, naglom sučeljavanju različitih perspektiva i vizualnoj organizaciji pripovjednoga materijala. Filmsko tako postaje svojevrsni model mišljenja i strukturiranja književnosti. U tom je smislu osobito važna usporedba s Balázsem i njegovim djelima *Der sichtbare Mensch oder die Kultur des Films* (1924.) i *Der Geist des Films* (1930.). Posebno zanimljiva postaje i poveznica s motivom Kristofora Kolumba, koji se kod obojice autora može razumjeti kao figura istraživanja novih umjetničkih, kulturnih i perceptivnih prostora. Film se tako ukazuje ne samo kao novi medij nego i kao nova mogućnost gledanja i spoznavanja svijeta. Pritom autorica sustavno pokazuje da i Krležini rani antiratni dnevnici, *Davni dani*, premda se u njima film izrijekom ne razmatra, pokazuju određene strukturne sličnosti s filmskim načinom oblikovanja. Riječ je, naime, o postupku koji Viktor Žmegač prepoznaje kao tehniku filmskog reza, ostvarenu »naglim sučeljavanjem oprečnih sekvenci, bez ikakvih posredovanih elemenata u kompoziciji. Smisao se konstituira tek posredstvom konteksta«. Filmska iskustva iz razdoblja nastanka dnevničkih zapisa Krleža će izrijekom tematizirati tek u svojim kasnijim djelima, dok su njegove neposredne izjave o filmu i vlastitim filmskim iskustvima objavljivane razmjerno kasno i fragmentarno, ponajprije u različitim intervjuima. Iz tih se iskaza, među ostalim, doznaje da je Krleža dvije godine prije nastanka prvih dnevničkih bilježaka, dakle 1912. godine, već intenzivno pratio filmske projekcije — u Budimpešti je gledao dokumentarne žurnale iz Balkanskog rata i razvijao izrazit interes za novonastali medij. Taj podatak dodatno osvjetljava filmsku senzibilnost koja će, premda još bez izravnog teorijskog promišljanja filma, biti prepoznatljiva u njegovu ranom dnevničkom pisanju.

Završno možemo reći, a da skratim možda već sada poduži prikaz, u Krležinu djelu umjetnost nije samo tema nego način spoznavanja i oblikovanja stvarnosti. Slikarstvo, kazalište, glazba i fotografija omogućuju mu da pokaže kako stvarnost nije stabilna i neposredno dostupna, nego je uvijek već posredovana pogledom, izvedbom, slikom, zvukom i jezikom. Navedeno dokumentiraju i završna pet radova u navedenom zborniku radova: Krystyna Pieniążek–Marković: »Nekoliko riječi o alkoholu i glazbi u Krležinu *Kraljevu*«; István Ladányi: »Unutarnji prijevodi: Krleža i symposionisti« (rad analizira recepciju Miroslava Krleže u vojvođanskoj mađarskoj književnosti tijekom 1960–ih, 1970–ih i 1980–ih godina, s posebnim naglaskom na časopise *Új Symposion* i *Híd* te na kulturno–politički kontekst u kojem se oblikovao status njegova književnog opusa, a posebna se pozornost posvećuje ulozi Ervina Sinkóa (Šinko) kao posrednika između Krleže, hrvatske književnosti i vojvođanske mađarske kulturne sredine te generaciji mladih symposionista okupljenih oko časopisa *Új Symposion*); Suzana Marjanić: »Krležin intermedij medicine i tzv. praznovjerja. Ili o alkemičarskom kinizmu Krležina eseja *O Paracelzu* (1942)«; Ivan Trojan i Denis Grgić: »Groteskni likovi u Krležinim ekspresionističkim dramama«; Paula Rem: »Joakim Dijak Žigman. *Geneza sebe* i konstrukcija identiteta kroz proces društvene interakcije«. Navedena završna analiza povezuje Meadovu teoriju »geneze sebe« s intertekstualnim i postideološkim čitanjem Krležina romana, uzimajući u obzir povijesni kontekst Habsburške Monarhije, rastući antisemitizam i procese nacionalne, vjerske i političke identifikacije. Posebna se pozornost posvećuje odnosu Joje i Kamila Emeričkog, čiji se identiteti oblikuju kroz međusobnu sličnost, opreku i stalni dijalog. Rad pokazuje da *Zastave* identitet ne predstavljaju kao unaprijed

zadanu i nepromjenjivu kategoriju, nego kao procesualnu, relacijsku i situacijsku konstrukciju. U tom se smislu Joakimov enigmatski identitet može razumjeti kao jedno od mjesta na kojima Krleža problematizira međuodnos osobnog identiteta, kolektivne pripadnosti, ideologije, religije i političke povijesti. Njegova višestruka identifikacija, kao i enigmatsko podrijetlo njegove majke Eleanor von Schönau, očuha Žigmana i oca Gašpara Dijaka, otvaraju mogućnost čitanja njegova identiteta kroz pitanje potisnutog židovskog podrijetla.

SUZANA MARJANIĆ

Premještanje planine, otvaranje prostora

Emilija Kovač: *kao huia kao voda kao stablo.* Ogranak Matice hrvatske u Čakovcu, Čakovec, 2025.

Za razliku od zapažene prethodne knjige pjesama *Razmatranja,* u kojoj pjesme u prozi tek uglavnom uokviruju sadržaje i oblike konvencionalne pjesme, pa i one na materinjem kajkavskom jeziku, u novoj se zbirci Emilija Kovač konceptualno odriče lirskog meandriranja, odnosno uspjeloga baratanja slobodnim stihom, određenim ritmom i jezicima, u korist narativne rečenice i bogatstva smisla, koji kao da se vrlo osmišljenim poglavljima i kompozicijom knjige međusobno nadopunjuje i nadograđuje. *O rubovima*, jedna od ponovljenih pjesama iz *Razmatranja*, ovdje nije tek zaključna pjesma uvodnoga ciklusa, nego kao uvodna i ponovljena zaključna pjesma knjige otvara i zatvara beskrajan asocijativan niz »mjesta gdje stvari postaju ozbiljne«, jer su slabo naseljena, pa nas njihova blizina uznemiruje, tako da bi bilo dobro da nas prije njih »prigrli kakva imaginarna šuma, usput, bez namjere«, zato što:

> *U stablima žive najljepši ljudi i mogu se prestati bojati. Dok im pripadam, moj rub je i njihov rub i više nije samo do mene. Dodirnem koju lisku, plojku, palistak, ako zapijuču i zaiskre, dobro je, mogu ostati.*
>
> *Ako ne, isto tako.* (str. 7 i 76)

Iz izdvojenog vidimo smjer i način, kao i zaključni rezignacijski ton: smjer su imenovanja, nominiranja pojma, način je sugestivno propitivanje njegova značenja, uz čestu neuobičajenu jezičnu inovativnost u izrazu (liska, plojka, palistak: ptica, kamenčić…), kojima se asocijativno polje pjesme proširuje do zagonetne zaumnosti, kao poznatom sredstvu za postizanje određene literarnosti ili boljega stila. I *huia* iz naslova, izumrla vrsta ptice, ima istu stilsku namjenu. Odnosno, kako glasi autopoetička izjava iz druge uvodne pjesme:

> *Dok nitko ne gleda, zakrivim vrijeme na mjestima gdje se ne očekuje, kliznem niz ogibne valove, ispresijecam se sama sa sobom i stvarima oko sebe u svim dostupnim točkama, piksel po piksel: postanem hologram.* (str. 8)

Slijede *Brojalice* (na tragu Anke Žagar: kad te izgovorim, budeš), pobrojavanje postaja »fluidnosti bivanja«, prvo otvaranje vrata (koja, uz njegove brojalice, podsjećaju na *Bajku o vratima* Danijela Dragojevića), brojanje riječi ili riječima, tek kao zagrijavanje za jedno od središnjih poglavlja i tema knjige, naime za — *Uzgajanje planine, korak po korak.* Zato je ono podijeljeno na dvije cjeline, na osnovni i varijabilni dio.

U osnovnom dijelu, nakon uvodnoga predstavljanja u kojem saznajemo da se autorsko *ja* javlja kao »majka planine«, ali »koja ću biti moja« (htio bih vjerovati da nije nenamjerna gramatička greška, mala provjera prvotiska ide u tom smjeru:

»takva je to planina, moja«), izrečena, zaživjela i posvojena, treba biti i osvojena, pa slijede dva pokušaja uzgajanja planine (lijevi vrh, desni vrh), kao i premještanje planine, najprije teži ili općenitiji, a onda i četiri lakša načina. Za uzgajanje lijevog vrha »treba istražiti pedalj po pedalj raspoloživog prostora« te odabrati »sjemenku koja obećava«, dok desni vrh nikne na »gotovo neprihvatljivom mjestu«, a kako premještanje planine nije lak posao i koliko god se prilikom osvajanja i posvajanja otimala i ponavljala *ne ću*, »mislim o njoj kao o posljednjoj prilici da se zakorijenim i zaista pripadam«; zapravo, u prepletenom samorazgovoru pripovjednog glasa autorice i lirskoga subjekta pjesme saznajemo:

> *Procijeniš li da su kosine krenule previše strmo pa te uhvate strah i mučnina od same pomisli na uspon i spust, samo diši, ujednačeno i mirno: počeci su gotovo uvijek pomalo divlji i zanosni, no saberu se s vremenom pa budu prihvatljivi. Pusti tu svoju planinu da odmjeri što želi, može i na što je pripravna. Da se shvati. Trebaš, naime, njenu bezuvjetnu suglasnost dok tražiš prikladno mjesto na kojem možete biti to o čem se već radi u vašoj priči.* (str. 24)

Na kraju, za uzgajanje i osvajanje planine, kao i za uzgajanje boga »treba mnogo upornosti, poneki pad i nešto sreće«, dok »kamenje raste i množi se u grozdovima, lancima ili svako za se i svako na svoj način«, nama »treba mnogo samozatajnosti da se opstane u nizu, ponekad previše«, ali da nema »čuvara kamenja« bilo bi još teže (»sve bi te stvari s kamenjem bile prilično nezgodne za život«), premda ni njima samozatajnost nije vrlina (kako čitamo u izvornoj varijanti, iz *Razmatranja*). No, tko su čuvari kamenja i je li Emilijina planina sastavljena od monolita, koji su »tašti i svojeglavi« ili od ulančana kamenja ne znamo ništa ili o tome možemo samo nagađati. Nešto više saznajemo o stanovnicima ili krajoliku planine, varijabilni dio uzgajanja planine sugerira da brdo koje su si kupile Tatjana Ante Tomića, pjesnikinje Diana Burazer i naša autorica, treba imati šumu, spilju, johe zmajeve (zbog kojih ga je izmislila), a najviše ptica, pokoje drvo, drvored, kao i neka njoj draga čudovišta od kiklopa do vukova, zmajeva i bića kojima se još nada. Zaokruženje planine, odnosno priznanje o svemu što zna o toj svojoj planini Emilija Kovač reći će nam ako je shvatimo ozbiljno, pa evo, jesmo:

> *Čim me shvate ozbiljno, priznat ću sve što znam o toj planini koju čupam iz nepostojanja, zub po zub, biće po biće, zašto mi sve to toliko treba i da sigurno neću odustati. Usudim se reći strašno — nikad. Samo da dođemo do svojih riječi, padeža i prikladnoga sklanjanja, sprezanja, slaganja za to što nas je snašlo pa onda.* (str. 40)

Pa onda, slijede dva međupoglavlja u kojima se Emilija Kovač sumjerava s nekoliko pjesnikinja preuzevši naslove njihovih pjesama (zanimljiva bi bila analiza obje pjesme, jer je riječ o svojevrsnom postupku iz tečaja kreativnog pisanja), odnosno, koja posebno s *Dramaljskim sutonom: Rašomonom*, sretno premošćuje prethodna dva glavna poglavlja sa zaključnima. U nekoliko zorova (od zôr: ono što se vidi, izgled, ali i opažaj, očiglednost), dakle u par perspektiva, u smislu gledišta, stajališta s kojega se što promatra, koja nadopunjuju sliku što se jednom stvara iz očišta lirskoga subjekta ili autorice, a drugi put iz onoga što vidi djevojka, pas ili ptica, dolazimo do dva završna poglavlja knjige — *Otvaranje prostora* i *Odlazak*.

Iako nas ovdje kao čitatelja već hvata omamljenost od množina doživljaja, opisa, preispitivanja pripovijedanog i lirskog *ja* sa slikom kao ptice, kao vode, kao kamena, kao boga, kao zmije, lisice: »kao ja (sve odjednom)«, *Otvaranje prostora* započinje neobičnom vizurom, lirski se subjekt obraća (konačno) jednom muškom *ti:*

> *Možda ti dopustim da sutra proviriš kroz dimnjak — da vidimo što će nam to donijeti. Ili kroz ključanicu. (str. 61)*

Za razliku od nekoliko »muških« pjesama ili zapisa o svim njezinim muškarcima, koji su »od samog početka bili neodoljivi, možda tek malo nedovršeni«, kao u knjizi *Razmatranja* (str. 114), brzo se ovdje Emilija povlači u svoje jato, s kojim živi »na samom rubu prostora« koje zove svemirom i koji je »dovoljno protežan da u nekom kutku, gdje smo se skutrili jedni uz druge«, i gdje »svatko od nas uzgaja svoje zvijeri i svoje igračke pa je sve među nama, uz poneku nepriličnost uglavnom prihvatljivo« (str. 63). Vraća se temi vrata, kao mjestu ulaza, zatvorenosti i otvorenosti prostora, pa i kao mjestu izlaza, iako bi nekima bolje »legla, primjerice, poneka o ljubavi ili odanosti«. (isto)

Zato se javljaju u svakodnevici, »dani s Mašom, na rubu slike«, s glazbom, dani s nesretnim djevojčicama koje nestaju, kao i dani kojih se dobro sjećamo, premda se ponekad dogodi da izbrišemo koju od slika, zato što nije dobar kadar ili nema veze s nama, ali:

> *Ponekad namignem — reci me nekom, da budem, tu gdje se držim usnama, ušima, vlatima trave, što se već nađe prikladnim.*
>
> *Dokle se držim.*
>
> *Dokle se nađe prikladnim to da se držim.* (str. 70)

Zato je možda *Odlazak* obilježen odlučnošću (»kad, naime, odem, ja baš odem«), pa i kada nas i Bog napušta, kada za sobom zatvori ona vrata, s vjerom u njegovu radoznalost, »ja otvorim prozor: mogu kroza nj pustiti ptice, insekte, čestice kiše i prašine, što se već nađe na dometu, da uđu«. (str. 74)

Pa ipak, brojne inkantacije, određena bajanja i zazivanja riječi kojima prizivamo sudbinu ili samo svoju želju, žudnju, moguću predanost, utjelovljujući se u lijepim zapisima, pjesmama *u koje se obnavljamo,* slovom autoričina stiha, da »budem palimpsest, hoja, mapa za neki Verdis« (mikrolokacija smještena između Hrvatske i Srbije). Otvoreni prostor tako postaje obratna metonimija za nestvarno, gotovo nemoguće. Za rubni prostor naše utopije, koja možda još živi među pjesnicima: pardon, koja još živi samo u pjesnikinja, poput moje blize zavičajne susjede Emilije Kovač. (Za znatiželjne, nismo u rodbinskom, nego tek odnedavna u književnom srodstvu.)

Slučajno sam za intenzivno čitanje nove knjige Emilije Kovač bio dijelom pripremljen, jer sam poveći ciklus iz nove zbirke nedavno bio čitao u koprivničkim *Artikulacijama*, ali i nakon dvostrukog čitanja i svojevrsnoga suglasnog pročitavanja po poglavljima, zbirku pomalo neoavangardnog naslova *kao huia kao voda kao stablo* doživio sam kao istinski autoričin iskorak, manje glede njezina neposredna prethodnoga pisanja, više kao promišljeni korak u neko sveobuhvatno pjesništvo. Naime, ova cijela zbirka pjesama u prozi kao da ima ambiciju i svoj lirski glas, kao i glasove čitateljica ili čitatelja koji se s njom su–stvaraju, premjestiti u bogato metaforičko, simboličko polje komunikacije, ali ne tako da previše zagonetava, da bude odviše apstraktna i nerazumljiva, nego da na sve višem i višem asocijativnom smislu projašnjava i poziva na domišljanje, dopjevavanje. Bilo da govore o rubovima, fluidnosti bivanja, uzgajanju, osvajanju ili premještanju planine, o čuvarima kamenja, o stablu ili zvijerima ili životinjama, prostoru ili jednostavno vratima, bogu i odlasku, lirski zapisi Emilije Kovač (vrlo malim dijelom ponovljeni iz knjige *Razmatranja,* kao svom najbližem ishodištu), stvaraju jedinstvenu, bogatu koherenciju smisla, njegovim važnim nadopunama, kao i svojom cjelovitosti (na razni cijele knjige, jedinstvene, upravo neusporedive).

U nadi da moj kritički odaziv na ovu sjajnu knjigu poezije neće biti usamljen i da će pjesme Emilije Kovač naći put i do zahtjevnijih čitateljica i čitatelja suvremenoga pjesništva, očekujemo drugo prošireno izdanje (možda uz sve slične pjesme iz *Razmatranja* i drugih autoričinih knjiga),

možda u nešto boljoj opremi, ali opet uz diskretne, primjerene sadržajima pjesama, lirske crteže Kristine Horvat Blažinović. Utoliko prije što je knjiga Emilije Kovač *kao huia kao voda kao stablo* u međuvremenu dobila varaždinsku *Pjesničku nagradu Zvonko Milković*, pored gotovo podjednako kvalitetne i zaista uzorno opremljene četiri knjige pjesama pjesnikinja iz najužeg izbora za *Nagradu*: Lane Derkač: *Azil za nebeska tijela*, VBZ 2025., Marije Lamot: *Vrata koja ne znam otvoriti*, Mala zvona, 2025., Eveline Rudan*: Polje, slama, žudnja*, Fraktura, 2025. te Snježane Tramburovski: *Tajne uklesanih imena*, Studio Moderna d.o.o., Zagreb, 2025. Za središnji prostor naše bogate pjesničke utopije, koja zasigurno još živi među pojedinim domaćim pjesnicima, odnosno koja ponajviše živi u sve brojnijim suvremenim hrvatskim pjesnikinjama!

ZVONKO KOVAČ

Svjedočanstvo iz prve ruke

Giuseppe Masucci: *Vatikanska misija u Hrvatskoj 1941. — 1946. Dnevničke bilješke.* Priredio Franjo Maletić. Golden Marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2026.

Vrlo brzo nakon proglašenja satelitske tvorevine Pavelić je nastojao ishoditi u Vatikanu priznanje NDH. Ali vatikanska diplomacija, u duhu svoje tradicije, odbijala je to priznanje s izgovorom da za vrijeme rata ne priznaje novostvorene države. Ipak, opet u duhu svoje tradicije, a pod izlikom brige i zaštite interesa katolika, uputila je u Zagreb svojega promatrača (apostolskog vizitatora, ili »promatrača/izaslanika«) i njegova tajnika. Bili su to dva benediktinca, iz talijanskog svetišta Montevergine, ali bez ranijeg diplomatskog iskustva, kako ne bi izazivali sumnju. Promatrač je bio mons. Ramiro Marcone (1882. — 1952.), a poslove tajnika misije u Hrvatskoj obavljao je njegov subrat iz istoga svetišta o. Giuseppe Carmelo Masucci (1906. — 1964.). O. Masucci je 1932. godine boravio u Engleskoj gdje je, osim učenja engleskog jezika, uveden u poslove obavještajnog agenta, a u Hrvatskoj će djelovati kao legalni rezident, pod okriljem diplomatskog imuniteta sve do kraja misije. Mons. Marcone je boravio u Zagrebu u razdoblju od 3. kolovoza 1941. do 10. srpnja 1945., kada napušta Zagreb. O. Masucci nastavio je obavljati poslove vizitatora u Federalnoj Hrvatskoj do 20. ožujka 1946., iako za to nije imao nikakvog ovlaštenja.

O. Masucci za boravka u Hrvatskoj naučio je ponešto hrvatski jezik. Pisao je dnevne bilješke, uglavnom na talijanskom, i vrlo malo na hrvatskom. Na osnovi tih bilježaka nastao je »Dnevnik o misiji Masucci don Giusepa, tajnika Legata sv. Oca Pape, kod nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu, od 1. 8. 1941. do 20. 3. 1946 godine«. Dnevnički zapisi o. Masuccija s literarnog stajališta odlikuju se konciznim stilom, naglašenog, razumljivo, religijskog naboja, ali i lirski obojeni kada piše o atmosferi grada u kojem službuje. U opisima nasilja o kojima je čuo ili zlodjelima režima koje je vidio reagira emotivno, ne suzdržavajući se da ih nazove neljudskima, zločinačkima. S historiografskog gledišta *Dnevnik* je svjedočanstvo o djelovanju ustaškoga režima i Crkve koji pruža niz pojedinosti nepovoljnih i po režim i po Crkvu a ne može ih se kvalificirati kao komunističku, jugoslavensku propagandu.

U uvodnim napomenama *Dnevniku* o. Masucci kaže: »Pismom od 14. juna 1941 bio je prečasni opat D. Ramiro Marcone pozvan kod državnog tajnika kardinala Maglione–a. Potonji ga je primio 23. juna i saopćio mu, da je Sv. Otac odlučio,

da ga pošalje u novu kraljevinu Hrvatsku, da bdije nad vjerskim interesima jednog plemenitog naroda, ne kod vlade, nego kod episkopata.« U jednom kasnijem pismu objašnjava: »Sveta Stolica nije priznala Nezavisnu Državu Hrvatsku, jer održava redovne diplomatske odnose s onim državama, koje to žele i koje su univerzalno priznate općim mirovnim ugovorima. Zato nije mogla poslati svog redovnog diplomatskog predstavnika. Misao 'štititi vjerske interese jednog plemenitog naroda' izražava volju Sv. Stolice, da iskaže tim putem hrvatskoj državi najviše, što je bilo moguće u granicama nediplomatskih formalnih odnosa.«

Međutim, odmah po dolasku u Zagreb o. Masucci zapisuje 5. VIII. 1941.: »Posjeta Opata [Marconea] šefu vlade [Paveliću], koji izgleda zadovoljan s našim dolaskom i zahvaljuje Sv. Ocu.« A što se tiče odnosa Vatikan — NDH — Stepinac, jedan od priređivača *Dnevnika* za tisak, Marijan Mikac (1903. — 1972.), ukratko konstruira: »Čim je nadbiskup saznao za naš dolazak, požurio se iskazati svoje poštovanje predstavniku Sv. Stolice. Uvidio je odmah, da je Sv. Stolica našla sretno rješenje za pitanje svojih odnosa s novom vladom u Hrvatskoj. Prečasni Marcone kao opat reda Sv. Benedikta i takodjer radi svojih osobnih vrlina pruža prvorazrednu priliku, da se Hrvatska, službena i vjerska, osjeća sretnom radi ove osobite pažnje vatikanske diplomacije. Bijela odjeća benediktinskih redovnika zamjenjuje dobro poznat raskošan sjaj papinskog nuncija. Nadbiskup Stepinac prikazuje izkreno položaj u Hrvatskoj. On oštro osudjuje namjere, da se Crkva podloži državi. Ističe, da je velik rodoljub, ali ukazuje u isto vrijeme na mnoge diktatorske mjere, koje dan za danom postaju sve brojnije i štetne su takodjer za Crkvu.«

Međutim, što se može lako provjeriti sa stranica *Dnevnika*, vatikanski promatrači bili su u bliskom odnosu s predstavnicima ustaškog režima (A. Pavelićem, A. Artukovićem, E. Didom Kvaternikom, E. Lisakom i dr.) jednako kao i s predstavnicima episkopata (Stepinac, Lah i dr.) odnosno s katoličkim svećenicima, redovnicama i redovnicima. Pozivani su prilikom raznim prigoda, svečanosti, proslava kao i ostali predstavnici diplomatskog zbora. Bili su iscrpno informirani o svim zbivanjima u NDH, interno, od vlasti, privatno od predstavnika građana Zagreba, te osobito od fašističkih talijanskih diplomatskih, vojnih, obavještajnih i redarstvenih dužnosnika. S pojedinim ustaškim glavešinama družili su se i privatno, kao s Artukovićem koji da je bio veliki vjernik. (Zahvaljujući franjevcima uspio je na kraju rata pobjeći u SAD.) Mons. Marcone posjedovao je »diplomatski vizum« kojega je izdalo Ministarstvo vanjskih poslova NDH, br. 67/45, od 10. I. 1945., a vrijedi šest mjeseci, s potpisom nadstojnika Protokola MVP V. Mintasa [Vladimir Mintas, otac Ljerke Mintas Hodak], čime se jasno pokazuje da se mons. Marconea u NDH tretiralo kao diplomatu. Ne samo ovaj formalni vid, nego i cijeli niz kontakata, odluka, informacija, zbivanja i diplomatskih tajnih poteza, a koji se vide ili naslućuju u *Dnevniku*, dokazuju da je Vatikan priznao NDH *de facto* iako ne i *de jure*.

Uostalom, nešto slično i vrlo potkrijepljeno o vatikanskom *de facto* priznanju NDH tvrdi i hrvatsko–američki povjesničar Jozo Tomaševich: »Najbolji opis prave prirode odnosa između Vatikana i NDH nalazi se u dopisu Njemačke novinske agencije (DNB) iz Rima od 14. ožujka 1942: 'Prema dobro obaviještenim vatikanskim izvorima, između NDH i Vatikana ne postoje diplomatski odnosi, ali postoje povjerljivi odnosi i ovlašteni predstavnici koje priznaju obje strane.' Dan prije tog dopisa, njemački ambasador u Vatikanu, Diego von Bergen, poslao je izvještaj istog sadržaja svom ministarstvu. Prema von Bergenu, glavni razlog za uspostavljanje tih povjerljivih odnosa bilo je postojanje 'niza pitanja koja je valjalo prodiskutirati i riješiti. Najveći problem bilo je pitanje pravoslavaca'… Iz tih izvo-

ra jasno je da je Vatikan *de facto* priznao NDH. To mišljenje izrazio je i nadbiskup Stepinac pred sudom.« (Jozo Tomaševich: *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, EPH–Liber, Zagreb 2010. str. 592–593).

Što se ustaških zločina tiče u *Dnevniku* su vrlo ilustrativni prikazi postupanja režima prema Židovima. Pokušaji Stepinčevi i vatikanskih promatrača spašavanja Židova dali su slabe rezultate. Oni su se uostalom orijentirali na spašavanje Židova u miješanim brakovima s arijevcima. Ali ni kod njih nisu osobito uspjeli. Sam mons. Marcone napisao je, u izvješću poslanom državnom tajniku Maglioneu 1. prosinca 1942., da tokom »mojih posjeta Poglavniku i u mojim kontaktima s drugim civilnim vlastima, posebno s načelnikom policije, uvijek sam inzistirao na blagonaklonom postupanju sa Židovima. Odgovori su uvijek bili isti: 'Židovi moraju napustiti Hrvatsku; vlada nema namjeru grubo se prema njima odnositi.'« Ali, dodao je »Poglavnik je također dao naredbe u tom smislu. Budući da ovoj Vladi nedostaje snage da nametne disciplinu, lako je moguće, čak je i sigurno, da niže vlasti, umjesto da poslušaju naredbe nadređenih, često se upuštaju u ekscese koji su za svaku osudu.«!?

Kad je riječ o zločinima prema Srbima u *Dnevniku* jedva da se spominju iako su vatikanski promatrači o njima bili vrlo dobro informirani. To se može protumačiti sljedećim riječima J. Tomaševicha: »Po broju onih koji su sudjelovali, raznolikosti poduzetih mjera te političkim i vojnim posljedicama kojima su rezultirali, najdalekosežniji i najtragičniji ustaški progoni bili su oni Srba i SPC–a. Usprkos takvim progonima, ni Stepinac ni bilo koji drugi pripadnik hrvatske katoličke crkvene hijerarhije, koliko sam ja uspio ustvrditi na temelju dokumentacije, nije niti jednom javno protestirao. Niti je bilo protesta ili osude od strane Vatikana. De facto, Katolička crkva je, čini se, u potpunosti podržavala ustaški režim i njegovu politiku. Priličan broj katoličkih svećenika i veliki broj poznatih hrvatskih intelektualaca otvoreno je stao na stranu režima i prihvatio odgovorne položaje. Katolički tisak također je bio pun hvale za Pavelića i ustaše. Nakon rata, stajalište Katoličke crkve potvrdio je sam opat Marcone, papinski poslanik u Zagrebu. S njim je u Zagrebu 2. lipnja 1945. razgovarao major Owen Reed, britanski časnik, koji je u izvještaju o tom razgovoru napisao:

> Dr. Marconi [sic] smatra da je Katolička crkva u Hrvatskoj bila sklona previše se identificirati s ustaškim pokretom za vrijeme rata zato što:
>
> a) Mnogi hrvatski svećenici iskreno su i strastveno vjerovali u hrvatske zahtjeve za nezavisnošću. Nakon povlačenja Dr. Mačeka s političke scene i s obzirom na partizansko inzistiranje na federaciji i nacionalizaciji po komunističkoj liniji, ustaški pokret sve je više bio jedino utočište onih koji su vjerovali u istinsku nezavisnost hrvatske države. Slijedeći taj ideal, kler je često bio u iskušenju praviti se da ne vidi zvjerstva,
>
> b) Mnoge svećenike je u druženje s vodećim ličnostima ustaškog pokreta uvuklo to što su ovi bili revni katolici. Na primjer, tri najgora kriminalca u režimu, sam Pavelić, potom Juco Rukavina i Luburić, bili su odani i aktivni katolici (usput budi rečeno, francuski vicekonzul u Zagrebu smatra da u tu kategoriju svećenika spadaju i nadbiskup i Dr. Marcone).

Glavni predstavnik HSS–a u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi i njen prvi potpredsjednik, Juraj Krnjević, zbog toga je ukorio katoličku crkvenu hijerarhiju u Hrvatskoj. U javljanju putem Radio Londona emitiranom 16. studenoga 1942. javno je apelirao na Crkvu da u javnosti digne glas protiv ustaške politike prema Srbima:

> Ne obraćam se sarajevskom nadbiskupu dr. Šariću, koji se ponaša kao da je izgubio dušu i pamet, nego Vama, drugim poglavarima Katoličke crkve u Hrvatskoj da preispitate svoju savjest i uvidite da li ste sto posto ispunili svoju dužnost. Nije

dovoljno osnovati neke komisije i diskretno se distancirati od ustaških zločina, osobito od prijelaza na katoličanstvo. Potrebne su Vaše jasne riječi osude sukladno osjećajima hrvatskog naroda i učenju Katoličke crkve. Nažalost, takve riječi od svojih vjerskih vođa mi još nismo čuli.« (*Ibidem*, str. 610–611)

Sve u svemu, dragocjeno je da je u ovoj knjizi objelodanjen prijevod *Dnevnika* o. Masuccija sačinjen u Udbi. Pored madridskog izdanja iz 1967. i talijanskog iz 2018. sada možemo iscrpnije i podrobnije spoznati djelovanje misije vatikanskih promatrača u Hrvatskoj. Uz pomoć suradnika sačinjena je i objelodanjena tekstološka komparativna analiza triju verzija *Dnevnika*. No i dalje je ostao osnovni problem — nedostatak uvida u original teksta *Dnevnika*.

NIKICA MIHALJEVIĆ

Dekonstrukcija falsifikata i mita

Franjo Maletić: *Stepinčev grijeh — Vatikan i Katolička Crkva u vremenu kušnje*. Golden Marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2026.

Franjo Maletić (1951.), profesor, komunikolog, nakladnik i poduzetnik, podastro nam je opsežnu studiju (nepunih 600 str.) o jednoj od najkontroverznijih tema novije hrvatske historiografije. Pod naslovom *Stepinčev grijeh — Vatikan i Katolička Crkva u vremenu kušnje*, koji je sročen upravo tako, kako kaže autor, zato da bude izazovan, da skreće pažnju i da traži kritičko promišljanje. Građa od mnoštva dokumenata, ekscerpata, analiza i zaključaka podijeljena je u četiri skupine. Prva, *Vatikanska misija u NDH*; druga, *Sudbina jednog dnevnika*; treća, *Pet biografskih zapisa o ličnostima koje povezuje Dnevnik Giuseppea Masuccija*; četvrta, *Stepinac: nadbiskup, zatvorenik, kardinal, blaženik*. Ima tu i tamo pogrešaka, kao i stajališta s kojima se i ne moramo složiti, ali, općenito uzev, autor je poduzeo kolosalan napor da sačini studiju koja nikoga neće ostaviti ravnodušnim. Osobito onaj dio hrvatske revizionističke historiografije.

Maletićev doprinos ogleda se u dva smjera.

Prvi je historiografski. U knjizi *Vatikanska misija u Hrvatskoj 1941.–1946…* predočio je javnosti Udbin prijevod *Dnevnika* o. Masuccija s komparativnom analizom ostale dvije varijante. Budući da smo sudjelovali većim dijelom u izradi ove tekstološke raščlambe, upućeni smo do u tančine triju varijanata *Dnevnika*.

Falsifikat je proglašavan za original, a istina je ostala duboko skrivana! Tako bi se moglo reći za varijantu dnevnika objavljenog u Madridu 1967. pod naslovom *Misija u Hrvatskoj 1941–1946*., a priredio ju je Marijan Mikac. Maletić postavlja osnovno pitanje: »za očekivanje je da vjerno svjedoči« o djelovanju pape Pija XII. i nadbiskupa A. Stepinca. Međutim, o. Masucci »je odnos prema Piju XII. zaobišao u velikom luku, dok je tek sporadično pojasnio neke postupke Alojzija Stepinca s kojim je bio u dnevnoj komunikaciji«. S druge strane gledano, nastavlja Maletić: »Vrijedni su i zanimljivi zapisi u Dnevniku koji svjedoče o postupcima talijanskih vlasti, njihovim odnosima s ustaškim režimom, pri čemu je Apostolska misija bila neskriveno pristrana, izgubivši osjećaj da ona u NDH–u ne predstavlja talijansku državu i njezine interese već univerzalnu Crkvu.« To ne treba čuditi jer svaki crkveni službenik, bez obzira na mjesto u hijerarhiji, ako je talijanskog podrijetla ponaša se najprije kao Talijan, a onda tek kao katolik. I mons. Marcone i o. Masucci podupirali su fašističku Italiju, a kapitula-

ciju i prelazak na stranu Saveznika doživljavali su kao tragediju.

Sa stranica *Dnevnika* može se očitati Stepinčevo bavljenje politikom, ma koliko se on trudio da to izbjegne. Maletić piše: »on uspostavlja odnos s ustaškim režimom i Pavelićem; iskazuje politički stav prema novoj državi; postaje jedan od subjekata koji vode razgovore o potpori i zahtjevu da Vatikan prizna NDH; izjašnjava se o nekim unutarpolitičkim pitanjima aktualne vlasti; podržava ili sam inicira pokušaje spašavanja te države putem približavanja Saveznicima i otklona od politike sila Osovine.« Ovome treba pridodati i nadbiskupovo pružanje utočišta ustaškim bjeguncima po padu NDH (Lisaku konkretno), skrivanje opljačkanog zlata i dragocjenosti, kao i otpor novostvorenoj vlasti itd.

Povod za ovo istraživanje o *Dnevniku* pa i cijelu studiju, pojašnjava Maletić, je u sljedećoj činjenici: »Gotovo da nema autora koji se bavi poviješću tog razdoblja, a da se nije pozivao na Masuccijev dnevnik. Autori znanstvenih knjiga, studija i članaka, kao i publicisti i novinari posezali su za madridskom inačicom uvjereni da je riječ o vjerodostojnom dokumentu. Nitko se nije osvrnuo na činjenicu da se u objavljenoj varijanti nigdje ne navodi naziv izvornika i ime prevoditelja. Riječ je o nekoliko stotina autora, tisućama bilješki i citata, a da se pri tome nije uočilo ili posumnjalo u vjerodostojnost tog djela — povijesnog dokumenta.«

Maletićev prijekor sasvim je opravdan. Istina, kad se pojavilo madridsko izdanje nitko nije znao za Udbin prijevod (osim M. Mikca, koji se u svom priređivačkom poslu njime služio), niti je bio dostupan izvornik o. Masuccija pisan na talijanskom i tek simbolično na hrvatskom. Kako rekosmo sudjelovali smo u tekstološkoj komparativnoj analizi i unekoliko se ne slažemo s Maletićevim zaključcima.

Naime, smatramo da je prvi prijevod *Dnevnika* o. Masuccija na hrvatski jezik (respective hrvatsko–srpski) Udbin prijevod nastao ranih 1950–ih godina. Dakle, prije tog prijevoda *Dnevnik* o. Masuccija bio je pod zabranom Vatikana da ga se objavljuje, bilo izvorno, bilo u prijevodu. Maletić tumači da je Mikac otišao u emigraciju (oslobođen nakon suđenja pred jugoslavenskim sudom za kolaboraciju u NDH!) po nalogu Udbe. Kasnije je dobio Udbin prijevod *Dnevnika* o. Masuccija da po njemu priredi svoje izdanje u Madridu 1967., u nakladi Luburićeva poduzeća *Drina*, u kolekciji *Drinina knjižnica*, knjiga br. 20. Prema nekim indicijama, ali i dokazima, objašnjava Maletić, Mikac je bio dio Udbine mreže koja je spletena oko Luburića i on je 1969. likvidiran. Da je Mikac bio višestruki špijun ne treba posebno dokazivati; radio je, prije rata, za vrijeme rata i nakon rata, za englesku, njemačku, ustašku, talijansku, jugoslavensku i tko zna za koju još obavještajnu zajednicu! Krinku je imao odličnu a onako mekoputnoga, sklonog luksuznom životu, lako ga se moglo »slomiti«.

No najvažnije pitanje u vezi s ovim Udbinim prijevodom jest: otkuda Udbi izvorni tekst? O. Masucci zapisuje 18. III. 1946.: »Poslao sam na kolodvor dva sanduka.« To mu je prtljaga. Dva dana prije odlaska. Ne treba biti osobito maštovit da bi se shvatilo da su Oznini agenti (a Ozna se upravo tih dana transformira u Udbu) imali dovoljno vremena da pregledaju tajnikovu prtljagu, izuzmu dnevnik, naprave kopiju i sve vrate u prvobitno stanje. Nekoliko godina poslije taj je materijal dan na prevođenje, ali za internu upotrebu rukovodiocima Udbe i/ili političarima, ali ne i za javno objavljivanje. Prevodilac je imao zadatak da prevede sve što piše u Masuccijevom *Dnevniku*, bez ikakvih dodavanja ili ispuštanja, uz najnužnija objašnjenja ako je bilo potrebno. Kasnije, kako su se kvarili odnosi između Crkve i države, a jačao hladni rat vlastodršcima je bio dobrodošao svaki dokument kojim su mogli kompromitirati ustašku emigraciju, crkvene redove, a osobito vatikanske

promatrače i nadbiskupa Stepinca. Zato smatramo da je ova varijanta *Dnevnika* o. Masuccija: 1) prvi hrvatski prijevod; 2) najbliži izvornom tekstu; 3) najmanje dorađivan i podešavan po ideološkim zahtjevima; 4) jezično–stilistički vrlo blizu jezičnoj praksi između ratova. Zato je dragocjena njegova objava jer se, u nedostatku apsolutno ovjerovljenoga autentičnog izvornika, može pokazati i dokazati da je madridsko izdanje falsificirano, jer je dijelom zlonamjerno dorađeno, a dijelom prerađeno u svrhe ustaškoga nakladnika.

Napokon, treći spis, koji nas podjednako zanima. Za njega Maletić kaže: »Izvornik Masuccijeva dnevnika na talijanskom jeziku konačno je objavljen 2018. godine pod naslovom *Cronica della missione in Croazia del molto Reverendo D. Giuseppe Generoso Masucci 1 Agosto 1941 — 20 Marzo 1946*«. Najprije Maletić kroz cijelu knjigu piše pogrešno »Cronica della missione…« umjesto »Cronaca della Missione in Croazia del molto Reverendo D. Giuseppe Generoso Masucci 1 Agosto 1941 — 20 Marzo 1946« te pogrešno navodi mjesto naklade »Prismi« umjesto Napulj 2018.

Od trenutka kada smo analizirali ovo izdanje, nasuprot Maletiću stali smo na stajalište da ovo ne može biti autentični izvornik *Dnevnika* o. Masuccija. On se nije složio s tim, ali je u svojoj knjizi prihvatio i ponovio naše kritičko razmatranje! Ukratko, radi se o sljedećem: u *Uvodu* koji je napisao šef arhiva u Monteverginu o. Cardin ovako predstavlja cijelu knjigu koja »ima za cilj produbiti naše razumijevanje pastoralnih, društvenih i *diplomatskih* (istakao N. M.) aktivnosti opata Marconea... Njegov tajnik, otac Giuseppe Masucci, napisao je kroniku njegove misije u Zagreb tokom Drugog svjetskog rata u ime Vatikana... Prepoznajući njegove [Marconeove] darove, sam papa Pio XII. imenovao ga je apostolskim vizitatorom u Zagrebu između 1941. i 1945. Trebao je procijeniti situaciju i potrebe katolika u Hrvatskoj te obavijestiti Svetu Stolicu. Također, paziti da ne zanemari odnose s vladom *države u nastajanju* (istakao N. M.). Danas možemo detaljno pročitati sve što se dogodilo tokom te delikatne misije u *prijepisu dnevnika* (istakao N. M.) koji je njegov tajnik Masucci pedantno sastavljao tokom tih godina.«

I to je sve što je kazano i pokazano od strane urednika ove knjige o *Dnevniku* o. Masuccija!? Uz niz pogrešaka: mons. Marcone formalno nije bio diplomat, ali kad ga o. Cardin proglašava diplomatom daje mu značenje koje on nema itd. Naš je dojam da je ova knjiga aljkava krparija koja je nastala pod pretpostavkom nekog pritiska a kako bi se otaljao posao pod vidom jubilarnog izdanja u čast mons. Marconea! Po svom izgledu i načinu prezentacije građe više sliči turističko–propagandnoj brošuri negoli ozbiljnom historiografskom djelu. Tko će i kada doista skinuti veo s ove zgodbe oko *Dnevnika* o. Masuccija (i ostalih njegovih spisa), teško možemo i zamisliti, budući da Rimokatolička Crkva djeluje u milenijskim razmacima, bez imalo žurbe da razjasni ovo pitanje u tako sićušnoj vremenskoj čestici od stotinjak godina!

Začuđuje, blago rečeno, da uz ovaj »prijepis dnevnika« nema ni elementarnih oblika objašnjenja, uputa, napomena, informacija, nikakve kritičke aparature, niti fotografija, zemljovida etc. Čak nema ni biobliografskih podataka o mons. Marconeu i o. Masucciju, a da i ne spominjemo aktere s hrvatske, njemačke, talijanske, srpske, židovske ili bilo koje druge strane. Nema objašnjenja ni oko naziva mjesta i pokrajina u NDH, tako da je i našem čitatelju teško pratiti pojedine dionice, a nekmoli talijanskom. Posebna priča je kontekst u kojem se nalaze vatikanski promatrači. Publika ne može čak ni usputno doznati o kakvim se vojnim, političkim, diplomatskim, vjerskim, nacionalnim, humanitarnim, karitativnim i ostalim razmjerima radilo na području NDH u onom vremenu i u prvoj godini DF Jugoslavije. Ne možemo razumjeti, a pogotovo ne mo-

žemo opravdati ovakav postupak urednika. Kao da im je bilo stalo da isporuče knjigu iz koje se malo što može spoznati a sve i dalje ostaje obavijeno tajnom! Preostaju nam falsificirana madridska inačica te Udbin prijevod *Dnevnika* koji smo napokon dobili u knjizi.

Drugi smjer je ideološko–politički s ciljem »da se dade doprinos odgovoru na jednu od najvećih kontroverzi hrvatske suvremene povijesti — onu o odgovornosti hrvatskog katoličkog episkopata i Alojzija Stepinca za počinjene zločine u NDH–u«, u kontekstu procesa kanonizacije, ali i pogubnih »revizionističkih nastojanja da se ti zločini negiraju ili relativiziraju«. Maletić naglašava: ako Stepinac i bude proglašen svetim »neće nestati prijepori iz prošlosti«, te logično zaključuje »da Alojzije Stepinac nije ključna figura prijepora, već njegova metafora« a bit svih prijepora »leži u današnjoj spremnosti Katoličke Crkve u Hrvatskoj da se suoči s vlastitom odgovornošću u vrijeme počinjenja zločina nad vjernicima drugih vjera, pravoslavnim Srbima, Židovima, Romima koji su ubijeni uime jedne ideologije i politike u tobožnjoj obrani države i vjere u NDH–u«.

Da Crkva nije načisto sama sa sobom, Maletić objašnjava u razlaganju o jednoj temi koja se rijetko spominje a još manje pažljivo analizira. U poglavlju *Stepinčeva posljednja želja* Maletić kaže: »Želju koju je [Stepinac] niz puta spominjao i nesumnjivo htio prenijeti na nasljednike, nije mogao sastaviti u vidu oporuke. No njegov krvni srodnik Boris Stepinac [nećak] ispunit će ju djelomice 2016. Nju je Stepinac zagovarao u istražnom postupku i u završnoj riječi na kraju suđenja, spominjao je u razgovoru u Krašiću s velečasnim Vranekovićem. Ona je njegova intimna neostvarena želja za života, prešućivana godinama.« Riječ je o reviziji sudskog postupka iz 1946. i njegovoj obnovi. Naime, Stepinac je za života »očekivao da će, kada se za to stvore prilike, Crkva pokrenuti postupak obnove sudskog postupka da bi se utvrdila njegova nevinost. Iako nije bio pravnik, znao je da je taj korak moguć samo na jedan način: zahtjevom za obnovu sudskog postupka! Stepinčeva jasno izražena posljednja želja bila je 'obnova sudskog postupka' u kojemu bi se, kao i na suđenju, izveli ponovno svi dokazi, saslušali svjedoci i donijela nova presuda.«

Kardinal Franjo Kuharić bio je tvorac a i revni promicatelj »istine«, bolje rečeno mita, da je prošli režim »sudio nevinog čovjeka«. Međutim, godine 1981. Kuharić je dao objašnjenje u drugačijem svjetlu. Maletić ga citira: »Da bi se mogla odgovoriti cijela istina, trebalo bi obnoviti cijeli proces i iznijeti na svjetlo dana sve, baš sve što je tko činio, govorio i koja je načela zastupao… Rehabilitacioni proces u našoj domovini, u prilog kardinalu Stepincu kako vidimo [1981.] nije ostvariv.« Istine radi, nastavlja Maletić, treba »kazati da je do 1991. u SFRJ pravni institut obnove postupka bio ugrađen u tadašnju pravnu kaznenu legislativu. No nitko od subjekata koji su mogli pokretati obnovu postupka u komunističko vrijeme nije podnio takav zahtjev. Proći će još dvadeset i pet godina, a da zahtjeva za obnovu postupka nema.« Saborska *Deklaracija o osudi političkog procesa i presude kardinalu dr. Alojziju Stepincu*, od 14. II. 1992., koju je sročio V. Šeks uz suglasnost F. Kuharića, nije, pravno gledajući, dokinula presudu iz 1946. Kao ni poništenje te presude od 22. VII. 2016., koju je donio sudac Županijskog suda u Zagrebu Ivan Turudić, nije značilo i obnovu sudskog postupka: »Ona [presuda o poništenju] nije ulazila u meritum stvari — je li Alojzije Stepinac bio nevin za djela koja su mu se stavila na teret — već je poništena zbog formalno pravnih razloga.«

»Što se u međuvremenu dogodilo« — pita Maletić — »da se stajalište Crkve promijenilo na početku 1991., da se odustalo od zahtjeva za obnovu procesa?«

U pozadini je proces kauze za beatifikaciju Stepinca: »Crkveni prelati vjerojatno su zaključili da dok traje proces kauze, nema potrebe ići na obnovu procesa, jer

bi donošenje sudske odluke da je Stepinac nevin glede svojega postupanja tijekom NDH–a i u poraću, moglo imati negativne efekte na proces beatifikacije.«

Ali, podvlači Maletić, »sve što je do 1991. i sljedećih godina izašlo u javnost, pokazalo je kako se u postupak uvlače brojne neutemeljene tvrdnje koje bi zasigurno tijekom obnove procesa bile sudski demantirane i u javnost bi izašla i druga istina o odnosu vlasti prema kardinalu Alojziju Stepincu odnosno o postupanju zatvorskoga sustava i prava koje je imao kao zatvorenik, a posebno bi izašlo na vidjelo njegovo tvrdoglavo odbijanje medicinske skrbi koju je država nudila. A to je, dakako, valjalo spriječiti.«

Postoji još jedna dimenzija koja ne bi išla u prilog stopostotne, aprioristički predmnijevane, Stepinčeve nevinosti. U javnosti se mogu čuti prijekori protiv onih autora koji, pišući o Stepincu, koriste »izvore koji su izmišljeni za potrebe Stepinčeva montiranoga suđenja i koji tvrde da je Stepinac bio suradnik ustaša«. Maletić na takve prijekore odgovara veoma razložno: »Većinom je to dokumentacija nastala u ustaškoj državi ili djelovanjem tajnih službi, OZNA–e/UDBA–e (zašto ne Ozne/Udbe, umjesto ovih netočnih i nakaradnih akronima). Nije opravdano načelno smatrati nevalidnom tu dokumentaciju jer su takvi izvori često potvrđeni u drugim, nezavisnim izvorima. Svi oni zaslužuju kritički osvrt, ali i potrebu daljnjeg traganja za istinom. Upravo kritička analiza treba otkriti što ima lažni ili manipulativni karakter, a što spada u vjerodostojnu građu.«

Ergo, za potrebe ovoga kratkoga prikaza knjige *Stepinčev grijeh* citirat ćemo Maletićevu završnu misao: »Naveli smo više primjera koji dovode u sumnju ispravnost i moralnost postupanja i ponašanje najvišeg prelata Katoličke Crkve u Drugome svjetskom ratu — od nedvojbene podrške NDH–u i ustaškoj vladi, odnosa prema 'šizmatičkoj' Pravoslavnoj Crkvi i stradanju njezinih vjernika i svećenstva do svakog odbijanja nove jugoslavenske komunističke države, dijela pobjedničke Savezničke koalicije nad fašizmom. Upozorili smo i na složenost okolnosti u kojima je donosio odluke između Vatikana i režima NDH–a. Neke njegove dileme i odluke moći će se razumjeti tek nakon otvaranja svih arhiva i novih istraživanja. Naravno, sve može biti dio osporavanja i rasprava, no jedno je neupitno: pružajući podršku NDH–u do samog njezina kraja našao se u grijehu, u osobnoj odgovornosti za grijehe koje drugi čine, jer je u njima sudjelovao — 'štiteći one koji čine zlo'. Nema nikakve sumnje da je NDH bila 'zlo'.«

Maletićeva knjiga bit će osporavana, u to ne treba sumnjati. Ali ona se bavi dekonstrukcijom falsifikata i mitova, bez ideološke pristranosti i političke ostrašćenosti, a u korist hrvatske nacionalne i vjerske dobrobiti. I to je njezina neprijeporna kvaliteta!

NIKICA MIHALJEVIĆ